

ENIGMA

Wilde János 4. | Wilde Ferenc és Margit naplója
Budapest ostroma | Horthy | Német megszállás
Gosztonyi Ferenc | Bécsi Iskola | Bardoly István
A freskó szerepe | Gömői Jenő Tamás | 1944

86

ENIGMA

MŰVÉSZETELMÉLETI FOLYÓIRAT

A kiadvány megjelentetését támogatta a Nemzeti Kulturális Alap.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia BTK Művészettörténeti Intézet Tudománytörténeti Kutatócsoportja (Budapest) közreműködésével készült.
Lektorálta: Pataki Gábor

Az Enigma az MTA Magyar Tudományos Művek Tára által regisztrált tudományos folyóirat, illetve Open Access rendszerű oktatási segédanyag.

ENIGMA művészetelméleti folyóirat

Alapította: Szabó Ágnes

Kiadja a Meridián-2000 Kiadói, Oktatási és Művészeti Bt.

Felelős kiadó: Vajdovich Györgyi

1037 Budapest, Erdőalja út 165/b, Tel.: 250-6247, e-mail: enigmafolyoirat@t-online.hu

Főszerkesztő: Markója Csilla

Szerkesztő: Bardoly István

Arculatterv: Kelényi Gabi

Tördelőszerkesztő: Zrinyifalvi Gábor

Terjesztő: Holczer Miklós, Tel.: 06-30-932-8899, e-mail: emholczer@gmail.com

Az ENIGMA kapható a nagyobb könyvesboltokban.

A lap előfizethető és régebbi számai megrendelhető a kiadóban az enigmafolyoirat@t-online.hu címen.

Még kapható számaink listája megtekinthető a kiadó honlapján: <http://meridiankiado.hu>

ISSN: 1218-8069

WILDE ÉS A BÉCSI ISKOLA 4.

Szerkesztette: Markója Csilla és Bardoly István

HÍVÓSZÓ – WILDÉÉK A VÉRZIVATARBAN

Bardoly István 5
„Éppen ezekből állott akkor az életünk” – Wilde Margit és Ferenc 1944-es
feljegyzései elé

MERIDIÁN – WILDE JÁNOS ÍRÁSAIBÓL 2.

Gosztonyi Ferenc 10
Néhány szó Wilde János egyetemi pályaműve elé

Wilde János 13
A freskó szerepe az olasz festészet fejlődésében – Bevezető

TRÓPUSOK – PÁRHUZAMOS LEVÉLNAPLÓK 1944-BŐL

Gömöri Jenő Tamás 15
Margit és Ferenc

„Kegyetlenebb, mint bármelyik országban” – Wilde Margit és Ferenc Wilde 17
Jánosnak írt párhuzamos levélnaplói 1944-ből

Csilla Markója 141
Postscript to the four-tome Wilde edition

Bardoly István

„ÉPPEN EZEKBŐL ÁLLOTT AKKOR AZ ÉLETÜNK”

WILDE MARGIT ÉS FERENC 1944-ES FELJEGYZÉSEI ELÉ

Az utóbbi évtizedekben több olyan napló, vagy naplószerű feljegyzés is megjelent,¹ amelyek részben vagy egészben Magyarország történetének azt az időszakát örökítették meg, amikor „minden örület felé” kitérte „korhadt kapuit ez a kor”.² A Wilde-testvérek feljegyzéseinek itt közreadott részletei egy dologban bizonyosan eltérnek az említett művektől: a kis józsefvárosi lakásban évtizedek óta együtt élő testvérpár ugyanazokról az eseményekről, de egymástól függetlenül készítették feljegyzéseiket; egyikük kicsit érzelmesebben, másikuk szárazabban, adatoltabban.

„Én csak a nagy dátumokat tudom: az Aberystwyth-i utolsó leveledet Buns-kám, pontosan 5 és fél év előtt írtad!” – Wilde Margit e tömör megjegyzést 1945. december 1-én vetette papírra Angliában élő fiatalabb öccsének, a művészettörténész Wilde Jánosnak küldött levelében. Wilde Margit³ és idősebb öccse, Wilde

¹ Csak néhányat említve: Fenyő Miksa: *Az elsodort ország*. [1946] 2. jav. kiad. Budapest. 1986. – 3. kiad. 2014.; Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Sajtó alá rend. Illyés Gyuláné. Budapest, 1986.; Kemény Simon: *Napló 1942–1944*. Sajtó alá rend. Papp Anna, Kovács Béla. Budapest, 1987.; Radnóti Miklós: *Napló*. Sajtó alá rend. Radnóti Miklósné. Budapest, 1989.; Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyula fiam részére. Napló 1944-ből*. Sajtó alá rend. Kelemen Ágnes Katalin. Budapest, 2014.; Illyés Gyula: *Ostromnapló 1945*. Sajtó alá rend. Horváth István. Budapest, 2014.; Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946*. Sajtó alá rend. Ferencz Győző, Nagy Zsejke. I-II. Budapest, 2014.; Zimándi Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben (1944. március 19.–1945. március 17)*. Sajtó alá rend. Eschbach-Szabó Viktória. Budapest, 2015.

² Vas István: *Utókor*. (1944).

³ Wilde Margit (1884–1955) tanítónő, polgári iskolai tanár. A M. Kir. Állami Polgári Iskola Tanítóképző-Intézet (Paedagogium) elvégzése után 1902-től a Rigó utcai elemi leányiskolába tanított, majd 1912-től nyugdíjazásáig az 1911-ben alapított Fővárosi Pedagógiai Szemináriumban és gyakorlóiskolájában (Budapest VIII., Mária Terézia – ma Horváth Mihály – tér 8.) dolgozott, többek között beszéd- és értelemgyakorlatot, földrajzot, német nyelvet tanított. 1944. február 29-én a Székesfővárosi Tanítók Egyesülete tiszteletbeli taggá választotta. 1915-től tagja volt a Magyar Filozófiai Társaságnak. Beceneve a Wilde testvérek levelezésében: Tyumpi, Tyumpika, Marci, Marcika. Ld.: Wilde Margit: Vélemények a Pedagógiai Szemináriumról. *Népművelés – Új Élet*, 12. 1917. 206–208. Jankovits Miklós: Harmincéves a Fővárosi Pedagógia Szeminárium. *Néptanítók Lapja*, 75, 1942, 3. 160–163.; Lenkei István: „Margit néni”. *Nevelés*, 13, 1942/1943, 3. 141.; Mann Miklós – Hunyadi Zoltán – Lakatos Zoltánné: *A Fővárosi Pedagógiai Szeminárium története*. Budapest, 1997. 53., 55., 56., 72., 92., 135.

Ferenc⁴ annak a sok millió embernek a sorsában osztozott, akiket évekre vagy egy életre elszakított a II. világháború családtagjaiktól. Mássá valójában az tette e kapcsolatot, amit a levélben nem mondott ki, mert nem kellett kimondania, hiszen tudták ők ezt szavak nélkül is; mivel a három Wilde-testvér az átlagtól eltérő, különös szimbiózisban élt. Ennek az érzelmileg és eseményekben oly gazdag kapcsolatrendszernek párját ritkító dokumentuma megbonthatatlan összetartozásukról, de kimeríthetetlen írásszenvedélyükről is tanúskodó levelezésük, amelyből már reprezentatív válogatást közöltünk az *Enigma* három korábbi számában, kibővítve többek között Balogh József, Éber László, Fogarasi Béla, Hoffmann Edith, Karl Maria Swoboda, Meller Simon, Petrovics Elek Wilde Jánosnak írt leveleivel.⁵ A Magyarországon maradt és pedagógusként dolgozó két Wilde testvér, Margit és Ferenc, akik özvegy édesanyjukkal éltek, majd annak halála után, családot nem alapítva együtt öregedtek meg, továbbá 1920 óta külföldön élő, gyorsan nemzetközi hírnevet szerző művészettörténész öccsük, Wilde János, illetve felesége, Gyárfás Júlia, ugyanis 1911, majd 1915–1917 és 1920–1967 között, azaz mintegy 50 év alatt, több ezer levelet váltott.⁶

⁴ Wilde Ferenc (1887–1968) jogász, tanár. Budapesti elemi és Felső Kereskedelmi Iskolákban tanított óraadóként, miközben a Budapesti Tudományegyetem jogi karán tanult, ahol 1917-ben doktorátust szerzett. 1915-ben, mint tartalékos népfelkelő, a pécsi 19. honvéd gyalogezrednél, illetve az esztergomi hadifogolytáborba vezényelt 7. őrszázalój III. századában szolgált. 1919. március 26-án Lukács György népbiztos a Műkincseket Társadalmasító Bizottság jegyzőkönyvvezetőjévé nevezte ki, majd Pogány Kálmán ezredparancsnokságán volt írnok. A Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartása miatt 1919. szeptember 1-én vizsgálat indult ellene. A Főváros 1919. évi augusztus 21-én tartott ülésén fegyelmi eljárás alá vonta, tanári állásából felfüggesztette, és pénzbüntetésre ítélte, majd 1924. december 18-án nyugdíjazta. Magántanítványok oktatásából tartotta fenn magát, de ő intézte Ferenczy Béni és Noémi munkáinak eladását is. 1925. április 29-én tárgyalta a Fővárosi tanácsülés a nyugdíjazását kimondó tanácsi véghatározat ellen benyújtott fellebbezését, de elutasították. 1929-től azonban ismét taníthatott elemi iskolában; 1940. augusztus 1-ével elemi iskolai igazgatóvá léptették elő, ahogy írta „iskola nélküli igazgatói fizetést élvezek”. Beceneve a Wilde testvérek levelezésében: Dudó, Duduri, Dudóka.

⁵ Wilde János és a bécsi iskola I–III. Szerk. Markója Csilla, Bardoly István. *Enigma*, 21. 2015. No. 83., 84., 85.

⁶ A Wilde család levelezésének magyarországi anyaga két gyűjteményben található: 1.) a Magyar Nemzeti Galéria Adattárában, ltsz. 20151/1979. (családi levelek: 1911, 1915, 1917–1921, 1925–1926, 1930, 1932, 1934, 1936–1937, 1947–1953, 1956–1959, 1960–1962, 1965–1967, továbbá Balogh József, Éber László Ferenczy Béni, Fogarasi Béla, Meller Simon, Petrovics Elek, Tolnai Károly stb. Wilde Jánoshoz és Ferenchez intézett levelei); Szépművészeti Múzeum Könyvtára, Adattár: kéziratok, lapkivágatok, Ferenczy Béni és felesége Wilde Ferencnek írt levelei. Wilde János angliai hagyatéka szintén két gyűjteményben található Londonban: 1.) Courtauld Institute of Art (elsősorban kéziratai és képzőművészeti hagyatéka, pl. néhány Ferenczy Béni rajz is), b.) School of Slavonic and East European Studies (SSEES) Library, Wilde-gyűjteményének 11 dobozában. A jelenleg közölt anyag: WID/8.: Detailed account, in personal diary format of events in Budapest between June 1942 and October 1945 by Margit Wilde and personal and official correspondence (1942–1957). Jegyzék megtekinthető: <http://www.ssees.ucl.ac.uk/archives/widitem.htm>

Wilde János 1938-ig Bécsben élt, de az Anschluss után felmentették a Kunsthistorisches Museumban betöltött állásából felesége⁷ zsidó származása miatt; így előbb Hollandiába, majd Angliába mentek, ahova 1939-ben a National Gallery meghívására érkeztek. 1940-1941-ben előbb Skóciába, majd Kanadába internálták őket,⁸ mint ellenséges ország polgárát – Wilde 1927-től már osztrák állampolgár volt –, majd a wales-i Aberystwyth-ben éltek, ahová Londonból több múzeum anyagát is evakuálták. Két testvérével kapcsolatuk 1940 közepétől 1945 novemberéig megszakadt, bár az itthoniaknak nem egy, olykor kalandos levélküldési lehetőséget is mérlegelniük kellett.⁹ A Magyarországon maradt rokonok 1940. október 25-én értesültek arról, hogy Kanadába telepített testvérüktől ne reméljenek választ, mert az internáltaknak nem kézbesítenek postát. Egy rövid ideig – az Egyesült Államokba emigrált Holló Gyula, illetve a Gyárfás rokonság és baráti kör révén – kaptak ugyan kisebb híreket, a forrás azonban egy idő után elapadt. Ezt Wilde Ferenc szomorúan regisztrálta 1942. november 29-én: „meglátogattam Holló nagymamát, betegen feküdt, s nagyon szomorúan közölte, hogy unokahúga, Szekula Ágnes, ki eddig az unióval való levelezést közvetítette, Genfből megírta, hogy most már ne számíton

⁷ Gyárfás Júlia (1895–1970) művészettörténész, apai és anyai részről is zsidó származású volt. Édesapja és gyermekei 1903-ban belügyminiszeri engedéllyel változtatták Guttmann nevüket Gyárfásra. (*Buda-pesti Közlöny*, 1903. október 21. 1.) Wilde Jánossal 1930. február 6-án házasodtak össze Bécsben.

⁸ „Két év előtt, 1940. június 2-án írtad hozzánk utolsó leveledet Aberystwyth-ből (az ideérkezett 1940. november 19-én, tehát 5 hónap és 19 nap múlva), olyan szépen, olyan szívhez szólóan írtál benne, hogy ünnepnap mindig ahányszor elolvastam. Mert ezután a leveled után már csak egy levelünk van tőled, de az már Huytonból,” [...] „öröm meg bánat, aggodalom meg reménykedés kapcsolódott ahhoz a két levélhez (1940 karácsonyáról és 1941. április 26-ról), amit Gyulának írtál Kanadából, és ő eredetiben – a te kezded írása volt! – el tudta nekünk küldeni.” – írta Wilde Margit 1942. június 2-án.

⁹ Wilde Ferenc feljegyzéseiből: „Sajnos, hazaérkezve, semmiféle hír nem várt minket Pesten, csak egy VIII. 13-ról kelt [Ferenczy] Béni-levél, Pécsről, ahol Entz Béla professzor plakettjét mintázta (megvan nekem is, nem nagyon sikerült) – ilyen Béni, hogy aszongya »Pesten beszéltem Gentonnal, aki Rómából jövet újságolta, hogy Vollmann megszerezte a vatikáni állampolgárságot, s erre rögtön levelet kapott Inótól! [Tolnai Károly] A levélből semmi érdekeset nem tudott Genthon (némi hemzsegés és római sóvárgás, úgy látszik inkább a jó kapcsolat fenntartására!), de nekem most (lépcsőzetes az észjárásom!), az jutott eszembe, hogy adhatnék Genthonnak, vagy ha az megy előbb Rómába, Gerevichnek egy levelet, amit Vollmann elküldhetne talán. Nem gondolod, hogy ez nem volna rossz? Vollmann bizonyára, ha személyesen nem is, de hírből tiszteli Jancsit (az már a bonton-hoz tartozik műtörténészek közt), és talán szívesen megtehetné ezt. A Vatikán mint állam neutrális, in teris a dolog minden este lehetséges. Mi még egy hétig maradunk Pécssett, – ezért biztosan Genthont még ottan találom Pesten. Mégis írnál pár sort esetleg majd Pestre – én magam is szívesen írnék Jancsinak, ha neked nincs szükséged, vagy nem akarod ezt a lehetőséget felhasználni. Matyi még mindig Nürnbergben van.« Inkább azért írtam le, hogy lássátok, hogy milyen kalandos levélküldési lehetőségeket kellett néha elbírálnunk! Persze nem is feleltem rá, csak jóval később, annyira kilátszott a lóláb, hogy őt Genthonék quasi megbízták, hogy szerezze meg címedet; azt ugyanis – a szeméből láttuk – azt sose hitte el Béni, hogy mi nem tudjuk a címeteket.”

levélre Gyulától, ő nem írhat már nekik, mert Svájc és Amerika között beszűntették a postajárását. Ez nekünk is nagy csapást jelentett.” Öt és fél év telt el aggodalommal, félelemmel, szorongással a háború borzalmai közepette. Változást csak a háború vége, a kapcsolatok lassú helyreállása hozott: „De nagy nap volt jó Istenem az 1945. július 16., mikor megjött az a boldogító Vöröskeresztes lapotok május 15-ről nekünk szólóan.” [...] „Mert minket megsegített a jó Isten, már június 26-án volt egy jelünk tőletek az amerikai misszió egyik tagjától jött egy szóbeli érdeklődés, hogy Fürthné¹⁰ kívánja tudni, mi van a Wilde családdal. Július 2-án Gyula nővére Temesvárra kapott Gyulától egy sürgőnyt s abban: »Wilde’s well, well«, majd: „November 24-én az éjjeli híreknél ülünk a rádiónál, s egyszerre azt halljuk: Magyarország és Anglia között megnyílik a levélforgalom november 26-tól. Hát igazán most már szólni sem tudtunk a meghatottságtól. Ezt is megérvünk engedte a jó Isten. Rögtön elkezdtük a leveleket tervezni, írni, vasárnap volt másnap – és én 26-án reggel, azt hiszem, Budapestről az elsőnek adtam fel levelet” – emlékezett e napokra Wilde Margit.¹¹ Amikor Wilde ifjúkori ismerősének, Balázs Bélának egykori egyetemi társa, aki az amerikai kolónia tagja volt, és Londonba készült utazni, 1945. december elején felajánlotta, hogy elviszi levelüket, gyors ütemben összeállították küldeményüket: „mellékletként csatolva az 1940. júniustól 1942. novemberig tartó eseménynaplót”. Ez a küldemény december 17-én indult útnak, amit 1946. július 30-án követett a második. Az első küldemény összeállítására Wilde Ferencnek csak néhány napja maradt, ahogy írta „vegyétek hozzá, hogy a hivatalban fűtetlen, tehát 0°-ú helyiségben dolgoztam félháromig” dermedni kezdő ujjakkal. (A második adag elkészítésére több ideje jutott, ezért is kidolgozottabb és bővebb.)

Wilde Margit és Ferenc feljegyzései más-más módon készültek. Wilde Margit 1942. június 2-a óta írta „a »levél«-t azzal, „hátha egyszer nagyon hirtelen alkalom adódik s folytathatjuk a megszakadt levelezést, hát legyen készen egy pár (!) levél. Készen is lett 1944. december 26-ig egy csomó följegyzés (62 ilyen oldalon), híven visszatükrözve annak a 2 és fél évnek minden eseményét. Akkor már nem bírtam tovább írni, olyan zaklatottá tette életünket az ostrom, s ami utána következett. Csak 8 hónap után, 1945. augusztus 19-én tudtam újra, most már a II. fejezetbe rendezni, mikor itt volt a Vöröskereszt lapotok megnyugtató-boldogító híreitekkel. Ebbe a II. fejezetbe beleírtam aztán röviden, ezúttal csak 4 oldalon, hogyan vészeltük át az ostrom nehéz heteit, s az utána következő idők félelmeit.” Wilde Ferenc feljegyzéseinek bizonyosan volt egy nyers változata s annak alapján állította össze a letisztított változatot, ő nemcsak a saját, de több esetben nővére feljegyzéseibe is tett utólagos betoldásokat olyan hírekről, amelyek a háború után jutottak tudomására.

Terjedelmi okokból most csak az 1944. március 18. – december 31. közötti időszakra vonatkozó feljegyzéseket adhatjuk közre a megértést segítő jegyzetekkel, azonban eltekintve a ma már köztudott történelmi események taglalásától, és lemondva arról is, hogy összevevük ezeket más korabeli feljegyzésekkel. A két páru-

¹⁰ Wilde János egykori bécsi szállásadója.

¹¹ Wilde Margit leveléből, 1946. augusztus 19-én és 1945. december 1.

zamosan futó feljegyzés egyes részeit az időrend sorrendjében egymás alá szerkesztettük; az egyes részek szerzőjét (WM) (WF) monogrammal különböztettük meg.

Nem pusztán az események megőrkítésének-átörökítésének ridegen leltározó szándéka vezette a Wilde-testvéreket, hanem a kitartó ragaszkodás életük talán legfontosabb tartalmához, a családi együttes, ha csak virtuális, de minden körülmények közti egybentartásához. Elmondani mindig, akkor is, éppen mi az élet, mi az életük, ezernyi levélben. Ahogy azt Wilde Ferenc is megfogalmazta 1945 decemberében: „Sok részletén ennek az elsüllyedt világba visszavezető »esemény«-sorozatnak biztos nevetni fogtok ma már, t. i. azon, mennyire nincs már számotokra - s számunkra - jelentősége ezeknek a dolgoknak, - de akkor volt, éppen ezekből állott akkor az életünk, s akkor láthatjátok csak hűen és igazán, hogy hogyan vegetáltuk át ezt a hat esztendőt, ha türelemmel végigrágódtok rajta.”

Wilde Margit és Ferenc feljegyzéseinek közreadására nem kerülhetett volna sor, ha Veszprémi Nóra angliai tanulmányútjának értékes ideje alatt nem talált volna arra módot, hogy fényképfelvételeket készítsen a dokumentumokról, nagylelkű és önzetlen segítségéért illesse itt is köszönet.

Az angliai Wilde-hagyaték, mely zömében magyar nyelvű leveleket tartalmaz, és mintegy az itthon található több folyóméternyi anyag másik felének tekinthető, hiszen zömében a Wilde-testvérek válaszleveleiből áll, a hozzáférési nehézségek miatt mindezüdig teljesen feldolgozatlanul maradt. Az angliai hagyatékban talált párhuzamos levélnaplók elé betoldjuk Wilde János egy fiatalkori, kéziratban maradt pályaművének bevezetőjét, Gosztonyi Ferenc magyarázatával. A dolgozat, mely 1911-ből származik, világosan jelzi szerzője korán jelentkező igényét a nemzetközi tájékozódásra - s e momentum talán fényt vet arra is, miért vezetett szinte törvényszerűen a hazájához, családjához és a második otthonául választott Szépművészeti Múzeumhoz, a „Muzihoz” olyannyira kötődő tudós útja mégis idegenbe, olyan messzeségekbe, ahová szerettei levelei is már csak a viharos tengerbe vetett palackpostaként tudták követni.

Az *Enigma* megelőző három Wilde-számát a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Bizottsága „Opus Mirabile - az év művészettörténeti publikációja” díjban részesítette. Abban a reményben adjuk közre ezt a negyedik kötetet, hogy témája és szinte páratlan forrásértéke okán felkelti más tudománysszakok művelői, így a történészek, és a második világháború, Budapest ostroma és a német megszállás története iránt érdeklődő olvasók figyelmét is.

Gosztonyi Ferenc

NÉHÁNY SZÓ WILDE JÁNOS EGYETEMI PÁLYAMŰVE ELÉ

Wilde János 1909 és 1914 között volt a Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem beiratkozott hallgatója.¹ 1915-től járt a bécsi egyetemre, 1918-ban doktorált Max Dvořáknál. Wilde valószínűleg a művészettörténet budapesti egyetemi tanára, Pasteiner Gyula miatt nem doktorált Budapesten. Erre utalhat az *Enigma* 83. számában megjelentetett források egyike is. Wilde egy 1915. októberi levelében, többek között, friss bécsi ismeretségeiről számolt be nővérének. A levélben található egy homályos utalás korábbi, budapesti nehézségeire is: „A már említettek mellé került még egy jó ember, dr. Matějček, a Zentralkommission tisztviselője és Dvořak kedvence, egy végtelenül okos és kedves cseh fiú, aki ugyanolyan előzmények után került a prágai cseh egyetemről Bécsbe, mint én...”² Egyelőre, további források híján, megválaszolhatatlan a kérdés, hogy pontosan mit is jelentenek az „ugyanolyan előzmények”. Mindenesetre Matějček valóban prágai professzora, Karel Chytil miatt nem doktorálhatott Prágában, ezután lett Bécsben Dvořak tanítványa.³ A Pasteiner-Wilde egyetemi kapcsolatáról viszont semmi közelebbi nem tudható (esetleg a budapesti és londoni Wilde-hagyatékok szolgálhatnak még újabb dokumentumokkal). Ezért csak néhány lehetséges okra utalok. Feltűnő, hogy Wilde, még egyetemi doktorátusa (vagyis a diploma) előtt milyen szívélyes kapcsolatot ápol a Szépművészeti Múzeum egykor Pasteinernél doktorált, de tőle eltávolodó munkatársaival, Hoffmann Edithtel, illetve az egykori professzorával ádáz ellenségeskedésbe torkolló konfliktusban élő Meller Simonnal.⁴ Wilde továbbá még budapesti egyetemi éve alatt részt vett a Pasteinerrel ugyancsak feszült viszonyban lévő egyetemi tanár,

¹ A *Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Almanachjában* közölt beiratkozott hallgatók névsorában az 1910–1911, 1–2. félévben, az 1911–1912, 2. félévben, az 1912–1913, 1–2. félévben, illetve az 1913–1914, 1. félévben szerepel a neve. Az általam használt példányban az 1914–1915-ös tanévhez nem közöltek névsort.

² Wilde János – Wilde Margitnak, Bécs, 1915. október 24. Közreadja Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 21. 2015. no. 83. 102–103.

³ Vö.: Pavel Kodera: Antonín Matějček: 110. výročí narození. Akademický bulletin, 1999/05 (<http://abicko.avcr.cz/archiv/1999/5/obsah/antonin-matejcek-110-vyroci-narozeni.html>) Utolsó letöltés: 2016. szeptember 13.

⁴ Válogatás levelezésükből: Éber László és Hoffmann Edith levelei Wilde Jánosnak, illetve Meller Simon és Petrovics Elek levelei Wilde Jánosnak. Közreadja: Bardoly István, Markója Csilla. *Enigma*, 21. 2015 no. 84. 30–44., 49–68. A Pasteiner-Meller-konfliktushoz: Gosztonyi Ferenc: A Pasteiner-tanszék vége. *Művészettörténeti Értesítő*, 63. 2014. 67–93.

Beöthy Zsolt gyűjteményének kiadásában is.⁵ S ha még ez sem volna elég: nehéz elképzelni, hogy Pasteiner helyeselte és nem tartotta volna elhamarkodottnak az egyetemi hallgató vállalkozását Adolf Hildebrand *Das Problem der Form in der bildenden Kunst* (1893) című könyvének lefordítására.⁶

Kapcsolatuk jobban is alakulhatott volna. Az egyetem évről évre tudomány-szakonkénti bontásban jutalomdíjakat hirdetett a hallgatóknak. Az 1911. március 31-ei határidővel meghirdetett művészettörténeti pályatétel volt „A freskó szerepe az olasz festészet fejlődésében”. A megnyerhető jutalom pedig 100 korona „a székesfővárosi jubiláris alapból”.⁷ Az eredményt és a beérkezett egyetlen pályamunka bírálataát *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem újjáalakulásának CXXXI. évfordulója alkalmából 1911. évi május hó 13-án tartott ünnep* című kiadvány közölte. Ebből kiderült, hogy az egyedüli pályázó, az „Erőtelmes, gyors férfiak művészete. Michelangelo” jeligéjű tanulmány szerzője, az eredményt kihirdető, és a „J”-vel kezdődő keresztnevek dzsungelében kicsit megkavarodott orvoskari dékán közlése szerint: „Wilde Jenő II. éves bölcsészhallgató” volt.⁸

A dolgozat pályázatra benyújtott, kézzel írott, bekötött tisztázata – természetesen a szerző neve nélkül, csak a jeligével a borítón – az ELTE Művészettörténeti Intézetének könyvtárában található (ltsz.: 5988). Ezen példány bevezető fejezete olvasható az alábbiakban. A pályamunka kéziratelőzménye a Szépművészeti Múzeum könyvtárában a Wilde-hagyatéki anyag része.⁹

A témát Pasteiner jelölte ki és a dolgozatot is ő bírálta. A pályaműről pozitívan nyilatkozott: „A pályamunka nem egészen meríti ki a kitűzött tárgyat, gondolatmenete sem egészen kifogástalan, nem mindent tesz a maga helyére, amiből szakadozottság származik. De viszont, amit mond, az dologilag kifogástalan, érdemi hibák nem fordulnak elő, ami kellő tájékozottságra vall. Ismerete, olvasottsága elegendő. Hibája inkább az, hogy ismereteit nem aknázza ki kellőképpen. A feldolgozásban mutatkozó csekélyebb járatosságot ellensúlyozzák tárgyi ismeretei.” Majd összefoglalva: „A dolgozat egészében reménnyel kecsegtet, hogy szerzője idővel kifogástalanabb eredményt fog felmutatni, ezért buzdításul és szorgalmának jutalmául a díj kiadását javaslom.” Wilde másik bírálója, Hampel József nem írt külön bírálatot, csak egyértelműt jelezte.¹⁰

⁵ Körber Ágnes: Aki megröngtenezte Giorgionét. Wilde János (1891–1970). *Enigma*, 21. 2015. no. 83, 5.

⁶ Adolf Hildebrand: *A forma problémája a képzőművészetben*. Wilde János fordítása. Budapest, 1910. (Modern Könyvtár, 15.) Hildebrand könyve egyike volt, természetesen a német eredeti változatában, a Pasteiner által kijelölt, minden egyetemi hallgatója számára kötelező olvasmányoknak.

⁷ *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem Tanrendje az MDCCCCX–MDCCCCXI. tanév első-második felére*. Budapest, 1910. 97.

⁸ *A Budapesti Királyi Magyar Tudományegyetem újjáalakulásának CXXXI. évfordulója alkalmából 1911. évi május hó 13-án tartott ünnep*. Budapest, 1911. 72.

⁹ A Szépművészeti Múzeum könyvtárának kéziratáról, azt teljes joggal a budapesti egyetemi évekhez kötve: Körber 2015. i. m. 10. Köszönöm Illés Eszternek, hogy a könyvtári Wilde-anyagot átnézhettem.

¹⁰ Pasteiner Gyula–Hampel József: Jelentés a művészettörténetből hirdetett pályázat eredményéről

Wildét a budapesti egyetemhez kapcsoló szálak egyik utolsója lehetett az a szintén a Szépművészeti Múzeum könyvtárában őrzött lista, amely – jóllehet kicsit bizarr módon, a szerzők nevének feltüntetése nélkül – Pasteiner 1875-ös habilitációs dolgozatával kezdve, a Pasteiner-tanszéken 1914-ig megvédett doktori értekezések címét tartalmazza németre fordítva. A lista talán épp Dvořak tájékoztatására készült.

Wilde János

A FRESKÓ SZEREPE AZ OLASZ FESTÉSZET FEJLŐDÉSÉBEN¹

BEVEZETŐ

Erőteljes, gyors férfiak művészete...
Michelangelo

A nagy olasz festészet története főbb eseményeiben tisztán áll előttünk. Áttekinthetjük három századon át tartó fejlődését Giottótól kezdve egészen a klasszikus befejezésig, a cinquecento művészetéig, s ismerjük a hanyatlás első jeleit, melyek korán adják hírül, hogy az előbbinek tisztaságát csakhamar a barokk alsóbbrendű művészete váltja föl.

A történelem munkásai kikutatták és pontosan leírták ezeket az eseményeket. A történetíró mélyebbre látó szeme a fejlődés láncolatába sorakoztatja azokat. Igyekszik meghatározni a művészeti stílus változásait és kikeresni ezen változások okait és törvényeit.

Gondoljuk el, miféle tények szerepelnek általában mint meghatározó okok a stílus fejlődési történetében. Úgy találjuk, hogy ezek nagyjából két csoportba sorolhatók: vagy olyanok, melyek tényleg csak a mindenkori történetben foglaltatnak és így nem is általánosak (pl. a faj művészi képessége, idegen művészet kényszere), vagy egészen általános érvényűek s gyökerük az egyéni lélekben keresendő, mert bárhol lépnek föl, hasonló körülmények közt biztosan hasonló hatásokat eredményeznek.

E második csoportba tartozó tények között, melyeknek vizsgálása inkább a művészi lélektan és az esztétika feladata, jelentős – egy felfogás szerint igen nagyra becsült – szerep jut a művészeti eljárásnak, annak más szóval, hogy micsoda anyagok állanak a művész rendelkezésére és hogy milyen módon kell azokkal szükségképpen elbánnia. Ennek a felfogásnak Semper Gottfried vetette meg az alapját; ő mondotta ki először, hogy a művészeti alkotás stílusára egyfelől annak rendeltetése, másfelől az anyag követelte eljárás meghatározó befolyással vannak.² Mint törvényt, nagyon

¹ Budapest, 1911. március. ELTE BTK Művészettörténeti Intézet, Könyvtár, ltsz.: 5988. 3–8. p. Közreadja: Gosztonyi Ferenc, Bardoly István.

² Semper a maga álláspontját a következőképpen formulázta (Der Stil. Frankfurt 1860. I. 8. o.) „Dem Programme dieser Schrift gemäss, sind in dem Folgenden die verschiedenen technischen Künste in ihren ältesten Beziehungen zu der Baukunst, insofern sie nämlich auf das Werden der architektonischen Grundformen Einfluss hatten, ihrerseits gleichfalls als Werdendes zu behandeln, und es ist daher der Reihe nach eine jede von ihnen von folgenden beiden Gesichtspunkten aus zu fassen:

egyoldalúan és minden más magyarázatot kirekesztő módon hirdették ezt később Semper követői. A „technika” szó varázsige lett, mely fölfedi a történet minden rejtélyét, vagy jobban mondva, egészen fölöslegessé teszi a történetet. Mert ebből a túlzó felfogásból az is következik, hogy egy nép művészete sem mutathat adott időben más képet, mint amelyet az az eljárás jelöl, melyet az akkor gyakorol, és hogy esetleg többféle, esetleg egészen ellentétes stílus is lehet uralkodóvá, hogyha egyszerre több, egymástól különböző eljárás jelentkezik.

Ez az eredmény azonban nyilvánvalóan teljesen hibás. Érezzük jól, hogy a stílus alakulásában fontos szerep jut a művészeti eljárásnak, de látjuk azt is, hogy ez az egy dolog mindent nem magyarázhat. Pedig ezt a szerepet szükséges tisztázni. Az előbbi föltevéshez példát a művészet története akárhányat szolgáltat. Tulajdonképpen minden korban különböző művészeti eljárások egyidejű alkalmazását találjuk, de gyakran előfordul az is, hogy egyik vagy másik ezek közül szélesebb körben lel használatra, mint a többi. Tudni kellene, hogy olyankor az előnyben részesített eljárás nem érvényesíti-e hatását a kevésbé jelentősek fölött is, – és másfelől: milyen viszonyba jut stílusa azokkal a formákkal, melyeket nem a más eljárások, hanem magának a fajnak művészi szelleme kíván? Tud ezzel ellentétben is érvényesülni, vagy befolyását erre is kiterjesztheti?

Bizonyos, hogy ezekre a kérdésekre megint csak a történetírótól várhatunk választ.

Egy ilyen problémával szolgál nekünk az olasz festészet története is. Olaszországban ugyanis kedvező éghajlati viszonyok és az építészet sajátos alakulása folytán már igen korán széleskörű alkalmazásra talált a falfestmény és ezt a kiváló szerepét később is, a fejlődés egész folyamán változatlanul megőrizte. Igen valószínűnek látszik tehát, hogy ennek a ténynek valamilyen formában való jelentkezését ott a fejlődés képében föllelhetjük. Ezt a kérdést valóban megtaláljuk mindenütt, ahol az olasz festészet történetét összefüggően tárgyalják, mindig valamely bizonytalan felelettel együtt. Ha csak egy rövid compendiumot ütünk föl, ott is azonnal rábukkanunk a probléma jelentkezésére, melynek helyes megoldása tisztázná a falfestészet jelentőségét az egész olasz festészet fejlődésében.³

Ezt a megoldást kíséreljük meg mi is a következő sorokban.

1911

erstens das Werk als Resultat des materiellen Dienstes oder Gebrauches, der bezweckt wird, sei dieser nun thatsächlich oder nur supponirt und in höherer, symbolischer Auffassung genommen; zweitens das Werk als Resultat des Stoffes, der bei der Production benutzt wird, sowie der Werkzeuge und Procedures, die dabei in Anwendung kommen.” - E felfogásnak a művészettörténetet illető káros következményeire Riegl mutat rá. *Stilfragen*. Wien, 1893. és *Die spätromische Kunstindustrie nach den Funden in Öst.-Ungarn*. Wien u. Leipzig 1901 c. művében, mindkét helyt az előszóban.

³ Mint tipikus példát idézem Schultz A. *Einführung in das Studium der neueren Kunstgeschichte*. 1883 [1884!] könyvéből a következő helyet: „Die italienische Kunst, die sich aus der Wandmalerei herausgebildet hat, hat dieser Schulung die monumentale Wirkung ihrer Gemälde zu verdanken, während die ältere deutsche, die niederländische Malerei, aus der Miniatur- und Staffeileimalerei sich entwickelnd, immer einen Hang zeigt, im Detail sich zu verlieren, kleinlich zu wirken.” (439 s köv. o.)

Gömöri Jenő Tamás

MARGIT ÉS FERENC¹

Wilde Margitnak és Ferencnek

Jó József-Utcám, Margitot és Ferencet
nem gyötrik, nem üldözik: ám ki-nemest óvhat a
maga jobb sorsa ma attól, hogy másokkal
együtt ne remegjen szíve, ha lelket tör
s vért vedel e rémnapok vérivóhada!?

És Margit meg Ferenc a legnemesebbek
közt nemesek s a kivertekből egyet ők
köszöntöttek először embernek, mikor
elevenen égették lelküket máglyán
s holtan se vették be testük a temetők.

(Ismerek papot is, ékes neve Szittyta,
ki váltig papolta azt, hogy ő keresztény
s aki a keresztény temetőt lecsukta
egy életéből kivert halott test előtt,
míg Krisztus reszketett fenn, árva keresztjén.)

Én voltam a kivert eb, akit emberként
köszöntött akkor Margit és Ferenc, akik
testvérek, jó Utcám, s a sarkadon lagnak
s mindennap tapodják köveit, akárcsak én
s kiknek lelkében ma is még lélek lakik.

Kik előtt lelkem egészen megnyílhatik
s ha sírhatnékom van, szabadon sírhatok:
hozzájuk menekült jószóért a vert eb
mikor a széllel ideszökött s hozzájuk
menekültek a könyvek és kéziratok.

Ők őrzik őket, polcon s „légó”-táskában,
hiszen nem őrizhetné őket a kamra,
melyben a bujdokló búvik: e versekért
nemcsak új rablánc járna ma költőjüknek,
de kötelet akasztanának nyakamra.

Olga címükre küldözte leveleit
mikor az én nevemre már nem lehetett,
mert attól féltem, hogy egy „posthumus”-levél,
ha lefognak, ott akad a kopók horgán
s Olgán is elhúzzák majd a hetvenhetet.

Valahányszor elköszönök tőlük mindig
e búcsúszó kísér: „Vigyázzon magára!”
Néha meg így: „Vigyázzon magára nagyon!”
Eddig a kivert eb ösztöne hallgatott
Margit és Ferenc örök búcsúszavára.

¹ Gömöri Jenő Tamás: *A szörnyű év. II. József-utcai versek (A bujkálás versei 1944-ből)*. Budapest, 1948. 55–56.

„KEGYETLENEBB, MINT BÁRMELYIK ORSZÁGBAN”

WILDE MARGIT ÉS FERENC WILDE JÁNOSNAK ÍRT PÁRHUZAMOS LEVÉLNAPLÓI 1944-BŐL¹

Wilde Ferenc (WF): III. 19. vasárnap délelőtt egy szép sétát tettünk Budán. Dél felé a Ménesi úton jövünk a Gellérthegyről lefelé, az úton odakiált egy úr egy hölgynek: tudja nagyságos asszonyom, hogy a németek megszállták az országot? – A fejünk fölött pedig egy raj repülőgép húzott el északnyugatról délkelet felé, a rákosi röptérre. Hazasi ettünk, de még semmit se vettünk észre. A rádió hallgatott légi veszély miatt. Ebéd után jött Ilonka² rémulve: a németek megszállták Budapestet; aztán Kiliánné:³ a lakásuk előtt, a Kossuth Lajos utcán egész német ezredek vonulnak be. Erre lementünk körülnézni: az Astoria és a Savoy⁴ előtt rengeteg német katonai autót láttunk. Este betiltották a színház- és mozielőadásokat.

III. 20. hétfő. Nyugtalan hivatali⁵ délelőtt: a legvadabb hírek futottak be promi-

¹ Wilde Margit és Ferenc feljegyzései, Budapest, 1944. III. 19. – XII. 31. Az eredeti levélnaplók 1942-ben kezdődnek, de terjedelmi okokból csak 1944-re koncentráltunk. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta: Bardoly István, szerkesztette Markója Csilla. A német nyelvű levlérvázlatokat Hessky Orsolya fordította. A szöveg lelőhelye: School of Slavonic and East European Studies (SSEES) Library, Wilde-gyűjtemény: WID/8.: Detailed account, in personal diary format of events in Budapest between June 1942 and October 1945 by Margit Wilde and personal and official correspondence (1942–1957). Jegyzék megtekinthető: <http://www.ssees.ucl.ac.uk/archives/widitem.htm>

² Személyéről csak annyit tudható, hogy a Wilde testvérek közeli barátja.

³ Kiliánné Szőke Ilona tanítónő, Wilde Margit kolléganője. 1912-ben védte meg *Ludovicus Cervarius Tubero emlékiratainak művelődéstörténeti adatai* c. doktori értekezését. 1904–1908 között Wilde Margit kollégája a Rigó utcai elemi leányiskolában. Később a Peterdy utcai elemi iskolában, majd a Veres Pálné Leánygimnáziumban latin nyelvet tanított 1944-ig. 1915-től tagja volt az Országos Régészeti és Embertani Társulatnak, utóbb a Budapesti Philológiai Társaságnak is.

⁴ Savoy Nagyszálló: Budapest VII. József krt. 16.

⁵ „1942. XI. 5-től vakbélrohammal feküdtem XI. 13-ig, akkor tisztí főorvosi vizsgálaton voltam, s megsürgettem áthelyezésemet egy könnyebb hivatalba; XI. 14-én Földes dr. még mindig nagyon rossznak találta vérséjtsüllyedés szerint állapotomat, s még egy heti szolgálatmentességet kaptam; XI. 23-án kezdtem meg aztán szolgálatomat az iskolaköteleseket nyilvántartó hivatalban.” – írta Wilde Ferenc feljegyzéseiben. Hivatala a VII. Hernád u. 3. szám alatti Polgári fiúiskola épületében volt, ahová 1942-ben a Hernád u. 52-ből (Peterdy u. 19.) a Polgári leányiskola is átköltözött. 1944. április elején a hivatal a Hernád u. 52-be költözött.

nens emberek letartóztatásáról, sőt megöléséről; kik menekültek el Pestről? stb. Az igazságukat ellenőrizni nem lehetett. Délután Elemér és Bözsi⁶ jött fel, telve a legrosszabb sejtelmekkel; hiteleset ők sem tudtak. Újság nincs, egyetlen szóval sem említi még az eseményeket.

Wilde Margit (WM): 1944. március 20. hétfő. Drága, jó Bunskánc, kedves Juliska! Mikor a fenti sorokhoz értem, tudom, még az olaszokat ért nagy csapásról akartam írni, mert minden bombázás hírére szorongva hallgatom, vajon mit fognak mondani, és tudom, hogy így vagytok vele ti is. De most este 10-kor ezt a pár sort azért írom, mert 24 órája folyton arra gondolok, mennyit aggódtok majd, ha megtudjátok, hogy ránc szakadt a német megszállás. Most 8-kor hangzott el az angol rádióban, mint Ankarából jött hír, s azt hiszem ti is ezt hallottátok. A magyar rádió (már 24 órája német ellenőrzés alatt), még semmit nem mondott, az újságok sem. Hírek, amit az emberek egymásnak elmondva továbbítanak, s biztosan sok álhír is, hiszen semmit nem lehet ellenőrizni, minden, amit megtudtunk eddig, a német autók, a sok katona itt van az utcákon, minden színházi, mozi előadás, gyűlés bizonytalan időre vasárnap óta betiltva. Hogy fog eldőlni a sorsunk? mit hoz a jövő? Most mentek el Bözsi és Elemér, tele vannak aggodalommal. Több emberről letartóztatási híreket hallottak ők is, igaz, hogy mind politikusok, de Bözsi azt mondja, ő folyton a 38-as bécsi eseményekre gondol,⁷ félti Elemért s a fiát, meg Alit.⁸ Még a kis Évi ékszereit elhozta, hogy őrizzük meg, ha úgy fordulna, hogy ő a kislányával vidékre megy – most majd többször elmegyünk hozzájuk – Dudó éppen most mondja.

WF: III. 21. kedd. Újság nem jelent meg, a rádió is hallgat, illetve egész napon át zavaró repülést és légi veszélyt jelez, mit senki sem hisz már el.

WM: 1944. március 21. Drága, jó Bunskánc, kedves Juliska! Folytatom a tegnap este remény és kétség között abbahagyott írást, mert a londoni rádió mai híreiből következtetve úgy el tudom gondolni – és mindig erre gondolok –, hogy folyton bennünket emlegettek, ránc gondoltok, aggódtok értünk. Mi itt szinte légiüres térben élünk, igaza van a londoni rádióknak, hogy nem lehet tudni semmit, csak a tényt. De hogy mi előzte meg a vasárnapot, s mit hoznak a következő órák, csak találgatás mind. A londoni rádió híre, hogy Horthy, a vezérkari főnök, a honvédelmi- és külügyminiszter a német főhadiszálláson foglyok, ebben a formában álhír – Horthy megjött – a fogadásához künn volt városi fogalmazó mondta el Ilonkának, – viszont a várbeli lakásán a testőrök

⁶ Milkó Sándor (1879–1945) a Fellner család érdekeltségébe tartozó Hazai papírgyár r.-t. igazgatója. Felesége, Gyárfás Júlia testvére, Gyárfás Erzsébet (1890–1985). Két gyermekük: Milkó Éva (1930–) és Milkó Gyula (1927–). Lakásuk: Budapest VII., Rottenbiller u. 35.

⁷ 1938. március 12-én Ausztriát a Harmadik Birodalomhoz csatolták, és szinte azonnal megkezdődött a zsidók üldözése és deportálása.

⁸ Gyárfás Albert, Gyárfás Júlia testvére. Lakcíme: V. Rothermere (Balaton) u. 23. Vele lakott a Gyárfás testvérek édesanyja is: özv. Gyárfás Gyuláné.

mellett SS emberek vannak a vár folyosóján. Elemér úgy mondta, hogy Hegyeshalomtól kezdődött az őrizete. A hírhordó emberek új kormánylistákat emlegetnek, s ez lenne a döntő, mi történik e körül? Bözsire gondolok nagyon sokat. Dudónak azt mondta Elemér, hogy mint közgazdasági vezető embert egy német rendszer bajba döntheti, de éppen erről semmi híre nincs ma délig, politikusok őrizetbe vételéről van hiteles híre. Csak a jó Isten most már attól az egytől mentsen meg, hogy a zsidóüldözés rájuk ne szakadjon úgy amint ezt más országok megszállásánál csinálták. De itt van aztán a vészes nagy csapások előszele, a bombázás várása. Két nap előtt volt a dunántúli vidéken a sok repülőgép, s itt is várták egész vasárnap. Erre mindenki reszketve készül. Kedves jó Bunskákn és Juliska, így beborult fölöttünk az ég. Pedig még március elején úgy készültem rá, hogy milyen szép levelet írok, ha a jó Isten elsegít a halló! 57-hez, március 23-ra. Ez a gondolat úgy melegített, mikor március 8-án a Vörös-keresztnél jártam, és újra írtam Gyulának,⁹ s ott olyan volt a hangulat: „Ó, kérem, mindig jönnek válaszok, néha gyorsabban is”, s én úgy éreztem, hogy talán már el is indult valami felelet hozzánk. De aztán jöttek a hónap közepén a szomorúbbnál szomorúbb események. Róma bombázása, Bécs bombázása, és a napról napra növekvő félelem, hogy harctér lesz az országunk is. Éppen most, még a 2 órai londoni rádió is – nem tudván helyzetünkről semmi újat és biztosat, legalább azt mondta el, milyen tragikusnak látják a londoni körök a sorsunkat. Még a finnekre se tudok gondolni, pedig azt is ma reggel óta mondják, hogy elutasították az orosz békefeltételeket. S aztán itt vannak a román kilépés és cáfolataik sok álhíre. De mit hoz számunkra a jövő?

WF: III. 22. szerda. Egész nap semmi hír, hóésés és nagyon hideg nap volt. Este 7-kor jelentette rádió, hogy fontos hírt fog bmondani, de előbb indulókat játszik. Ezeket zúgatta 8 óráig. Akkor egy órás légi veszély kezdődött, s végre este 9-kor bmondta az új, Sztójay-kormány kinevezését.¹⁰

III. 23. csütörtök. A hivatalban rengeteg rémhírt és zavaros kombinációt hallottam. Dél előtt Marcika¹¹ Bözsiéknél járt, de csak a cseléd volt honn, egyébként megvannak, csak a svábhegyi nyaralójukat foglalták le katonai szállásul a németek. Este – halló 57! – születésnapomra kaptam Marcikától egy könyvet a római császárkorról (németül).

⁹ Holló (1909-ig Herzl) Gyula (1890–1973) orvos, belgyógyász, egyetemi tanár. 1913-ban szerzett orvosi oklevelet a Budapesti Tudományegyetemen. 1914–1918-ban katonaoorvos. 1919–1930 között a budafoki Weisz Manfréd Tüdőbeteg Szanatórium, illetve a Charité Poliklinika Tüdőbeteg Osztályának főorvosa. 1930-ban Budapesten magánygyógyintézetet nyitott, amelyet a zsidótörvények miatt 1939-ben bezárt és az USA-ban telepedett le, ahol Goldwater Memorial Hospital belgyógyászati osztályának főorvosa lett. A tbc diagnosztikájával és kórtanával foglalkozott. Bartók Béla, Berény Róbert, Kosztolányi Dezső, Füst Milán, Karinthy Frigyes, Neumann János, Szigeti József stb. orvosa volt.

¹⁰ 1944. március 22-én este olvasta be a magyar rádió a német megszállásra vonatkozó első közleményt: „Kölcsönös megegyezés alapján német csapatok érkeztek Magyarországra”, és bejelentették a Sztójay-kormány kinevezését.

¹¹ Wilde Margit egyik beceneve.

III. 26. vasárnap. Dél előtt 10-től 12-ig légi tűzoltói próba az udvaron, minden lakó köteles közreműködésével; szegény Marcika jól meg is hűlt a hidegben a vizesvödörök adogatásával.

III. 27. Nagy hóesés, mindenki meghűlve. Este Elemér és Bözsi volt itt; ők többet tudtak, de csak a bankvilág és a pénzügyi emberek sorsáról és szertemenekülésükről. Hogy Baranyai Lipótot,¹² a Nemzeti Bank elnökét, félig agyonverték az SS emberek, vallatása közben.

WM: 1944. március 28. Éppen egy hete már, hogy mindjobban erősödő szorongó érzéseink között várjuk a napok múlását. Állandóan arra gondolunk, hogy hallgatni tudjátok ott a mi rádióknál híreit, milyen izgalomban, aggodalomban élhettek ti is. Itt minden jóérezésű ember egészen odavan attól, amit a zsidók üldözésének előkészítésére a rádió véghezvisz (egy innen annakidején Berlinbe menekült, és most onnan a németekkel bejött nyilas az igazgatója).¹³ Tegnap este megint itt voltak Bözsi és Elemér – én is jártam náluk, hogy egy kicsit megnyugtassam Bözsit – és ők is úgy tudták, hogy holnapra várnak valami rendelkezéseket a zsidókról.¹⁴ Elhozták Dudó őrizetére 7 db, még a nyáron zálogba tett perzsaszőnyegük letéti jegyeit és 2000 pengőt. Aggódva gondolunk a jövőre mindnyájan. Most már úgy tudják a beavatottak, hogy több előkelő politikus különbéke tárgyalásokat akart előkészíteni,¹⁵ ezért fogták el őket, mindig új neveket hallunk, a mi két reggeli lapunkat¹⁶ rögtön megszüntették, különben minden lap egyforma híreket hoz – marad egyelőre a rádió. Jól tudom fogni a londoni német, osztrák és magyar adásokat, de sokszor ők is csak itt megállapítható álhírekre vannak utalva. Valójában nem is kellene külön hírek, a világhelyzetet látva, s az elmúlt évek borzalmaira gondolva tudhatjuk, milyen katasztrófák felé rohanunk. Most már le kell írnom, hogy az az érzés uralkodott el rajtunk, hogy senki nincsen többé biztonságban, egyik napról a másikra élünk és

¹² Baranyai Lipót (1894–1970) jogász, az MTA tagja. 1938–1943 között a Magyar Nemzeti Bank elnöke volt. 1944. március 19-én a németek letartóztatták, később átadták a magyar hatóságoknak, akik 1944. október 15-én szabadon engedték; a háború végéig álnéven bujkált.

¹³ Franz Schaub (Rothen Ferenc) újságíró, egykori volksbundista. 1937–1939 között Szálasi külügyeinek irányítója volt, majd internálása elől Németországba menekült, ahol a külügyminisztérium délkelet-európai sajtócsoportjának referense lett. 1944. március 19-én tért vissza Magyarországra, és egy német csapategységgel elfoglalta a rádiót.

¹⁴ Ld. a 18. jegyzetet.

¹⁵ Kállay Miklós miniszterelnök 1943 februárjától a kormányzó tudtával kapcsolatba lépett a nyugati szövetségesekkel. Az első kapcsolatfelvétel 1943. február 7-én Isztambulban történt. Erről „természetesen” a német vezetés is értesült.

¹⁶ Wilde Ferenc feljegyzéseiből kiderül, hogy az egyik a *Magyar Nemzet* volt, melynek szerkesztőségét 1944. március 22-én feldúlta a Gestapo. A belügyminiszter 170.339/1944. VII. sz. rendeletével betiltotta a *Független Magyarország* és a *Mai Nap* c. napilapokat (*Budapesti Közlöny*, 1944. április 2. 6.), ezt követte két nap múlva a *Magyar Nemzet*, *Esti Kurir*, *Ujság* és *8 Órai Újság* betiltása (*Budapesti Közlöny*, 1944. április 4. 3.).

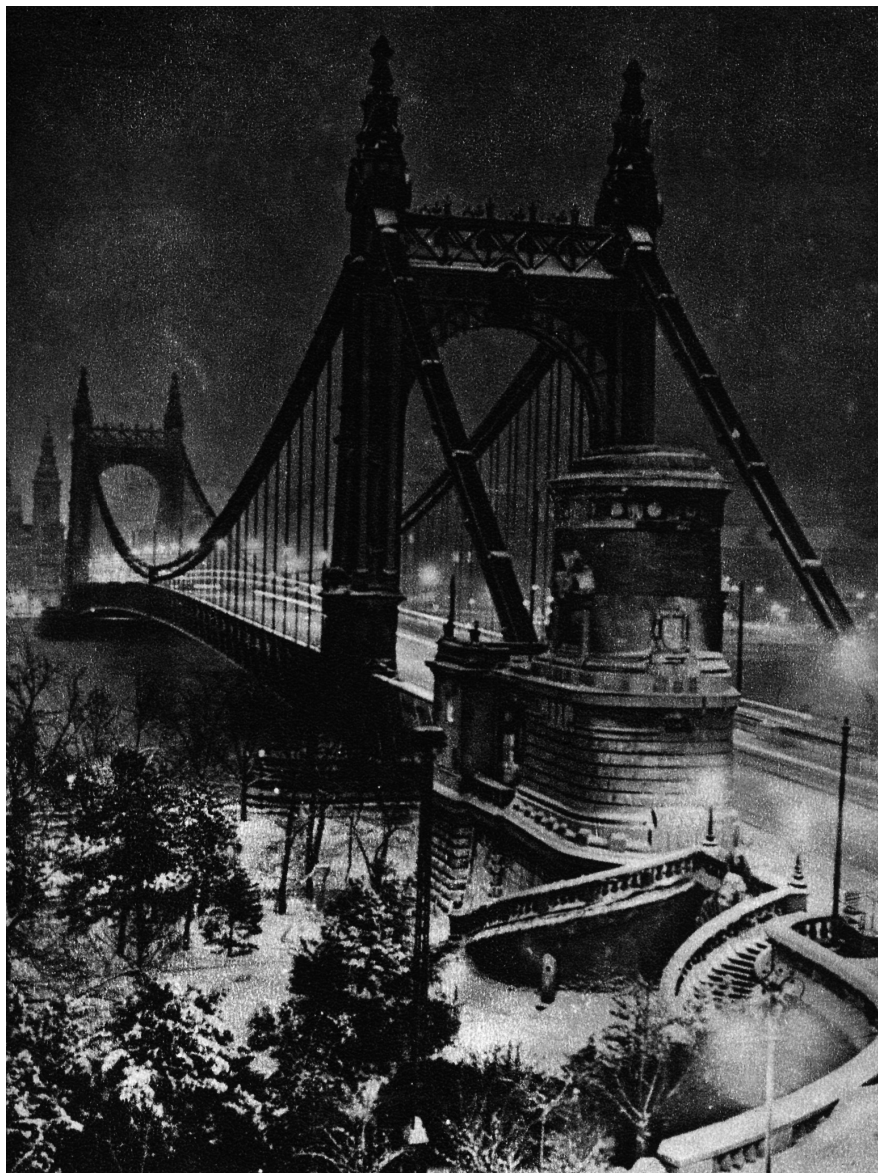
remélünk. Éppen a Dudóka szülinapi beszámolójához fűzve akartam elmondani az alábbiakat: még a múlt év májusában felszólította Dudót az illetékes katonai hatóság, Bevonulási Központ Abonyból, hogy igazolja származását eredeti okmányokkal, s ha valamelyik hiányoznék, a felkutatására vonatkozó levelezést stb. terjessze be. Aggódunk az okmányokért hónapokon át, mikor ősszel egy újabb szigorú felszólítás jött, hogy most már küldje az okmányokat decemberre, mert különben kiteszik a hadseregből, zsidónak minősítve munkaszolgálatos lesz. Dudó válaszolt bizonyítékkal, hogy elküldte az okmányokat, s mégis az történt, hogy néhány hét múlva kapott egy írást, „Mivel kétszeri felszólításra sem igazolta származását, katonai rangját sem, most már megfosztjuk katonai rangjától, a munkaszolgálatosok közé rakjuk be” s visszakövetelték katonakönyvét. Ez mind megtörtént, de azért Dudó írt egy erőshangú, terjedelmes beadványt bizonyítván igazát. Tudtuk folyton, hogy valahogy kiderül valami félreértés az egész ügy körül, csak az a feltevés volt nagyon aggasztó, hogy elvesztek az összes irományok valami íróasztalon. S ahogy fönnebb írtam, már mindjobban eluralkodott az az egyelőre még bizonytalanságban erősödő érzés, hogy nagyon nehéz, küzdelmes idők felé megyünk – rohannak az események – kitelepítési hírek stb., s ilyenkor legalább az okmányok legyenek meg, de így se Dudónak nem volt, se nekem. Közben kapott egy írást, hogy mert hiányzott 4 drb okmánya, az ügyét a hadtestparancsnoksághoz terjesztették – így hullámozott a dolog, míg végre éppen a születésnapjára befutott minden, visszakapta az összes okmányokat, persze nem hiányzott 4 csak 1, kapott egy származási lapot, hogy tiszta árja, visszakapta a katonai rangját meg a könyvét, de mikor ez történt már benn voltak a németek, így sokszorosan fontos volt, hogy ez lezajlott. Ideírom azt is, mert ez nagyon jól esett mindkettőnknek, hogy egy volt szeminaristám, aki éppen a Dudó ezredének az irodájában volt, s én véletlenül találkoztam vele, elmondtam neki a dolgot, hogy tán tudna valami tanácsot adni, hol keresse Dudó az okmányait, szinte egészen magáévá tette a dolgot, mindennek utána nézett, s időnként meg is írta, hogy halad az ügy. Leírtam ezt, mivel most így visszafelé nézve elgondolva azt, mennyi gondot okozna, ha a mai hírek között (általános mozgósítás, köztisztviselőknél származásigazolás stb.) jó tudni, hogy itt vannak az okmányok.

WF: III. 29. Havas eső, hideg nap, nem akar kitavaszkodni. Este felkerestem, meghívására, Juliska édesanyját,¹⁷ tanácskoztunk, közben légi veszély.

III. 30. Havazik, nem akar tavaszodni. Kijött egy sorozat új zsidórendelet.¹⁸

¹⁷ Özv. Gyárfás Gyuláné.

¹⁸ A m. kir. minisztérium 1.140/1944. M. E. számú rendelete a zsidó távbeszélő előfizetők adatszolgáltatási kötelezettsége tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. március 29. 1-2.; A m. kir. minisztérium 1.200/1944. M. E. számú rendelete zsidók háztartásában nemzsidók alkalmazásának tilalma tárgyában; I. 210/1944. M. E. számú rendelete a zsidók közszolgálatának és közmegebízásainak, továbbá ügyvédi működésének megszüntetése tárgyában; 1.220/1044. M. E. számú rendelet a zsidók sajtókamarai, valamint színművészeti és filmművészeti kamarai tagságának megszüntetése tárgyában; 1.230/1944. M. E. számú rendelet a zsidók tulajdonában lévő közúti gépjárművek bejelentése tárgyá-

Egyetlen ívből állt az Erzsébet királynőről elnevezett híd...
Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

...de ez az ív nincs többé.
Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

WM: 1944. március 30. A rádió mindig ismétli Roosevelttel, Eden figyelmeztető beszédét,¹⁹ hogy az idemenekült lengyelek és zsidók ellen ne kövessünk el olyat, amit Németországban. Mindenki erre gondol, most is attól fél, hogy a szélsőségesek juthatnak hatalomra – mára várnak valami új intézkedéseket. Kering a sokféle hír, biztosan sok álhír is. A magyar katonaság ellenállásáról több helyen a németekkel szemben, s az oroszok határainkhoz közeledéséről szól a legtöbb hír, jórészt persze a külföldi rádiók nyomán. Azt gondoljuk folyton: talán soha nem vártátok így a híreket, mint most, s ha hallgathattok rádiót, biztos folyton mellette vagytok ti is. Dudó tegnap azt mondta, ha most Juliskának meg lehetne üzeni, milyen nagyszerű színben, viruló egészségben van az édesanyja, hogy megnyugtatná. Ugyanis Dudó tegnap este egy levélbeli kedves meghívására fölkereste őt, mikor hazajött elmondta, hogy a nehéz idők dacára is jó kedélyben, bizakodva várja az idők múlását, s főleg, jó egészségben. A sok mindenféle hír hallatára az a terve támadt, hogy az ingatlanát, egy, a budai részen lévő társasház egy részét, amely a mai viszonyok között igen nagy értéket képvisel, Bunska nevére íratja, mint ajándékozást. De mert Dudó, s mint elmondta, az ügyvéde is azt mondta, távollevő személynek, s hozzá, aki beleegyező iratot nem küldhet, nem lehet ajándékozni, arra gondolt, hogy talán Dudó nevére lehetne íratni, mintha megvette volna. De ezt is megmagyarázta Dudó, hogy nem lehet, mert ilyen látszatszerződés mindkettőjükre bajt hozhat. Sok mindenről diskuráltak még, s jó volt számára Dudó megnyugtatása, amit mindnyájan biztosan remélünk, hogy nem kerülhet sor lakások rekvirálására, vagy vagyona elvételére. Mérsékelni fogják magukat, hiszen itt van a fejünk fölött a sokkal nagyobb baj: a bombázás rettenetessége, s hogy harctér lesz az országunk. (Egyszerűen így szoktuk mondani: nem lesz már idejük rá, hogy a tervezett jogfosztásokat, üldözéseket megcsinálják.)

WF: III. 31. Bezárták az összes iskolát, kivéve az egyetemet. 5 hónapos volt csak a tanév.²⁰

ban; 1.240/1844. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. március 31. 1-3.

¹⁹ Az amerikai elnök 1944. március 24-én nyilatkozatot adott ki, melyben Magyarországról az alábbi megállapítást tette: „Az egész történelem egyik legsötétebb bűne [...] Európa zsidóságának nagybani, rendszeres legyilkolása minden órában rendületlenül folytatódik. Száz- és százezer, eddig is üldözött, de Magyarországon és a Balkánon a halál elől mégis menedéket talált zsidó került a megsemmisülés veszélyébe az utóbbi napok eseményei folytán, a hitleri erők bevonulásával. Nagy tragédia lenne, ha ezek a hitleri tombolást végigélt ártatlan emberek az ő üldöztetésükben leginkább megnyilvánuló barbarizmus legyőzésének épp a küszöbén pusztulnának el.” Eden március 30-án adott ki közleményt hasonló tartalommal. – idézi: Randolph L. Braham: *A népirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*. 2. bőv., átdolg. kiadás. Budapest, 1997. II.: 1201., 1202.

²⁰ A VKM miniszter 8.550/1244 sz. rendelete: „1 § (1) Az iskolákban és az iskolai jellegű tanfolyamokon – tekintet nélkül azok jellegére – a folyó iskolai évet az 1944. évi április hó 1. napján be kell fejezni. Ez a rendelkezés nem vonatkozik a tudományegyetemekre és a főiskolákra.” *Budapesti Közlöny*, 1944. március 31. 4.

WM: 1944. március 31. Most már biztos hírek jöttek, hogy elrendelik a zsidóknak a sárga jelvény viselését április 5-től,²¹ és így a hivatalokból is elbocsájtják, akiket zsidóknak minősítenek, de abban reménykedünk, hogy nálunk más beszámítások vannak, mint a németeknél, és így talán még nem sújt annyi embert. De nagyon levert minden jóérezésű ember. S mellette itt vannak az egyre közeledő harctéri események hírei, s a bombázás veszedelme, amit most már a sok német katonaság ittléte okvetlenül magával hoz. Mindig arra gondolunk, hogy mennyit aggódhattok értünk. Csak megsegít a jó Isten!

WF: IV. 1. Megjelent a kormány proklamációja a végsőig (győzelemig!) való kitartásról.²²

WM: 1944. április 1. Megtiltották a külföldi rádiók hallgatását.²³ Megint beszüntettek egy pár lapot. Az ú. n. nyilas párt tagjait, akik az itteni náciak, és internálva voltak, kiengedték. Sok politikus és zsidó vezető ember internálásáról beszélnek, de megtudni semmit nem lehet. Lessner Veronka keresett föl,²⁴ bundáját, kabátját hozta el, félnek a rekvirálástól. Nagy gond, hogy az összes iskolákat, hirtelen határozattal, április 5-re beszüntetik. Általános mozgósításra, vagy a kiűrésre gondolunk.

WF: IV. 2. Délelőtt itt járt Lessner Veronka, egy csomó dolgát idemenekítette. Este betiltották a liberális lapokat, szigorúan eltiltották a külföldi rádiók hallgatását.

WM: 1944. április 2. vasárnap. Virágvasárnap volna, de fekete, szomorú vasárnapnak érezzük. Eszünkbe jut egy kicsit a sok, szép, régi közös húsvétunk – milyen boldogan készülődtünk és indultunk ilyenkor hozzátok. Biztosan ti is sokat gondoltok arra, ami a mi egyetlen vágyunk most már: adja meg a jó Isten és erősítse reményünket, hogy látni fogjuk még egymást. Ma volt egy pár látogatónk: mindenki tele van aggodalommal, sötétlátással. Csak segítsen a jó Isten.

²¹ A rendelet 1944. március 31-én jelent meg, április 5-i hatállyal (*Budapesti Közlöny*, 1944. március 31. 3.): „(1) A jelen rendelet hatálybalépésétől kezdődően minden hatodik életévét betöltött zsidó személy – nemre való tekintet nélkül – köteles házon kívül felső ruhadarabjának bal mellrészén, jól láthatóan, 10 x 10 cm átmérőjű szövet-, selyem-, vagy bársonyanyagból készült, kanárisárga színű, hatágú csillagot viselni.” A keresztény felekezetek vezetői tiltakoztak az ellen, hogy a csillagot a zsidó származású keresztényeknek is viselni kellett, ezért rendeletben határozták meg azoknak a zsidó származású személyeknek a körét, akik a sárga csillag viselése alól mentességet kaphattak. Azok a keresztény hitre tért zsidók kaptak mentességet, akiknek házastársa nem volt zsidó.

²² „A kormány bízva hős honvédségünkben és a nemzet áldozatkészségében, teljes nyugalommal és elszántsággal néz a jövő elé és feltétlenül hisz a végső győzelemben.” *Nemzeti Ujság*, 1944. április 2. 1., *Pesti Hírlap*, 1944. április 4. 1.

²³ A m. kir. minisztérium 1.310/1944. M. E. számú rendelete a külföldi rádióállomások hallgatásának eltiltása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 2. 6.

²⁴ Lessner Vera (1914–1944), Lessner Manó építész – a Wilde testvérek barátjának – első házasságából származó leánya.

WF: IV. 3. Sziréna: 11-től 1-ig a mindenki által biztosra várt első nagy légitámadás Budapest ellen.²⁵ Amerikai gépek özöne volt a város felett: én a hivatal udvaráról néztem az egészet, egyszer se mentem le az óvóhelyre, még nem tudtam milyen veszélyes játék ez. – Este 10-től éjjel 2-ig viszont angol gépek támadtak, utána még a rendőrségre kellett bemennem, bejártuk a kerületünket: nincs-e légi kár. Éjjel 3-ra értem haza, le se feküdtünk, figyeltük a rádiót. E napon megölte a bomba gellért-hegyi villájának óvóhelyén háziasszonyunkat: Zilahy Irén színésznőt (Benedek László professzor feleségét),²⁶ leányával és házvezetőnőjével együtt. Lebombázták az egész Szt. László Kórházat (120 orvos, ápolónő és gyermek halott); a Józsefvárosban is (a Bókay János utcában egy házat a pusztá földig teljesen lerombolt egy telitalálat – megnéztük reggel).

IV. 4. A tegnapi nagy légitámadás után behívtak a rendőrségre és beosztottak a légvédelmi törzssztyályhoz permanens rendőri szolgálatra, ami áll 12 óra szolgálatból s utána 24 óra pihenő. Ki lehet bírni.²⁷ A hivatalba nem kellene bejárnom, de azért – ha nappalra esik a pihenő – néha bemegyek. E napon, reggel 8-tól este 8-ig voltam szolgálatban, délután Marcikánál volt Elemér; nagyon szomorúak, mert holnap fel kell venniük a sárga csillagot.

WM: 1944. április 3. és 4. éjjel 3 órakor. Bekövetkezett, amitől úgy rettegtünk. De. 10-kor és éjjel 11-kor borzasztó légitámadás érte a várost. Most jöttünk fel az óvóhelyről. A mi környékünket nem érte csapás, de a délelőtti támadás híreit, nagy veszteségeit már tudjuk. Nagyon borzalmas éjszaka volt. Dudó itthon lehetett – nem volt szolgálatban –, de most be kellett mennie az őrszobára, a rendőrségre.

1944. április 4. Az éjszakai támadás hírei még borzasztóbbak, a gyárak melletti kislakásos telepek sok száz lakójának haláláról, beomlott óvóhelyeken eltemetett

²⁵ 1944. április 3-án kora reggeli órákban 450 bombázó és 137 kísérő vadászgép szállt fel a támadásra Dél-Olaszországban és intézett támadást a Tuzla - Eszék - Baja - Monor vonalon, illetve Budapesten.

²⁶ A Benedek-Zilahy-villa a Himfy u. 5. szám alatt állt, ma emléktábla jelzi a telekre épült házon. Zilahy Irén (1904–1944) színésznő. 1937-ben ment férjhez dr. Benedek László (1887–1945) elmeorvos, egyetemi professzorhoz.

²⁷ „Nekem, mint légoltalmi segédrendőrnek besorozott idősebb korosztálynak, hetenként egyszer szolgálatba kellett mennem 24 órára, néha kétszer is; ez tartott 1944 tavaszig, a nagy bombázások (ápr. 3.) kezdetéig, akkortól permanens szolgálatba hívtak be; május 15-én szereltünk le, öregek, s jöttek a fiatalok. A „szolgálat” persze csak jelenlétet jelentett a különböző nyilvános óvóhelyeken, ahova a rendőrszobáról kirendeltek, mikor is 12 óra hosszat kellett őrizni az óvópincét – nappal kellemesebb volt, de éjjel – fűtetlenek voltak persze az odúk – nehezebben teltek az órák. Minthogy jó villanyvilágítás is volt odalenn, és én a gyanús deszkapriccsre soha le nem feküdtem, egy-egy éjjel kiolvastam 6-8 újságot, vagy egy-egy Márai-regényt is, mely célból még külön, könyvtárba is beiratkoztam Marcikával. A szolgálatból reggel hazaérve, persze nem mentem aznap be a hivatalba – s ez volt a tiszta haszon az egészből. A kár az volt, hogy 12 órás őrt állás alatt, néha 5-6 szivart is elszívtam, ez pedig nem jó a szemnek. (De legalább teleszívtam magam szivarfüsttel erre a mostani szivartalan időszakra is).” – írta Wilde Ferenc az 1943-as év eseményeiről.

emberekről, s a Szt. László Kórház betegeinek pusztulásáról jöttek hírek. Most már mindenkit állandó rettegésben tart az az érzés, hogy mindenkit bárhol utolérhet ez a szörnyű csapás. A mi házunk tulajdonosnője, Zilahy Irén, Benedek László pszich.-prof. felesége pusztult el negyedmagával a kertjükben épített legerősebbnek tartott óvóhelyen a felismerhetetlenségig szétromcsolva. Ennek a szerencsétlenségnek a részleteit beszélük most itt a házban. Az iskolákba telepítik a hajléktalanokat. Ilonka így van beosztva egy iskolához. Dudó, ahogy írtam, rendőr ma is egész nap 12 órai szolgálattal. Holnap éjjel lesz 12 órával. Közel van az őrszobája, de el nem jöhet közben, s ha a mi kerületünkben történik a csapás, oda kell menniük. Én itthon vagyok mindig, most úgy fordult, hogy egyedül kell ellátnom az egész házimunkát. Hál Istennek, győzöm, egészségesek vagyunk mind a ketten. Este. Szegény Elemér most ment el. Sokáig beszélgettünk. Az előbbi sorokhoz éppen róla akartam írni, hogy éppen ezen a csapásokkal tele napon került nyilvánosságra, mennyi mindent terveznek a zsidóság ellen. Holnaptól kezdve azt a sárga jelvényt kell hordaniok. A családok összeköltöztetéséről is írnak, még erre rendelet nincs, de már hallottunk ma olyan esetet, hogy az így üressé lett lakásokba beköltöztettek. Valami gazdasági rendelkezésről is hallott Elemér, ő ugyan úgy tudja, hogy egyelőre járhat a hivatalba, de nem tudja meddig, mert az ú. n. tanúsítványuk v. igazoló iratuk nem elég ahhoz, hogy a jelvény viselése alól mentesítse. Őt is nagyon letöri és elszomorítja ez, de Bözsit annyira megviseli, hogy komolyan aggódik érte. A gyerekek – mint mondja – egyáltalán nem bánkódnak (nem akarja őket egyelőre az utcára engedni), még a kis Évi olyan szépen, szentírási idézeteket összeírva vigasztalta őket. S most késő estére ez a sok töprengés, aggódó szorongás, a nagy kérdőjel, hogy mi vár még ránk, abban keresi a feleletet: hogy a jó Isten meg fog segíteni és nem tart már soká. Talán megéljük, talán kibírjuk, és eljutunk ahhoz is, hogy hírt hallhatunk, hírt adhatunk egymásnak. Ez a visszatérő gondolat, és ha van valami ereje annak, ha az ember igen nagyon erősen kíván valamit, akkor ti most nem aggódtok nagyon érettünk és osztotok a reménységünkben, hogy megtaláljuk egymást. A rádiókat hallgatom mindig, a hadi helyzet és a belső frontok híreit, de mert tudjuk, hogy nagyon sok benne a propaganda is, olyan óriási dolgokról, olyan messzi, átláthatatlan szövedékei, vonatkozásai vannak a rettenetes eseményeknek, hogy a közelesekre valamit kikövetkeztetni nem lehet. A vég eljön, de hogyan? mi lesz még addig?

WF: IV. 5. Szabad nappalom lévén kinéztem a hivatalomba (VII. Hernád u. 3., a Keleti pu. indulási oldalával szembeni sarokház). Nagy felfordulást találtam: a német katonaság lefoglalta az egész épületet; egy porosz őrnagy parancsolgatott; a mi gyönyörű hivatali helyiségeinkből lesz a tisztí étkező. Semmit se engedett elvinni a bútorokból, csak az aktákat. Direktorunk szaladt a városházára jogsegélyért, azt a feleletet kapta az illetékes felsőszéktől: szó nélkül teljesíteni kell a németek minden parancsát – költözködünk a Hernád utca 52. szám alatti iskolaépületbe, ott kaptunk a hivatalnak két üres tantermet (pontosan egy évig dolgoztunk ott, míg visszamehetünk a régi helyre). Marcika azonban örült az átköltözésnek: a Keleti pu. szomszéd-sága a bombázások miatt veszélyesebb környék. Este 8-ra mentem szolgálatba a

rendőrségre, a Sándor utcai őrszobára.²⁸ Nagy örömünkre az este új, végleges ubikációt²⁹ kaptunk, mint törzsosztag: az Esterházy utcai Esterházy-palota (a lovarda mellett balra) pincéjében. Ez az épület most a Nemzeti Múzeum dependansza,³⁰ itt rohad a pincében a hírlaptár anyaga stb. De napközben kellemes benne, mert nagy kerti udvara van, s ott lehet a szabadban olvasgatni, nyugodtabban, mint az őrszobán. <5 hétig éltem ebben a kellemes beosztásban, a leszerelésig. A rohamsisakot (rohambili) is csak akkor kaptuk a fejünkre, ha jött az ellenőrzés.>

IV. 6. Nagycsütörtök. Szabad nappalom lévén elindultunk a temetőbe s Kőbányára, megtudni Mancsi nevű körösztygyerekünk férjének sorsát, aki a 3-iki légitámadásnál lebombázott Gyáli úti postakísérleti állomáson szolgált,³¹ de a Rókustól vissza kellett jönnünk, légi veszélyt jeleztek. Délután mégis kimentünk, de csak Kőbányára a Krenkó családhoz; szerencsére Mancsi férje abban a másik óvóhelyben búj meg, amelyik megmaradt; a nagyobbik óvóhelyet telitalálat érte s eddig onnan 18 halottat ástak ki. Egy kis idegösszeomlás érte szegény postasegédtszít barátunkat eközben, s fő a feje: hová költöztesse feleségét a négy pici gyerekkel a Pongrác úti lakásból, mert az a nagy gáztartály és a vasútvonal közt feküdvén, légi bombázásánál igen veszélyeztetett hely. <El is költöztek, s pár hét múlva tényleg összebombázták ezt a lakóhelyet, az ő lakásuk is – a még bennmaradt bútorokkal – telitalálatot kapott.>

IV. 7. Nagypéntek. Szolgálatba menet találokotam a nagyobbik Bernáth-gyerekekkel, Bandival, szanitéc őrmester.³² Dodót, az öccsét is besoroztál, de még nem hívták be. Jól vannak, csak a kenesei villájukat el akarja rekvirálni a német katonaság.

IV. 8. szombat. Délelőtt benéztem a hivatalba s berendeztem az íróasztalom; szemlét tartottam a restanciák fölött. Este 8-ra szolgálatba mentem, este 10-kor megszólalt a 3. riadó (IV. hó 3-án volt már kettő), s tartott éjjel 1-ig; 3 órát töltöttünk a pincében lefűvásig. Reggel 8-ra értem haza; nagy öröömre Marcika aludt, – igaz, hogy ő a lefűvás után, még reggel 5-ig nem mert lefeküdni, hallgatta a rádióban a légi veszély jelzéseket, csak akkor nyomta el a fáradtság.

IV. 9. Húsvét vasárnap. Délelőtt sokáig aludtunk, délután átmentünk Budára s a Gellérthegy oldalán megnéztük a IV. hó 3-án szétbombázott Zilahy Irén-villát. Noha betonozott óvóhelye volt, úgy elpusztította a bomba, hogy Zilahy Irénnek csak egy kisujját tudták épségben megtalálni; egy kis urnában helyezték el a maradványokat, így temették közös koporsóba anyjával és a házvezetőnővel együtt. Este 10-kor a 4. sziréna. De csak egy óra hosszat voltunk a pincében. Utána azonban Marcika reggel 1/2 5-ig hallgatta még a légi veszélyjelzéseket a rádióból; én azonban az előző napok éjjelezései után úgy aludtam, mint a bunda.

IV. 10. Húsvét hétfő. Reggel 3-tól este 8-ig szolgálatban, olvastam az újságokat.

²⁸ VIII., Sándor (Bródy Sándor) u. 28. szám alatt volt.

²⁹ Kaszárnya, lakóhelyiség.

³⁰ Raktára.

³¹ A Postakísérleti Állomás 1891–2009 között működött a IX., Zombori u. 2. – Gyáli út sarkán álló épületben.

³² Bernáth Géza (Géza koma) gyermekei.

Benne állt, hogy a londoni osztrák Monarchista Liga elnöke: dr. E. Bunhsch.³³

WM: 1944. április 10. Húsvét hétfőn. Drága, jó, kis Bunskákn! Kedves, jó Juliska! Milyen jó lenne most egy szép, nyugodt levelet írni, visszaemlékezve a régi húsvétokra, s reménykedéssel, hogy lesz még húsvétunk. De ez a nagyhét úgy szakadt ránk félelemmel, aggodással és nagy-nagy kifáradással, hogy mi lesz velünk. Az április 3-i (ma egy hete) nagy bombatámadás után, többször volt légiriadó nappal, de éjjel is, s amellett próbáltunk a III. emeleti lakásunkból legalább a legszükségesebbel egy-egy csomagot másutt is elhelyezni. Megírtuk azt is egy papírlapra, hogy mindenünk a tied, s hogy Gyula útján érhető el a címed, ha valami történik velünk. A halottak száma 2000 körül van, a gyári körzetek lakói, de ú. n. eltévedt bombák azon kívül is sok gyászt okoztak. Ezekről mindig jöttek részletek. Azután az intézkedések, hogyha bomba éri a házunkat, hova költöztet a város, a közeli környék 7 községe valamelyikébe, mert Dudó el nem mehet, s onnan be kell járnia. Gyula nővérét s Bözsiéket is meglátogattuk. Egészségesek mind. Elemér, a hírek szerint, maradhat régi hivatalában. Szorongó érzéssel, mint mindenki, hogy mit hoz a jövő. Most az az intézkedés jött, hogy a zsidónak minősített családok költözzenek össze, és a szabaddá lett lakásokba akarják a bombakárosultakat betenni.³⁴ De ezt a hitközségre bízták, hogy intézzék. Még a Bözsiék, Juliska édesanyja, s H[olló] Irma lakására nem került sor.³⁵ Hátha mentesülnek. Megrázó volt, H[olló] Irma, Gyula, Elza, Ági meg H[olló] Béla iskolai bizonyítványainak megőrzését kérte Dudótól.³⁶ Ez az összeköltözés egyértelműen sújtja és nagyon hirtelenül éri, akire kiszabják, mert semmit sem szabad elvinniük a lakásból. És mindig visszatérünk arra, mennyit gondolhattok most ránk, ha halljátok a rádióban a magyar híreket. Mi is sok mindent hallgattunk meg eddig az ottani hírekből, találgtván, hogy fogadjátok azt a sokféle tervet, amikkel foglalkoztatni akarják az embereket. De most már nem tud semmi eltéríteni az aggodó érzésektől: mit hoz a jövő?

WF: IV. 11. Szabadnapomon, délelőtt, Bözsiékhez mentem fel, de nem voltak

³³ Tréfás utalás Wilde János egyik becenevére: Bundsi, Bundus.

³⁴ A m. kir. miniszterium 1.610/1944. M. E. rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 28. 2-3. – A magyar zsidóság gazdasági kirablásáról, illetve a lakások elkobzásáról: ld.: Christian Gerlach – Götz Aly: *Az utolsó fejezet*. Budapest, 2005. 159–201.

³⁵ Holló Irma, Holló Gyula nővére. 1944-ben a V., Gróf Teleki Pál (Október 6.) u. 16-ban lakott. Ld.: *Pesti Napló*, 1932. november 18. 8.

³⁶ Elza – Elza Weil (1892–?) – Holló Gyula felesége; gyermekeik: Ágnes és Béla. Holló Ágnes (1916–2002) matematikus, 1939-ben doktorált Budapesten, szüleiivel emigrált az Egyesült Államokba, utóbb a Columbia Egyetem biostatistika professzora volt, férje: Berger László. (Wilde Ferenc írta feljegyzéseiben: „1942. II. 1. Közben pedig 1942. február 16-án jött Pestre egy New Yorkban, 1941. november 20-án kelt levél Holló nagymamához, hogy Ági milyen jó állást kapott a Princetoni Egyetem első matematikai intézetében, ahol Einstein is dolgozik, meg Gyulának egy jó barátja, Neumann János is ott tanár.”) Holló Béla 1940-től Palesztinában élt, róla Wilde Ferenc írt feljegyzéseiben.

otthon, onnan Holló Irmához; idehozta Gyula összes hátrahagyott iratait, nem meri magánál tartani, megőrzésre. Levél jött a miskolci ref. tanítóképző igazgatónőjétől, dr. Evva Gabriellától:³⁷ hívja Marcikát oda a pesti bombázások elől. <Utóbb kiderült, hogy Miskolc a legbombázottabb városok közé került a nyár folyamán.>

IV. 12. E napon három (5., 6., 7.) légiriadó volt, most már komolyan berendeztünk két légótáskát a legszükségesebbekkel és legértékesebb holmikkal (eddig csak úgy minden nélkül szaladtunk le a pincébe, ha megszólalt a sziréna). Egy kártya jött Gödöllőről Brunneréktól³⁸ – akik kőbányai lakásukról oda költöztek, – hogy menjünk mi is hozzájuk Gödöllőre a bombázások elől.³⁹ (Rengeteg pesti elhagyta a várost.) – Sziréna volt e napon 12-től 1/2 1-ig, este 1/4 2-ig 1/4 3-ig; s alig feljöttünk éjjel az óvóhelyről s fáradtan lefeküdtünk: ki az ágyból, 3 óra 10 perctől 4 óra 15 percig megint az óvóhelyen. Ez utóbbi alatt igen nagy légi csata a város felett, ugyancsak az eddigi területen: Csepel – Kispest – Erzsébetfalva vonalán. Másfél órát alhattam csupán, reggel 8-ra szolgálatba kellett menni.

IV. 13. Délelőtt 11-től 13 óráig voltunk a 8. légiriadó nyomán az óvóhelyen, igen nagy légi csata volt Budapest környékén több száz géppel, de a városra is hulltak bombák. Meghalt Korányi Sándor professzor, 78 éves korában.⁴⁰ A kormány kiadta az április 3-i nagy budapesti bombázásról a hivatalos jelentést: 1023 halott, 526 sebesült.⁴¹

WM: 1944. április 13-án folytatom egy küzdelmes nappal és éjszaka után, 1/2 5-kor, hajnalban, jöttünk fel a légvédelmi pincéből, tudva, hogy nagy és igen súlyos támadás érte a várost.

WF: IV. 14. Szolgálat utáni szabadnapon bementem kicsit dolgozni a hivatalba; onnan Holló Irmához s elhoztam megőrzésre Gyulának Czigány Dezső festette portróját.⁴² Este 8-kor szolgálatba; 10-kor jött a 9. légiriadó, éjjel 1/2 1-ig voltunk a pincében.

IV. 14. A 10. sziréna este 10-től 11-ig tartott.

IV. 15. A zsidók vagyonekobjzásáról szól rendelet,⁴³ a betiltott lapok jegyzéke állt

³⁷ Evva Gabriella (1899–1970) pedagógus. A szegedi egyetem szerzett doktorátus 1933-ban.

³⁸ Brunner József és felesége Irma.

³⁹ A gödöllői eseményekről ld.: Zimándi Pius István: *Egy év története naplójegyzetekben. 1944. március 19. – 1945. március 17.* Budapest, 2015. (Tények és tanúk)

⁴⁰ Korányi Sándor (1866–1944) belgyógyász, egyetemi tanár, az MTA tagja.

⁴¹ Budapest légi bombázásának 1073 emberélet esett áldozatul, a sebesültek száma 526. *Pesti Hírlap*, 1944. április 13. 1., 2. – a bombázásról: *Pesti Hírlap*, 1944. április 4. 1–2. április 5. 1–2

⁴² „Czigány Dezsőt 1910 óta ismertem és pajtási viszonyban voltam vele. Nagyon liberális, haladó gondolkodású volt, mentes minden előítéllettől. Szeretett csellózni, rendszeresen (és közepesen) tette, de csak Bach 6 szólószonátáját játszotta. Jó humora volt.” írta Holló Gyula 1962-ben Horváth Béla művészeti íróknak. Idézi: Rum Attila: *Czigány Dezső: Nevetős önarckép gitárral, 1914 körül. Nagyházi Galéria és Aukciósház 203. aukció.* Budapest, 2014. 124.: No 443.

⁴³ A m. kir. miniszterium 1.600/1944. M. E. számú rendelete a zsidók vagyonának bejelentése és zár alá vétele tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 16. 1–3.

az újságokban; betöltötték még a *Nyugat* szintelen utódját a *Magyar Csillagot* is.⁴⁴

IV. 16. Este 11-kor jött a 11. légiriadó, tartott éjfélig; utána be kellett mennem a rendőrőrszobára; most nagy légi csata volt robbanások és tüzekkel.

IV. 17. Szabadnapom volt; elhoztam Holló Irmától egy nagy utazótáska fehérneműt, megőrzésre.

IV. 20. Szabadnapom lévén, elhoztam Holló Irma télkabátját. Este hallottam a rendőri rádióból, hogy holnaptól kezdve minden zsidó üzletnek be kell zárnia további intézkedésig.

IV. 21. Tényleg bezárták az összes zsidó üzleteket.⁴⁵

IV. 23. Légiriadó: 1/2 2-től 1/5 5-ig a pincében, 5-kor ebédelhettünk csak. A Balaton fölött volt légi csata. Este 8-ra szolgálatba mentem, 1/2 10-kor rákezdte a rádió a zavaró repülések s légi veszély jelzések bemondogatását; ez így tartott reggel 5 óráig. Marcika egyedül lévén otthon, le se mert feküdni egész reggelig.

IV. 24. Szabadnapom lévén délután felmentem Bénéiekhez⁴⁶ a Tobacco-Streeti⁴⁷ lakásra, hát Béni beteges, – de nem tudnak elmenni Pestről, mert Erzszi házparancsnok-helyettes, s tilos eltávoznia.

IV. 25. Reggel 8-tól este 8-ig szolgálatban; ezalatt nálunk voltak Elemér és Bözsi, hoztak egyet-mást megőrzésre. Este 10-től reggel 6-ig otthon voltam házi riasztó ügyeletes, kiolvastam ezalatt egy vastag Kassák-regényt.

IV. 26. Szabadnapom lévén, délelőtt felmentem Bözsiékhez, de nem volt otthon senki.

IV. 27. 13. riasztásra este 11-től 12-ig a pincében; úgyszólván az egész országban röpködtek a rádió bemondásai szerint.

IV. 28. Elek Artúr meghalt,⁴⁸ – agyonlőtte magát. T. i. az újságíró egyesület kizárta, mint zsidót s a kizárási határozathoz gemkapoccsal erősítve mindjárt kikézbésítet-

⁴⁴ A Kolosváry-Borcsa Mihály államtitkár, a sajtóval kapcsolatos ügyek m. kir. kormánybiztosa által aláírt 10.613/1944. M. K. rendelet értelmében, egyidejűleg több folyóirattal heti- és napilappal. *Buda-pesti Közlöny*, 1944. április 16. 6.

⁴⁵ A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi 1. miniszter 55.000 -1944. K. K. M. számú rendelete a nyílt árusítási üzletek nyílása idejének újabb szabályozása tárgyában. *Buda-pesti Közlöny*, 1944. április 30. 7-8.

⁴⁶ Ferenczy Béni (1890-1967) szobrászművész, Wilde János és Ferenc bensőséges barátja. 1919 után Romániában, majd 1920-tól Csehszlovákiában, illetve Bécsben és Berlinben, 1932-1935 között Moszkvában, majd ismét Bécsben élt. 1938-ban hazatért, de magyar állampolgárságát csak 1945 után kapta vissza. 1945-1950 között a Képzőművészeti Főiskola tanára volt. 1990-ben a Jad Vasem a Világ igaza címmel tüntette ki. Wilde Ferenc jelentős Ferenczy-plakettgyűjteménye ma a Magyar Nemzeti Galériában található. – Ferenczy Béni második felesége, sz. Plop Erzsébet (1904-1996).

⁴⁷ VII., Dohány utca. Ferenczy Béni és felesége a 67. sz. alatt lakott.

⁴⁸ Elek Artúr (1876-1944) író, művészettörténész, 1944. április 25-én öngyilkos lett néhány nappal azután, hogy kézhez kapta a Zsidótanács rendeletét, hogy Horthy-ligetre kell bevonulnia munkaszolgálatra. Ld. részletesen: Tóth Károly: „Az emberi méltóságom nem engedem elrabolni.” Elek Artúr utolsó levelei. *Enigma*, 21. 2014. no. 80. 56-66.

ték az idézés a svábhegyi Gestapo-szállóban⁴⁹ való megjelenésre. Este öngyilkos lett.

IV. 29. Szabadnapom lévén, délben fölmentem Bözsiékhez, de nem találtam. Édesanyjához kellett mennie sürgősen, aki – mondja a cseléd – hirtelen súlyosan megbetegedett. Telefonjuk már nincsen, a rádiójukat is be kellett szolgáltatniuk.⁵⁰ Kibocsájtották rendelkezésbe az indexre tett belföldi és külföldi zsidó írók (pl. Heine) első névjegyzékét.⁵¹ Közröhej.

V. 2. Fölmentem Bözsiékhez, hogy megtudjam, hogy van édesanyja. Csak Évikét találtam; elmondta, hogy miközben a nagymama éppen a Bözsiékhez való átköltözésre készülve pakolgatott, elvágódott a parketten s combcsonttörést szenvedett. Jó helyen, a Körönd-szanatóriumban⁵² fekszik, gipszbe téve, csakhogy az orvosok szerint hónapokig fog tartani a gyógyulás.

V. 3. Délben itt volt Ilonka; minthogy tanítás nincs, beosztották őket 2-3 hétre a pénzügyigazgatósághoz a zsidó vagyonbevallások statisztikai feldolgozására, 150-ed magával dolgoznak a tanteremben.

V. 4. Reggel 8-tól este 8-ig szolgálatban, alig megvacstunk, 14. riadóra 12-től 2-ig az óvóhelyen. Erős légi csata Budapest fölött. Lefúvás után még be a rendőrőrszobára, amint hazajöttem, újabb légi veszélyjelzések a rádióban, hogy már reggelig le sem fekdütnék.

V. 5. Délfelé, minthogy hallottuk a tejcarnokosnétól, hogy az éjjel a Teleki Pál utcát s József teret⁵³ bombázták, elmentem Holló Irmához (Teleki Pál u. 16.); nem volt ott-hon, az ő házukat nem érte baj, de öt házzal odébb egyet tövig összebombáztak. Ugyanúgy a József téren, ott a vastag kirakatüvegeket mind kivágta a lehullott sok légiakna; bokáig jártam a vastag üvegtörmelékben. Onnan felmentem Bözsiékhez s kérésére elhoztam a becsebbik hegedűjét. Édesanyja gipszben fekszik – nagyon igényes beteg, sokat parancsolgat a személyzetnek, cselédségnek s csak magával törődik, ami igen nagy szerencse, hogy így nem is vesz tudomást a nyomasztó eseményekről és a külvilágról. A szabadkaiaknak nincs még semmi bajuk – Gyuszit e héten édesanyja a Rigler-gyárba⁵⁴ fogja küldeni könyvkötő inasnak, ahol – ismeretsége révén – reméli, hogy jó dolga lesz.

⁴⁹ Utalás arra, hogy a Svábhegyen található szállodák többségét a Gestapo különítményei használták. Így pl. Majestic Szállóban (Karthauzi u. 2.) volt Eichmann főhadiszállása, az ún. Kis Majestic (Melinda u. 1.) területén börtönt is kialakítottak. A Mirabell Szállóban (Karthauzi u. 6.) az SD és a Gestapo törzse rendezkedett be.

⁵⁰ A m. kir. kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter 217.300/1944. számú rendelete a zsidók tulajdonában levő és igénybevett rádióvevőkészülékek beszolgáltatása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, április 21. 2.

⁵¹ A m. kir. minisztérium 10.800/1944. M. E. számú rendelete a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők írói műveitől való megóvása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 30. 5-6. és A m. kir. miniszterelnök 11.300/1944. M. E. számú határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 25. 14-15. Heine itt szerepel.

⁵² VI., Benczúr u. 4.

⁵³ A mai Október 6. utca, illetve József nádor tér.

⁵⁴ Rigler József Ede. Papírneműgyár RT. Budapest VI., Rózsa u. 55.

V. 8. Vidékről, Jaczkó Olga⁵⁵ nevű hölgytől jött egy levél: „Gömöri Jenő Tamást⁵⁶ az ungvári gyűjtőtáborba szállították, jelenleg talán ott van még; további sorsa nagy talány.”

V. 9. Este és éjjel megint házi riasztó ügyeletben voltunk, Marcika is fent volt éjjel 1-ig, akkor felkeltett engem, s én olvastam reggel 6-ig. Reggel 8-kor szolgálatba mentem.

V. 10. Ma végre megjött a rendőrségen leváltásunk, 20 éves hadkötelesekkel pótoltak minket, öregeket. Délben, éppen hogy nagy örömmel végleg hazaérkeztem, megszólalt a 14. sziréna, újra hosszan ültünk a pincében. Oda hozta le a postás Géza koma kártyáját; a múltkori bombázásnál, házuktól 400 méterre csaptak le a bombák, több villa elpusztult, de az övékét nem érte kár. Toncsi⁵⁷ lent van Kenesén, nagyon hívja Marcikát, jöjjön ő is oda. (Ez a harmadik meghívás a bombázások elől.) Wilcsitől⁵⁸ is jött egy lap: ő jól van, Karláról⁵⁹ is jó hírek érkeztek. A pincéből feljövot rögtön válaszoltunk neki. Délután fennjártam Holló Irmánál, azt beszélte, hogy Pollatschek Elemér⁶⁰ öngyilkos lett. <Ez nem igaz, deportálásban halt meg Mauthausenben.> Este 10-kor, a szokásos légi veszélyjelzések után, 11-kor szólt a 16.

⁵⁵ N. Jaczkó Olga (1895–1970) felvidéki író. Második férje Gömöri Jenő, akivel közösen publikáltak *Ítéletidő. Nem háború, a béke a bűnös. Az elszakított magyarság regénye*. I–III. Budapest, 1938. c. műüket. 1945 után telepedett le Magyarországon, de ezután már nem publikált többet.

⁵⁶ Gömöri (Goldstein) Jenő Tamás (1890–1967) költő, műfordító, könyvkiadó. Ő volt az ötletgazdája és kiadója *Modern Könyvtár* több száz kötetes sorozatának; ennek 15. köteteként 1910-ben adta ki – Vedres Márk tanácsára – Wilde fordításában Adolf von Hildebrandt: *A forma problémája a képzőművészetben* c. művét. Gömöri 1920-ban Bécsben újraindította a sorozatot *Új Modern Könyvtár* címmel, és megalapította az 1921–1923 között megjelent *Tűz* c. folyóiratot is. 1944-ig Pozsonyban és Szobráncon élt, majd az ungvári gyűjtőtáborból Budapestre szökött. 1944. június 9. – november 15. között a VIII., József u. 15-ben, majd 1945. január 5-ig a Székely Bertalan utcában Szerdahelyi Sándornénál bujkált. (Gömöri Jenő Tamás: *A szörnyű év. II. József-utcai versek. A bujkálás versei 1944-ből*. Budapest, 1948. 5.) Ld.: Gömöri Jenő Tamás: Emlékezés a „Modern Könyvtár”-ra. *Literatura*, 1937. szeptember 15. 328–329.; Bálint Gábor: Gömöri Jenő és a Modern Könyvtár. *Magyar Könyvszemle*, 118. 2002. 188–192.

⁵⁷ Bernáth Géza (Géza koma) felesége.

⁵⁸ Gr. Karl Wilczek (1888–1949) lengyel származású művészettörténész. 1925-ben doktorált Bécsben Julius von Schlossernél. Wilde János bécsi magántanítványa és nagylelkű pártfogója, a korszak egyik komoly arisztokrata műgyűjtője.

⁵⁹ Karla Lanckorońska (1898–2002), Karl Lanckoroński (1848–1933) gróf, neves műgyűjtő, Max Dvořák barátjának és munkatársának, Wilde János mentorának leánya, Wilde magántanítványa. 1926-ban doktorált Schlossernél *Studien zu Michelangelos jüngsten Gericht und seiner künstlerischen Diszidenz* c. disszertációjával. 1936-tól a Lwowi egyetem művészettörténész professzora. Kiemelkedő szerepet játszott a lengyel ellenállási mozgalomban, a Gestapo letartóztatta és a ravensbrücki koncentrációs táborba hurcolta. A háború után ismét tanított, és édesapja gyűjteményét rendezte. 1994-ben visszaköltözött a család bécsi palotájába.

⁶⁰ Pollatschek Elemér (1875–1944) gégeész, a Pesti Izraelita Hitközség Kórházának osztályvezető főorvosa.

légiriadó; éjjel 1-ig az óvóhelyen voltunk. Közbe ki-kinéztem a kapu elé: igen nagy légi csata volt. Bombák estek a Baross térre, Ferenc József Kórházra⁶¹ stb.

V. 11. Reggel szétnéztem a bombázott utcákban s csak 10-re mentem be a hivatalba. Éppen jókor jött a rendőrségi leszerelésem: a városházáról lejött a hivatalba a legújabb származási igazolási ukáz: 15–20 okiratot is kell beadni egy személynek a kérdőív mellé, s vagyunk 70-en, minden aktának másolatát be kell adni, szigorú összesítés után, s vagyunk az egész munkára ketten, Bagossy Palival. – Napokon át reggel 8-tól délután 4-ig dolgoztunk, mint a lovak ezzel a marhasággal. Estefelé itt volt Ilonka, szabadságra jött, Pali öccse beszélt, hogy Győrött az utolsó nagy bombázásnál 600 halott és 1000-nél több sebesült volt; az egész gyárváros elpusztult.

V. 12. Hivatal után átböngésztem a Holló Irmától elhozott Gyula-levelezést, nagy örömmre találtam bennök előttünk ismeretlen részleteket Jancsi és Juliska felől. Este 11-kor megszólalt a 17. sziréna, éjfél utánig voltunk a pincében; sajnos olvasni ott nem lehet, mert rossz a világítás és kb. 50 ember szorong ott, s egy pár kisgyerek sír vagy nyűgösködik állandóan.

944. V. 14. Nyugodt májusi vasárnap. (Tulajdonképpen aktív szolgálatom utolsó napja lenne, mert május 15-én – a katonai időm dupla beszámításával – ki van a 40 esztendő szolgálatom, s teljes nyugdíjjal elmehetnék). Délután a Gellérthegyen sétáltunk, ilyen időtájban ugyanis nem szokott légi veszély lenni.

V. 15. Befejeztem az amerikai Gyula-Elza-Ági levelek végigolvasását – felhatalmazott rá a Holló Irma – sőt még Holló Béla palesztinai leveleit is átvároltam. Derültünk is az utóbbiakon (éspedig nemcsak egyéni ortográfiájuk miatt). Pl. azt írja Nagymamájának 940. I. 5-én: „Ma megkaptam a Wilde Jancsitol a pénzt a 10 fontot. Anya mult még Génúából azaz 22-e óta nem kaptam levelet Tőle írja hogy köszönjem meg a Jancsinak a pénzt de a címet elfelejtette megírni. Ezért kérnélek Tikteket, hogy milyen sürgősen lehet küldjétek el nekem címét repülő lapon nem akarom magam hogy azt higye rólam a Jancsi hogy nevetlen vagyok. Írjátok meg kérlek azt is hogy hogy kell őt megszólítani. ki O? Mi Ö?” – Persze, szegény Holló Béla csak annyit tudott rólad kora gyermekéségből: „ez az, amelyik a csokoládét hozza”.

V. 17. Nagyon rossz napunk volt: Holló Irma megírta, hogy kapott Gyulától egy 943. XII. 15-ről keltezett Vöröskeresztes levelet: jól vannak, Bélus is boldog, de Jancsiról egy árva szó említés sincs. <Azért ijesztő ez a hallgatásuk, mert már a második: ugyanis 943. V. 28-ról kelt és ide 943. X. 29-én érkezett Vöröskeresztes levelében sem volt egy szó sem Rólatok. A 42-ben Genfen át jött levelekben mindig volt, legalább a szélére vagy a végére odaírva, annyi, hogy Wilde’s well.>⁶²

V. 17. Erős hivatali délelőtt után, délután felmentem Bözsiékhez: édesanyja jobban van, s még a szanatóriumban; Gyuzsi könyvkötő inas a Rigler-gyárban; a szabadkai sógoruk azonban idegösszeomlásban fekszik Győrött a kórházban.

V. 18. Áldozóc süttörtök. Ünnepe lévén, egész nap otthon maradtunk, mert Marci-

⁶¹ 1929-ig a Péterfy Sándor utcai kórház viselte e nevet.

⁶² A Wildéék jól vannak.

ka lába fájt. Egy szuszra kiolvastam Heinrich Mann *Egy király ifjúsága* című könyvét.⁶³ Rossz.

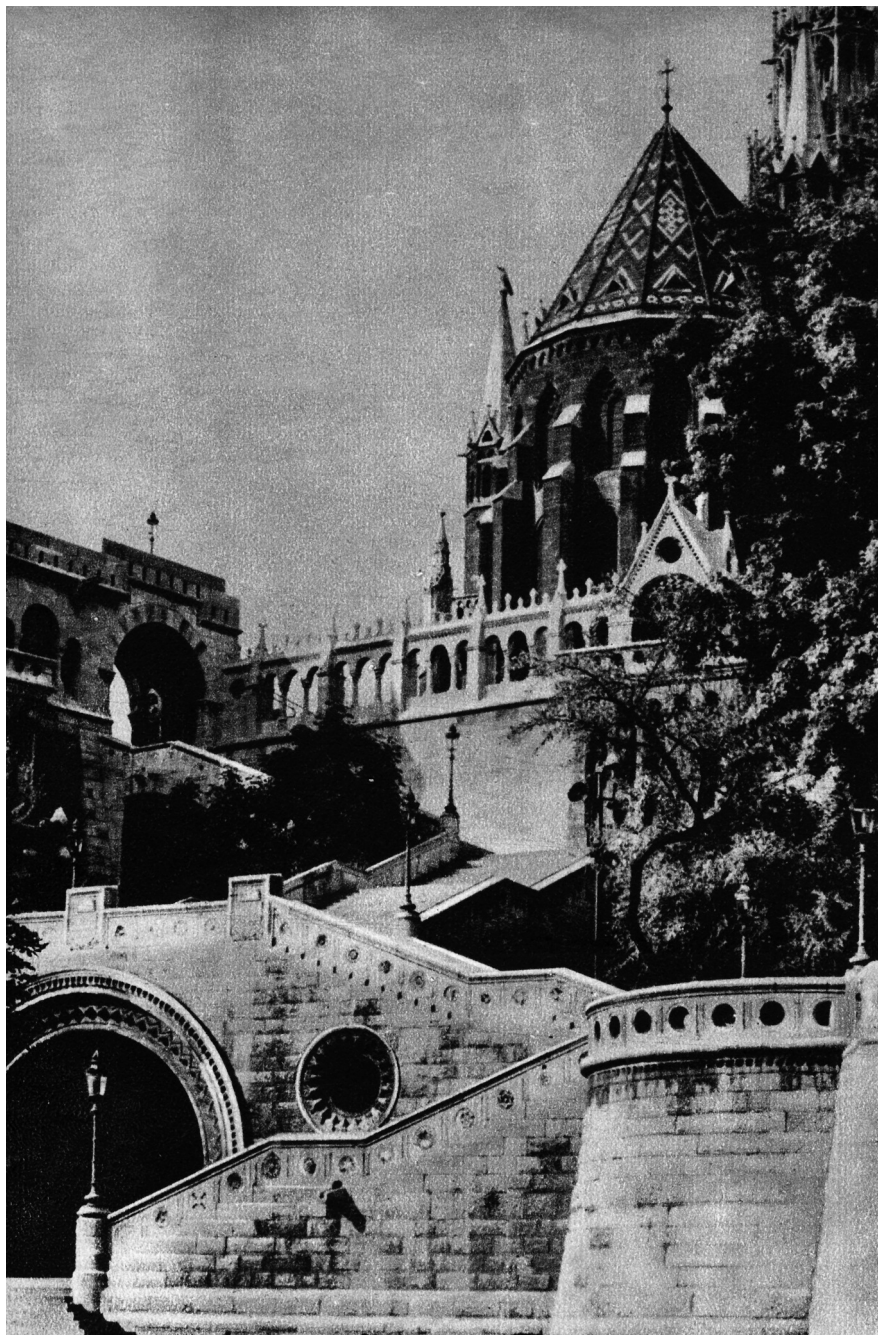
V. 19. Este 11-kor a 18-ik légiriadó, éjfélig voltunk a pincében.

WM: 1944. május 19-e lett jó kis Bunskáknk, de annyit és annyiszor nem írhattam volna, mint amennyit ezekben a nagyon nehéz hetekben rátok gondoltunk. Emlgettük, hogy a megszállás és a zsidóüldözés hírei miatt mennyiszor lehetett szó rólunk az ottani sajtóban, rádióban és mennyit aggódhattok miattunk. Hiszen írtunk április 14-én, aztán május 14-én egy-egy Vöröskereszt lapot Gyula címére, hogy valami megnyugtatót eljusson hozzátok, de mikor ér az el benneteket, ősz, talán tél lesz újra. Tele volt eseménnyel, megírni való s minden csapás között mégiscsak megnyugtató hírekkel ez a pár hét utolsó feljegyzésem óta. De nem vettem elő a papírost, mert biztosan azzal kezdtem volna újra és újra, hogy milyen igen nagyon vártunk már felöletek valami hírt. Egészen fájdalmas volt, amikor H[olló] Irma Gyulától kapott <1944 májusában> egy 1943. december 15-én feladott Vöröskeresztes lapot, és rólatok egyetlen szót, csak azt, hogy Jancsiék megvannak, nem tette hozzá, pedig belefért volna, olvastuk a lapot. S mi és szegény Bözsiék itt vagyunk Gyula 2 év előtt kelt lapjával, mint utolsó hírel felöletek. A jó Wilcsitől is jött e hónapban egy lap, hogy írunk hogylétünkről, s hogy Karláról jó hírei vannak, de rólatok ő sem tud semmit. De biztatjuk egymást Dudóval, hogy most már talán mégis jön valami, mert mikor már láttuk, hogy Gyula genfi rokona⁶⁴ révén, szegény Holló nagymama halála után nem remélhetjük, hogy valami eljut még hozzánk Gyula leveleiből, az előző lapokon leírt módot próbáltuk meg, s már ennek elmúlt egy fél éve, ha eljutott Gyulához valami, biztosan rögtön válaszolt. Szüntelenül tart a töprengésünk, mi lehet az oka, hogy semmi módot nem tudtok találni, hogy hírt adjatok oly hosszú idő óta hogylétekről. S ha ti nem tehetitek, miért nem ír Seilern⁶⁵ Vöröskereszttel egy-két sort <más kézzel, tintával: mert katona! mondtam

⁶³ Heinrich Mann: *Egy király ifjúsága*. [Die Jugend des Königs Henri IV.] Ford. Germanus Gyula. Budapest, 1944.

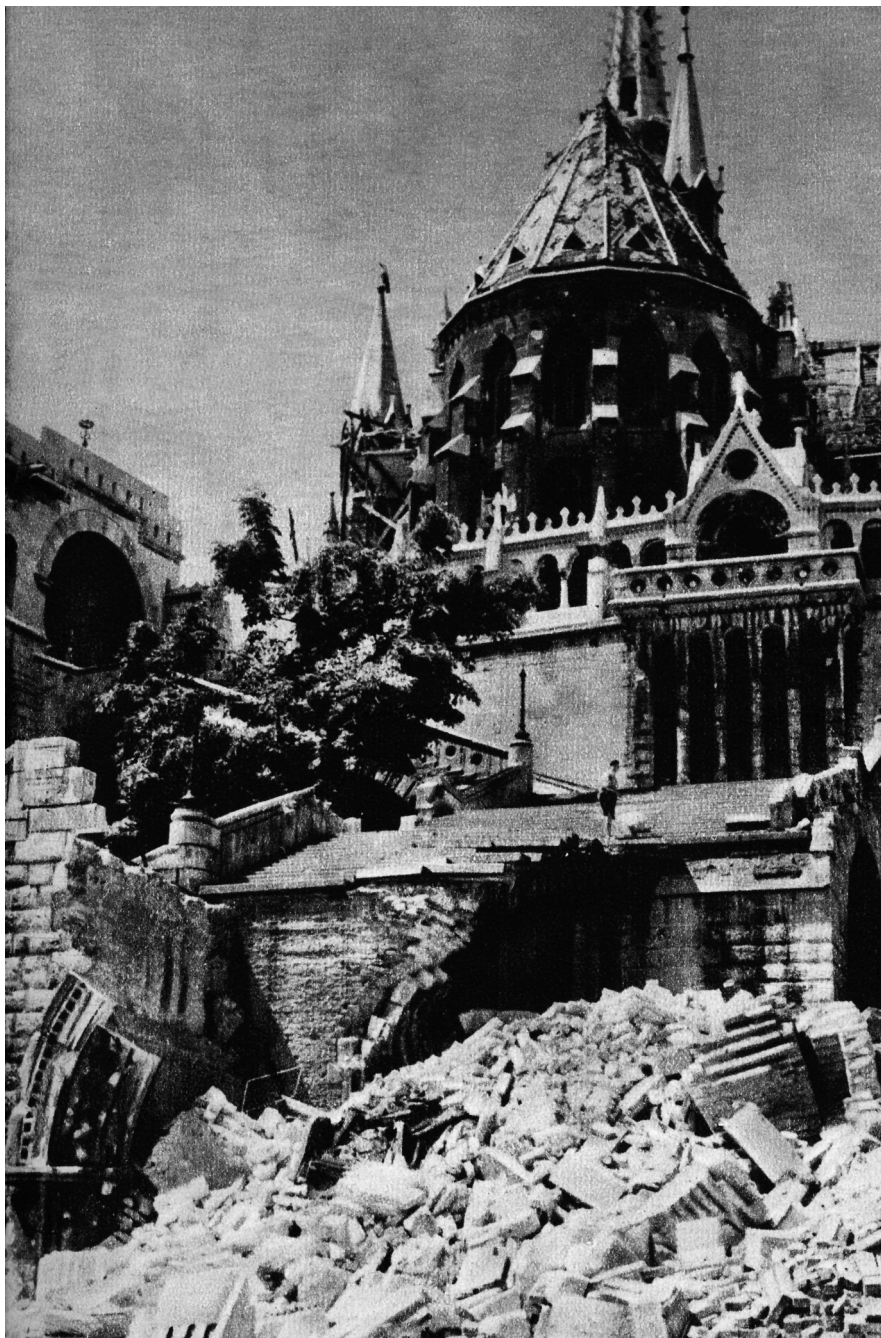
⁶⁴ Wilde Ferenc feljegyzéseiből: „942. XI. 29-én meglátogattam Holló nagymamát, betegen feküdt, s nagyon szomorúan közölte, hogy unokahúga, Szekula Ágnes, ki eddig az unióval való levelezést közvetítette, Genfből megírta, hogy most már ne számítson levélre Gyulától, ő nem írhat már nekik, mert Svájc és Amerika között beszüntették a postajárást. Ez nekünk is nagy csapást jelentett.” Szekula Ágnes (?-1969) kolozsvári származású újságíró, aki 1934-től előbb a *Budapesti Hírlap*, majd a *Pesti Hírlap* genfi tudósítója volt. A háború után nem tért haza, Genfben francia nyelvű svájci napi- és hetilapoknak, illetve a magyar emigráns sajtónak dolgozott. Segítőkétségét emlegeti: Cs. Szabó László: *Hunok nyugaton*. München, 1968. 14.

⁶⁵ Antoine Seilern (1901-1978) műgyűjtő. Bécsben kezdte műgyűjteményének gyarapítását Karl Lanckoroński és Karl Wilczek biztatására. Ők beszéltek rá a mélyebb művészettörténeti ismeretek megszerzésére is; 1933-ban a bécsi egyetemen felvette a művészettörténet szakot, de egyúttal Wilde János magántanítványa volt, aki műgyűjteménye gyarapításában is segítségére volt. Az Anschluss után a kettős állampolgár Seilern Londonba költözött, de Bécsben maradt barátait továbbra is támogatta.

Feljárt a Várba a Halászbástya lépcsőjén.

Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

A Halászbástya lépcsőin most nehéz a feljárás.
Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

mindig Marcikának>, mi nem tudjuk a címét – és valami kalandos tervbe, – amire szegény Bözsi gondolt, hogy újság vagy lap útján kellene keresni stb. – nem merünk kezdeni, még Genfbe a Karla testvéreihez sem merünk fordulni, hogy azok talán tudják S[eilern] címét. Aztán minden tépelődést, vergődést befejez az a fohász: most már nem fog sokáig tartani, s biztos, hogy az első lehető módon itt lesz a címetek – mert amint mindig írjuk – ez csak a fele az aggodalmaknak, hogy nekünk nincs hírünk felőletek, de milyen fájdalmas lehet a ti számotokra is, hogy innen nem jut el hozzátok. Pedig – ahogy az előbb írtam –, – ha nagyon nehéz és szomorú az életünknek ez a szakasza, ami tavasszal szakadt ránk, annyiból megnyugtatót vihetne nektek, hogy a legnagyobb bajból megmenekültünk, elkerült a kibombázás. Juliska családja most együtt lesz Bözsiék lakásában (az ő utcasorukban telitalálat ért a múlt héten egy házat).⁶⁶ De minden napjuk folytonos aggodalomban telik, mit hoz a jövő? fogják-e még kegyetlenebbé tenni a zsidóüldözést. Minden héten tudakozódunk náluk. S a legutóbbi – éppen tegnapi – látogatásról Dudó már azt a hírt hozta, hogy Bözsi számára a legfőbb gondot, hogy az édesanyjuk hogy fogja a nehéz idők csapásait viselni, megkönnyíti az a tudat, hogy balesete, annak gyógyulása annyira leköti, hogy másra nem is gondol. Az történt, hogy amikor már elhatározta, hogy Bözsiékhez költözik,⁶⁷ csomagolás közben elesett és a combcsontját eltörte. A Körönd-szanatóriumban fekszik, s mert a törés rossz helyen történt, dacára, hogy szépen gyógyul, az orvosok szerint hónapokig eltarthat a gyógyulás. Nagy megnyugvás az egész család számára, hogy egyelőre még tarthat ez a gondos ellátása-ápolása. Bözsinek rengeteg a dolga, cseléd nélkül ellátni mindent, Gyuszi könyvkötő segítséget tanul, Elemér még a hivatalban lehet, minden értéküket összeírták – a szönyegek letéti jegyeit is elvitték – mert Elemér beírta a vallomásba, ahová mindent fel lehetett venni. Dudó H[olló] Irmát is meglátogatja időnként, fehérneműjét, télikabátját elhozta, ha ott érné telitalálat, megmaradjon valamije (a múlt héten azon a környéken is súlyos bombázások voltak). Dudót a múlt héten végre felmentették a légoltalmi rendőrség alól, a hivatalában rengeteg fárasztó munka várta, de legalább éjjel itthon lehet, mindkettőnknek nagy megnyugvás. Tegnap meghatott napunk volt. H[olló] Irma megőrzésre ideadta Gyula-Elza-Béla régi leveleit, hozzátéve, olvassa el Dudó, hátha talál rólátok valamit, amit ők hiányosan közöltek az érkezőkor. S talált is egy szót! A 42 nyarán írt levelükből a jó Nagymama úgy közölte: Jancsi rajzokkal foglalkozik, s most láttuk: Michelangelo rajzokkal! Milyen szép reményeket, feltételezéseket fűztünk ehhez a szóhoz. Azt akarjuk kiolvasni belőle, hogy állami megbízásból dolgozhatsz, és így biztonságban vagytok. Talán olyan helyen, ami a bombatámadás lehetőségét is kizárja amennyire lehetséges. Gondoltunk sokat arra, most hogy annyiszor jön Anglia felett való bombázásról hír, nem ért-e benneteket is támadás. Auerékre éppen annyit gondolunk, és valahogy

Az Angliába emigráló Wilderől és feleségéről is gondoskodott, és Wilde, több kiváló kollégájával együtt, részt vett a Seilern-gyűjtemény tudományos feldolgozásában.

⁶⁶ A Milko-Gyárfás család a VII., Rottenbiller u. 35. sz. alatt lakott.

⁶⁷ Gyárfás Albert és édesanyja Gyárfás Gyuláné az V., Rothermere (Balaton) u. 23. sz. alatt laktak.

folyton visszatér az a reménykedésünk, hogy egy napon tőle, az ő útján kapunk majd valami hírt felőletek, – talán egy Vöröskeresztes lapot – az sok jön Angliából. Mert hiába! – az minden reggel az első gondolatunk, s aztán vissza-visszatér a nap folyamán: hogy vagytok? Nincsen-e valami bajotok? hol lehettek? mikor kapunk, mikor küldhetünk valami hírt.

WF: V. 20. Éjjel riasztó ügyeletesek voltunk. Marcika virrasztott 2-ig, én meg aztán reggel 6-ig. Kiolvastam 2 heti *Tagblatt* restanciámat, ott találtam Frau Morbitzerné gyászjelentését: 71 éves volt, és grófnőnek született.⁶⁸

V. 21. Este 10-től 12-ig folyton légi veszélyt jelzett a rádió; éjjel 2-kor pedig erős légvédelmi ágyúzás kezdődött anélkül, hogy megszólalt volna a sziréna. Az egész ház levonult az óvóhelyre, de mi nem, s nekünk lett igazunk, nem lett bombázás.

V. 22. 10°-os hideg idő lett, Marcikának fáj a foga, meghűlt.

V. 23. Kiliánné (Szőke Ilonka) járt itt; a bombázástól féltükben kitelepültek egy pasaréti villába. <Október 15-én aztán ott kezdődött a nyilasok felfegyverzése a Gestapo által, s a legnyugtalanabb helyek egyike lett, itt történt a legtöbb nyilas gyilkosság.>

V. 24. Délután itt volt nálam Ali négyszemközti beszélgetésre; 3 tervet teregetett ki: vagy megvesztegeti a háziurat, hogy jelöltesse ki a Balaton utcai házat sárgacsillagos zsidóháznak,⁶⁹ mely esetben Alinak nem kell kiköltözködni, ott maradhat a lakásban; vagy hamis személyazonossági papírokkal fog vásárolni; vagy átszökik Szerbiába Titóhoz partizánnak. Ehhez kért némi hozzájárulást. – Ő is, Elemér is csak V. 21-ig maradhatnak még hivatalban, de utána még hat hónapig kapják a teljes fizetést.

V. 25. Marcikának nagyon erősen tart még a meghülés utáni fogfájása. De egy ki nem tört influenza is kínozza.

V. 26. Délután itt volt Ilonka; Pali öccsének lejárt az ötnapi szabadsága, de nem tudott számára felmentést elérni a szerencsi cukorgyár (ahol állásban van), s így vissza kellett utaznia az orosz frontra. Ilonkát áthelyezték egy másik hivatalhoz (a tanítás szünetel, tehát a tanszemélyzet nagy része be van osztva közigazgatási mun-

⁶⁸ Christine Morbitzer, Edle von Morgenfeld, geb. Gräfin van Spangen d'Uyternesso halálhírét csatládja a *Neues Wiener Tagblatt*, 1944. május 14. számában a 8. oldalon tette közzé.

⁶⁹ Ld.: A m. kir. miniszterium 1.6106/1944. M. E. számú rendelete a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. április 28. 2-3. (A zsidók lakóhelyének kijelölése). – „A Budapesten található közel 36000 bérház közül 2681-et jelöltek ki csillagos háznak, amelyben kizárólag zsidók lakhattak. Igen ám, csak hogy a tervezett átköltöztetések által érintett keresztény bérlők közül sokan zúgolódni kezdtek, aminek hatására a hatóságok 700-800 épületől megvonták a sárga csillagos minősítést. Ettől persze még inkább romlottak a zsidók lakáskörülményei.” Randolph L. Braham: *A népiértés politikája. A Holokauszt Magyarországon*. Budapest, 2003. 138-139. – A ház lakóinak 1944. június 15-én a Főpolgármesterhez benyújtott kérelmét, többek között Gyárfás Albert aláírásával, ld.: <http://www.csillagoshazak.hu/#overlay=hazak/V/balaton23>

kákra), a zsidóstatistika folytatására, de ő – hogy ne kelljen ebben az odiózus munkában részt vennie tovább, betegszabadságot kért és kapott.

WM: 1944. május 26. Egy hét telt el annak a lapnak az érkezése óta, amit H[olló] Irma kapott Gyulától – még a mai napig reménykedünk, hátha nekünk is jön valami, mert úgy egy hét telik bele, míg egy-egy szállítmány összes lapjait kikézbésítik, de hát nem jött semmi. De ha levelezhetnénk, sokat írtunk volna, hogy Juliskát megnyugtassuk, először édesanyja állapota felől. Tegnap volt itt Dudónál Ali (kért Dudótól 2000 pengőt kölcsön, hogy néhány hónap múlva befutnak a követelései, s akkor megadja), s ő elmondott mindent arról, hogy vannak. Édesanyjuk állapota szépen javul. A szanatóriumi ellátása, ámbár nagyon költséges (több mint 100 P naponta), de kitűnő, s így ez mindnyájuknak megnyugtató. Már azt is elintézte Bözsi, ha a zsidó-rendelkezések miatt a szanatóriumot (mert a tulajdonosa zsidó) becsuknák,⁷⁰ a Milkó⁷¹ orvos nagybátyjuk révén a Rókusba kerülne. Most még meg van Alinak és Elemérnek az állása. Ha elbocsátanák, egy fél évig kapják a fizetést. A lakásokkal nincs baj, az édesanyjuké is megvan. Ali lakik benne. De azért mindnyájan, zsidókeresztények egyformán nagyon-nagyon félünk, hogy újabb, nehezebb, keservesebb dolgokat kényszerítenek az üldözöttekre. Mert nagyon fájdalmas, hogy itt még sokkal kegyetlenebbül csinálnak mindent, mint ahogy azt Bécsben hallottuk. Borzasztó lehet az állapot a vidéki városokban, most már minden kegyetlen intézkedést meghoztak,⁷² csak legalább annyi maradhatna meg, hogy el ne költöztessék őket innen, maradhatnának itt közöttünk. Mindegyik „levelem” végén azt szoktam írni eddig, hogy „most már nem tarthat soká”. És így eljutottunk ahhoz az időhöz, amikor már egészen biztosan el fog indulni az, ami a szomorú véghez vezet. Hallgatom a rádiót, az olasz eseményeket, a Churchill meg Eden, meg Smuts beszédeit. A biztatásokat Ausztria felé. A súlyos, keserves, borzasztó bombázásokat. Hogyan jutunk el a szomorú véghez? Mi vár még addig? Azt még ideírom jó kis Bunskáink, kedves, jó Juliska, hogy van valami, ami hétről-hétre legalább 10 percre elviszi a gondolataimat

⁷⁰ „A Svéd Vöröskereszt dr. Glück Tibor sebészorvos javaslatára a Benczúr utca 4. szám alatti Körönd Szanatóriumot védelme alá helyezte, ahová Szálasi hatalomra jutása után svéd menlevelekkel rendelkező zsidókat fogadtak be. A szanatórium igazgatója dr. Gedeon Béla volt, de mindketten zsidók lévén, visszavonultak, és maguk helyett megfelelő orvosokat kerestek. Dr. Lovassy Stürmer Aurél, aki már 1937 óta ott dolgozott, lett az intézet igazgatója. Alaposan melléfogtak, mert arról nem tudtak, hogy Lovassy a Nyilaskeresztes Párt tagja. Ennek ellenére zavartalanul együttműködtek, de Szálasi uralomra jutása után Lovassy rájuk sem fűtyült. Dr. Lovassy szisztematikusan zsarolta a zsidókat – kihasználva, hogy sokan nem mint betegek tartózkodtak ott –, hogy ha nem fizetnek, nem hosszabbítja meg menedéküket a szanatóriumban.” Kende György: Harangi Zoltán, az örök spicli. *Új Élet*, 2016. február 16. 6.

⁷¹ Milkó Vilmos (1878–1956) sebész, egyetemi tanár. 1933-tól 1943-ig a Maglódi úti kórház sebészfőorvosa volt.

⁷² A gettók létrehozásáról szóló kormányrendeletet 1944. április 26-án írta alá Sztójay miniszterelnök, és április 28-án hatályba lépett. (1.610/1944. M. E.) *Budapesti Közlöny*, 1944. április 28. 2–3. – Ld. részletesen: Braham 2003. i. m. 87–137.

azokra az időkre, amikor együtt lehetünk a Schottenhofban, amikor úgy számítottuk a napokat az egyik látogatástól a másikig, hogy mikor érünk megint az Ostbahnhof érkezési oldalára. Ui. van a londoni osztrák leadásnak minden pénteken egy száma: „Österreicher in der Welt”. Ma éppen a 37. számot mondta. És ebben egy-egy érdekes zenészt, színészt, orvost stb. szólaltat meg. És azok a régi, ismert bécsi hangzással emlegetik az egyetemet, az operát. Múlt héten a K. Kaufmann nevű festőt, ma K. Josipovich színházi díszlettervezőt hozták a mikrofonhoz, akik azt is elmondják rendszeren, hogy milyen szívesen fogadták őket Londonban. Már mindig várom, mikor szólal meg Buschbeck⁷³ – igaz! ő politikus lehet – azt olvastuk itt róla, hogy a legitimista propaganda vezetői közt van. De ezek a gondolatok most már csak percekre szólnak. Aztán jön megint az olasz térkép, a bombázások jelentése, és a nagy, feszült várakozás. Azt írták itt, hogy Angliában minden szó és gondolat az inváziót várja. Mi meg a Kárpátokra nézünk szorongva. És a bombázásokra való gondolás, s mellette mindig az aggodalom, hogy ti is aggódó szívvel gondoltok ide, ha azt halljátok: Fliegeralarm Budapest. Adja a jó Isten, hogy ez is elmúljon a fejünk fölül.

WF: V. 27. Szombaton vőkend miatt csak déli 1 óráig volt hivatal; délután hát ki-mehettem meglátogatni Gundy⁷⁴ tatát, aki súlyos szívbajjal hosszabb ideje a János kórházban fekszik. Csak 67 éves, de olyan fokú öregkori tudatbeszűkülése van, mint Tóni bácsinak volt 80 éves korában. Csak a személyétől 1–2 cm-re eső dolgokról tud beszélni és érdeklődni. <Szegény, öreg Gundy, a világ legbecsületesebb embere volt. Később, ősszel kikerült a kórházból, de úgy elfajult a szíve, hogy egyszer se tudott a lakásából az óvóhelyre lemenni, mégis szerencsésen átvészelte az ostromot. Tavaly aztán a fiát, aki a fővárosnál számvevőségi tiszt volt, beosztva az élelmiszerjegyközponthoz, lelkiismeretlen kollégái belekeverték valami jegy panamába, s az kiptantván, az íróasztalánál agyonlőtte magát. Apja előtt persze eltitkolták, vagy két héttel fia után halt meg szegény öreg.>

V. 28. Pünkösdsvasárnap. Jó ünnepünk volt, mert Marcika jobban lett. De egész éjjel zavarórepülés és légi veszélyjelzések miatt nem aludtunk. A légelhárító Boforsok is működtek, sziréna nélkül.

V. 29. Pünkösdhétfő. Elindultunk délelőtt a temetőbe, de kétórás légi veszély volt, nem mehettünk ki. Wiener Neustadt ellen mentek a gépek. Délután mégis ki-mentünk a temetőbe, este 7-re értünk vissza, szerencsésen. 10-kor megint kezdődött a légi veszély, 12-kor légiriadó lett belőle (19.), éjjel 1-ig voltunk az óvóhelyen.

V. 30. Erős hivatali délelőtt. Délután itt volt Ilonka, örömmel újságolta, hogy nem is fogják már újból beosztani a közigazgatási munkába; ezt unokanővére, aki visszakерült a régi hivatalába, az új polgármester, doroghi Farkas Ákos⁷⁵ titkárnőjéül,

⁷³ Ernst Buschbeck (1889–1963) művészettörténész. 1939-ben Angliába emigrált, ahol 1946-ig élt. 1949–1955 között a Kunsthistorisches Museum képtárának igazgatója volt.

⁷⁴ Gundy Károly tanárról, a VIII. Csobánc utcai községi elemi iskola igazgatójáról, illetve fiáról, Gundy Jenőről van szó.

⁷⁵ Kólyi és Doroghi Farkas Ákos (1894–1955) jogász, politikus. 1944. május 19-én megválasztották Bu-

kicsinálta neki. <Ezt a polgármestert, mikor visszakerült Nyugatról, életfogytiglanira ítélte a Népbíróság. De a titkárnőjének nem lett baja, mert megtagadta a Nyugatra való elmenekülést. „Nyugatosok” most nem Taknyosékat,⁷⁶ hanem azokat jelenti, akik a nyilasokkal együtt elhagyták az ostrom előtt Pestet és Nyugatra szöktek.>

V. 31. Wilcsitől jött kártya, V. 21-ről keltezve: „Amit Karláról hallani, az elég kevés, még mindig kórházban van, teljes gyógyulásról nincs szó, de úgy tűnik, az orvosok egész jók.” Este 10-től reggel 6-ig megint házi riasztó ügyeletben voltunk Marcikával; nyugtalan éjszaka volt, mert csak hajnali 3-kor oldották föl a légi veszélyjelzéseket, de sziréna nem volt, mert Ploesti ellen mentek a gépek.

1944. július 1. Délután kimentem Bözsiékhez; Elemér V. 31-én volt utoljára hivatalában, a kapott nagyobb összegű pénzt rám bízta, s 5-én be kell vonulnia Nagykátára. Annak örült csak, hogy így Gyuszinak még nem kell mennie, s azzal vigasztalhatta a sírdogáló Bözsit, hogy ő nem fél a munkaszolgálattól, egészen jól fog esni neki a sok hivatali bosszúság és íróasztali munka után egy kis fizikai munka a szabad természetben. Reméli, hogy volt tisztí rendfokozatát is csak tekintetbe veszik. Juliska mamáját ma délután viszik át a Rókus kórházba, de Milkó professzornak, aki ugyan már nincs ott, maradt annyi befolyása, hogy kétágyas különszobába tudta elhelyezni, s nagyon melegen beajánlotta a kezelő professzornak. Éjjel 11-től 3-ig zavaró repülések voltak.

VI. 2. Bunska születésnapján már reggel 8-kor, hivatalba menet, az utcán ért a légi veszély, s alighogy beértem a hivatalba, 1/2 9-kor megszólalt a 20. sziréna, déli 12-ig tartott. Az egész országot támadták, 750 nagy amerikai bombázó: Szeged, Szolnok, Miskolc, Püspökladány, Debrecen, Nagyvárad, Kolozsvár – szóval a vasúti góccok voltak célpontok. Emberéletben is veszteségeket és nagy károkat mondott be este a hivatalos jelentés.

WM: 1944. június 2. Drága, jó kis Bunskánk! Ilyen emlékezetes születésnapüdvözlésünk nem készült még. Leírtam a dátumot, – már a reggelinél emlegettük Dudóval, hogy most biztosan ti is emlegettétek minket, s éppen azon gondolkoztam, íram-e még úgy, hogy „Halló! halló 53”, amikor megszólal a rádió: „Fliegeralarm Budapest”, üvöltöttek a szirénák, és rohantam a kis táskával a légvédelmi pincébe (1/2 9 volt reggel, s Dudó miután beszállította a még mindig napi 3/4 liter tejünket, elment a hivatalba). De hál Istennek nem lett támadás, s most 1/2 11-kor már fel is oldották a készültséget, és én megírhattam ezt a születésnapüdvözlést is, azzal az egyetlen kívánsággal, hogy a jövő évi születésnapodig segítse oda a jó Isten a világot, hogy a

dapest polgármesteréül, tisztségét a nyilas időkben is megtartotta; irányító szerepet játszott a zsidóság gettókba hurcolásában.

⁷⁶ Utalás egy Ady levél mondatára: „Én védekezni és tiltakozni akartam az intellektuális taknyosok egyre növekvő és folyósodóbb serege ellen. Azok ellen, akik nyakamra nőttek, mielőtt a szemeiket föl tudták nyitni. Tudtam, hogy az én révemem már a hatodik gimnáziumokban emberek készülnek győzni. A Nyugat is már ötödik gimnazistákat engedett magához. A Holnap ellen is volt már egy nagy adag utálatom, a Holnap iránt és magam iránt.” Hatvany Lajos: Ady-levelek. *Nyugat*, 12. 1919. I.: 320.

levelet el is küldhessük hozzátok és az oda is érjen, „úgy, mint régen.” És vihessen felőlünk olyan megnyugtató hírt, mint ez a levelünk vihetne, ha odaérne most. Egészségesek vagyunk mind a ketten, nem hiányzik semmink, mindent meg tudunk még szerezni, úgy megvan mindenünk, minden vonatkozásban, mint háború előtt, csak az utána való járkálás, meg a háztartási munka több – sokkal több. A másik kívánságunk az lenne, hogy Juliska családja felől jobb híreket küldhetnének. Egészségesek ugyan mindnyájan, édesanyjuk állapota szépen javul, ma átviszik a Rókusba, de külön szobája és jó orvosa lesz. Hanem azután egy lidércnyomásként fekszik mindnyájunkon az a rettenetes kegyetlenség, ahogy itt „zsidókérdés rendezése” címen gyötrik, pusztítják az emberek egy részét. Én, ha egy ilyen csapásoktól sújtott ismerőssel találkozom, a szájamat sem tudom kinyitni, s állandó levertség és töprengés alatt tart az a felismerés, hogy mindent, amit eddig csináltak, még fokozni fogják. Most ott tartanak, hogy mégis elbocsátották az állásukból azokat is, akiket még októberig benn akartak hagyni. Így Alit, Elemért is elbocsátották. Tegnap volt Dudó náluk. S mivel a 8 évtől 48 évesekig be kell vonulniuk, úgy nevezik – nemzetvédelmi munkaszolgálatra –, Elemér 47 éves lévén szintén elmegy már 5-én Nagykátára. Bözsi sokat sír és aggódik. A gyerekek sokkal nyugodtabbak, főleg Gyuszi – mint mondják – kedvvel és nagy ügyességgel dolgozik, mint könyvkötő inas. Én nagy félelemmel gondolok arra, hogy most még a lakásukat is el találják venni, hogy egy kisebbbe költöztessék őket. Csak legalább az a lehetőség maradjon meg, hogy pénzzel támogathassuk, ha majd rászorulnak. Tegnap Elemér a végkielégítéséből 8 ezer pengőt megint odaadott Dudónak, mert úgy tudja, ha bevonul, csak 136 pengőt kap a családja. Mennyit gondolhattok ránk – mondjuk napjában többször is – 2 és fél hónapja, hogy a német megszállás ránk szakadt, s most már nem is merünk, de nem is tudunk azzal foglalkozni, hogy mi fog hát történni velünk? Hallgatom a londoni rádiókat, olvasom a hadijelentéseket, nézem a térképeket, s mindezt csak azért és mindenhez az társul most már, lehet-e valami olyat kiérezni belőle, hogy nem fog soká tartani. S aztán még egy érzés: mi történik még addig? Így meg ez a töprengés. De néha egy-egy mondattal visszamegyünk a régi időkre – ma ünnepet rendezek, a 39 áprilisából való leveleitek, az első londoniakat elolvasom majd – Dudó a bádelei nyaralások óta megőrzött képeket, prospektusokat, bedekkereket rendezte tegnap – és ami visszavitt egy kicsit a régi emlékek közé, az Wilcsinek egy tegnap jött lapja volt, amelyet itt tartogatok azóta a szemem előtt, mint egy kedves születésnap ajándékot. Ez van a levelezőlapon: „A nővérek (rólatok így írnak mindig) azt hiszem, tényleg egész jól vannak. Tonitól, akinél ugye laknak, igaz, bár régen, de jókat hallottam.” Ezt írta a jó lélek, vizsgálatunkra, mert az utolsó kártyánkon már neki is megírtuk, hogy milyen nehéz, hogy a címeteket se tudjuk, ő talán azt hiszi, hogy S-ét tudjuk. Még Karláról is írt, mert erre minden lapon kérjük. Ezt írta: „Amit Karláról hallani, az elég kevés, még mindig kórházban van, teljes gyógyulásról nincs szó, de úgy tűnik, az orvosok egész jók.” De itt is csak azt tudom mondani, Istenem, jó istenem, mikor fogjuk mondani, hogy ez is a múlt már, és mi lesz még odáig. De megsegít a jó Isten, és együtt tudunk majd lenni születésnapon és azon kívül is. Sokszor-sokat és kipótolhatjuk ezt a hosszú tűrést.

(Most majd Dudó eszi meg a születésnapí cseresznyéket - mint te Bunskákn kisfiú korodban.) Pünkösdkor kinn voltunk a temetőben - most nagy dolog, ha erre vállalkozhatunk a rákosi repülőtér miatt - Munisika⁷⁷ sírja szép zöld, csupa virág. Drága, jó, kis Bunskákn, kedves, jó Juliska - tudjuk, hogy születésnapí ebéd lesz ma otthon a London melletti kedves farm-ban, s hogy ezt jó étvágyal fogyaszthattátok (most ezt a gondolatunkat küldöm), mert hiszen ennek a feltétele, hogy valami jót - biztatót, reménykeltőt hallhattatok. Adja meg ezt a jó Isten!

WF: 1944. június 3. Délután Marcika felnézett Földes Aladárékhöz: mi van a 22 éves fiúkkal?⁷⁸ Be tudták dugni protekcióval egy hadigyárba munkásnak, s így talán nem kell bevonulnia munkaszolgálatra. Délután, nagy nyári zivatarban, Marcika elindult Milikóékhoz. A villanyosban találta Elemért és Évikét, a Rókusban voltak elbúcsúzni a nagymamától, mert Elemérnek hétfőn be kell vonulnia Nagykátára a munkásszázadhoz. Estig ottmaradt Marcika, vigasztalagatta őket, ahogy lehetett.

VI. 4. vasárnap. Nem mehettünk sétálni, mert Marcikának megdagadt és nagyon fáj a lába. Este 10-től éjjel 1-ig zavaró repüléseket, éspedig ezúttal első ízben, orosz gépekkel, keletről nyugatra.

VI. 5. Hivatal után fölmentem Földes Aladárékhöz, nagy örömben voltak, Péter fiuknak, mint hadiüzemben dolgozó napszámosnak, tényleg nem kellett bevonulnia. A VI. 2-i nagy, országos támadás első áldozatainak temetését hozzák a lapok: Nagyváradon 150, Kolozsvárott 250, Debrecenben 319 koporsót ravataloztak a főtéren; Miskolc, Szolnok, Szeged még nem adta ki a számokat. Este 10 után orosz repülőök zavaró repülése keletről nyugatra. E napon hajnalban vonultak be az angol-szászok Rómába, miután a németek kiürítették a várost.

VI. 6. Hivatali munka 3-ig, de nagy izgalmak közt, mert 10 órai rádió bementa az invázió kezdetét, hajnalban, éppen Dünkirchen 4. évfordulóján. Marcika délelőtt a városban járva találkozott Noémivel:⁷⁹ befejezett egy *Vándor* című gobelint, és már el is tudta adni Kocsis dr. műegytemi tanárnak,⁸⁰ ott lóg most a Műegytemen. Egész este a rádiót hallgattuk az előzőnlés híreiről, nem lehet még tisztán látni az eseményeket.

VI. 7. Morbitzer Mándytól jött egy hosszú levél, édesanyja utolsó üdvözlését tolmácsolta. Bátyja még Bécsben egy lazarettben fekszik, levágták az egyik lábát. Az

⁷⁷ Wilde Richárdné szül. Somjáy Rozália (1854-1928) a Wilde testvérek édesanyja. Az Új Köztemető 200 parcella, II. szakasz, 1. sor, 53. sírjában nyugszik a nyilvántartások szerint, de a fával sűrűn benőtt területen a sír ma már fellelhetetlen.

⁷⁸ Dr. Földes Aladár (1892-1967) orvos, tüdőgyógyász, a család háziorvosa. Felesége: Révész Gabriella (1902-1989). Gyermekekük: Földes Péter Mihály (1923-1977) festő, filmrendező.

⁷⁹ Ferenczy Noémi (1890-1957) gobelinművész; Ferenczy Béni ikertestvére. A párizsi Manufactures de Gobelins-ben tanult 1911-től. 1919-1932 között Nagybányán, Bukarestben és Brassóban élt, majd Budapestre költözött. 1945-től haláláig az Iparművészeti Főiskola tanára volt. A Wilde-testvérek régi barátja.

⁸⁰ Id. Kocsis Iván (1889-1990) építész, műegytemi professzor.

invázió második napján az angoloknak egy hídfőjük van. A honvédelmi miniszter aláírásával felhívások jelentek meg a falakon: mindenkit *önkéntes* jelentkezésre hív fel a hadseregbe.

VI. 8. Úrnapja. Délelőtt erősen takarítottunk, délután nem mehettünk sétálni, Marcikának fáj a lába. Az angolok elfoglalták Bayeux-t, most két hídfőjük van már s eddig 12 hadosztályt szállítottak át.

VI. 9. Délelőtt, míg hivatalban voltam, megjelent Marcikánál Gömöri. Megszökött az ungvári gettóból (illetve a téglagyárból) a bevagonírozás elől. Ilonka virágot hozott Marcika névnapjára, délután sorba vettem a trafikokat, nem lehet dohányne-műt kapni sehol.

WM: 1944. június 9. Drága, jó, kis Bunskákn! Egy hete a születésnap írásomnak, és mennyi esemény. Megint minden részletnél azt kellett gondolnom - most ránk gondoltok, ezt ti is hallgatjátok -, emlegettek bennünket, és nem tudtam megállni, hogy el ne mondjam, miről írtam volna sokat, ha ez levél lehetne újból. Június 2-án nagy csapás szakadt az országunkra. Szolnok, Miskolc, Debrecen, Szeged, Kolozsvár bombázásánál nagyon sok halott volt. Sok százra megy a halottak száma a hivatalos jelentés szerint is, de mint a városbeliek ismerősei elhozták a híret, ennél sokkal több. Szolnokot rettenetesen megviselte a támadás. Az aggodalom és félelem így itt is növekszik, hogy mi lesz velünk, hova jutunk. A másik szomorú eseménye volt e hétnek, hogy a zsidónak nyilvánított embereknek be kellett vonulni 18 évtől 47-ig. Itt úgy hívják: nemzetvédelmi szolgálat, de hogy mi lesz velük, hová küldik, erről csak aggasztó híreket hallottunk. (Németországot, Belgiumot említik.) Elmentem Bözsiékhez, hogy Elemértől elbúcsúzzam, s éppen míg ott voltam, jött az értesítés, hogy a cég most oly módon próbálja a felmentést elérni, ami biztos eredménnyel jár majd. Így talán nem is kell majd bevonulni, vagy ha igen, visszajöhet. Édesanyjuk állapota szépen javul, a Rókus különszobájában van, de itt is három hónapot mondanak a gyógyulásra. Szegény Bözsi e két hónap szenvedéseiben 10 kilót fogyott, a gyerekeik azonban olyan szívesen, kedvvel dolgoznak egész nap, hogy ez nagyon megnyugtatja Elemért, s mindig azt mondják, csak most már más ne jöjjön és legalább a lakás megmaradjon. Már én is alig várom a holnapot, Dudó felmegy hozzájuk, s meghalljuk, mi lett Eleméرنél. A hét nagy eseményei aztán egészen a rádióhoz kötöttek: az olasz, a római események, s aztán az invázió megindulása, amikor az első jelentést, az Eisenhower beszédét, s aztán egész nap minden órában, mindent végighallgattam ebből a világtörténelemből. De mindig azzal a már sokszor leírt refrainnal, hogy most mi lesz velünk - most megindul az orosz. Úrnapja volt tegnap - az invázió harmadik napja, a főhadiszállás 6. jelentése, az angol és amerikai lapok cikkeit, haditudósításait olvasták a londoni magyar, német, osztrák leadásában. És rátok gondoltunk - még egy kapocs, amit szintén meg kell írnom, mert ez meg a régi együttlétekhez vitte vissza gondolatainkat. Szegény Morbitzerné halálát írta meg a leánya, egy hosszú, meghatott levélben, elmondva, hogy csak 4 napig feküdt, s hogy folyton emlegette, ha egy kicsit erősebb lesz, ír nekem egy levelet. A fivére a Rudolfspitalban feküdt 10 hónapig, amputálták a lábát. S magáról

is írta, hogy nagyon ki van merülve. (A gyászjelentést olvastuk már a *Tagblatt*-ban, még külön a Schottenkirchében tartott rekviemet is.) Aztán persze reméli, hogy felőletek jó híreink vannak, és hogy sokszor üdvözl benneteket. Megható ez a ragaszkodás hozzátok (ez már talán harmadik írása), s eszünkbe jut többször a többi ember, akikhez olyan jók voltatok, vajon hogy viselkednek: Isepp, Burchard, Grossmann⁸¹ – találkoztok-e velök? (Így haladt volna ez a levelem tovább, de megállított benne egy meglepő és megdöbbentő látogatás. Gömöri jött, hogy lásson minket és elmondja halálos vállalkozását: megszökött egy határszéli internálótáborból a lengyelországi deportálás elől. Egy óra hosszát volt itt – reggel érkezett – rokonainál fog addig meghúzódni, míg valamit – úgy reméli – el tud számára érni egy papi pártfogója. Borzasztó volt mindaz, amit elmesélt a nélkülözésről. Dudónak többször írt, újságokat, lapokat kért, néhányszor Pesten is járt az elmúlt évek alatt (u. i. valami zempléni faluban élt paraszti életet, s írt verseket, az *Ujság* közölte időről-időre). Aztán verseskönyve jelent meg, neked meg Dudónak dedikált versekkel.⁸² Ezt is felhozta – és így volt valami kapcsolat az évek során át. De most mi lesz szegénnyel? Hihetetlen veszélyes ez, amibe most kezd, de azt mondja, rosszabb nem lehet. Ilyenkor aztán még bensőségebben sóhajtom: Istenem, jó Istenkém, engedd, hogy vége legyen e szörnyű megpróbáltatásoknak, és hogy megérhessük a végét. (Kedves, jó, kis Bunszám, kedves jó, Juliska, most már kicsit zavaros és összevissza dobált híreiben és stílusában ez az írás, de valahogy él bennem a reménykedés, hogy eljut hozzátok, mielőtt találkozhatunk, és akkor majd könnyebben megy a folytatás.)

WF: VI. 10. Hivatal után felmentem Bözsiékhez. Elemér jól érzi magát, mert szőlőt kapálnak Nagykátán s eddig minden nap tudott írni pársoros cédulát s beküldeni katonával, vagy Pestre visszaküldött beteg bajtárral. De Bözsi mamája rosszul van: embóliával. Viszont a család mentessége talán hó végére elintéződik, egy szélső fajvédő ügyvéd csinálja.⁸³ Akkor Elemér hazajöhetne. Délután Kiliánné és leánya jött Margit napot kívánni. Pedig Marcikának nehéz délelőtti volt. Távollétemben hoztak egy mázsza faszenet s így háromszor kellett le- és felmásznia a III. emeletre. Estefelé

⁸¹ Sebastian Isepp (1884–1954) restaurátor, 1938-ban emigrált Angliába. Ludwig Burchard (1886–1960) német művészettörténész, 1936-ban emigrált Angliába. Fritz Grossmann (1902–1984) művészettörténész, a bécsi iskola tagja. 1938-ban emigrált Angliába. Mindhárman Wilde János barátai, illetve munkatársai voltak bécsi tanulóévei óta.

⁸² Gömöri Jenő Tamás: *És mégis az ének*. Budapest, 1940. – *A cigánypurdék és én* c. vers – Wilde Ferencnek, a *Mily boldogok, akik semmit se tudnak* – Wilde Jánosnak ajánlva.

⁸³ 1944. május 10-én rendelet jelent meg a mentesítésekről. Kezdetben az Országos Vitézi Székhez folyamodhattak elsősorban a világháborús veteránok, majd április 30-tól a nyilas államtitkárok által uralt Belügyminisztériumhoz. Március és július 31. között Jaross Andor mindössze 550 mentesítést hagyott jóvá, ami megközelítőleg 1000 emberre terjedt ki. Braham 2003. i. m. 154. – Mint az Wilde Ferenc egy későbbi feljegyzéséből kiderül, Milkó Sándor édesapjának hazafias érdemei indokolták a mentesítést.

még három Margitnapos köszöntés: Mancsi nevű körösztygerekünk jött férjével s ennek nővérel. Az asszony a négy gyerekkel Maglódra települt ki rokonsághoz, a férj hivatala, a Postakísérleti Állomás pedig a legutóbbi tragikus végű bombázás után a Zugligetbe helyeztetett, álcázva. Reggel 6-ig riasztóügyeletes voltam, elolvastam egy Márai-regényt. (A féltékenyek. Jó volt!)

VI. 12. Este, kivételesen, nem volt zavaró repülés, így lefeküdtünk. Éjjel 1-kor azonban ki kellett ugrani az ágyból, megszólalt a 21. sziréna. (A mienk elég közel van, a Mikszáth Kálmán téren, s mi a nyitott ablakon át jól halljuk, de az udvari lakások nem, ezért van házi riasztó ügyeletesség; kolompolással kelti a lakókat.) 70 percig voltunk az óvóhelyen; a Dunántúlt bombázták: Almásfüzitő (olajfinomító van ott), Komárom és Győr voltak a célpontok.

VI. 13. Délután 1/2 5-kor jött fel újra Gömöri, este 10-ig beszélte viszontagságait s menekülését. Kenyerjegyeket, némi élelmiszert és kétszáz pengőt adtam neki egyelőre. Meghalt Wildner Ödön,⁸⁴ 70 éves korában.

WM: 1944. június 13. Azt írtam ide legutóbb, hogy majd könnyebben megy a folytatás, de most már tudom, kedves, jó Juliska, drága, jó, kis Bunskánk, hogy nem fog könnyebben menni, hanem sokkal nehezebben, hiszen még ez az írás is napról-napra nehezebb, olyan szomorú és nehéz dolgokat kell leírni. Szegény Elemérnek be kellett vonulni, Dudó tegnap volt Bözsínél, akire nagyon sok szakadt. Édesanyjuk állapota rosszabbodott, félnék az orvosok, hogy trombózis léphet fel. Tegnap óta az a veszély fenyeget, hogy ki kell költözni a lakásból olyan házba, amelyben csak zsidó bérlők laknak. De még mindig meg van egy halvány reménysugara annak, hogy kiterjesztik az ú. n. kivételezési rendeletet rájuk, és akkor mindenképp mentesülnek. Adná a jó Isten, hogy hamarosan beteljesedne ez a remény. Elemérnek legalább az sikerülne, hogy itt maradhat Pest mellett, ahol most egy szőlőben dolgozik, és minden nap tudott még írni és üzenni, hogy jól van. Így legalább ez a kis megnyugtató megvan Bözsinek. Közben nézem a térképet, meg is hallgatom a földi pokol borzalmait, amit a bombázások az invázióval jelentenek. Most már minden együtt van, az olasz front, az orosz front, csak a végső csapások, amik még az országunkat érik, vannak hátra. Az éjjel 1 órakor megint a légvédelmi pincébe kellett lemenni, s most mondta a rádió, hogy Londonban is kétszer volt az éjjel légiriadó. Istenkém, csak megtudnánk valamit felőletek. Tegnap írhattunk megint Gyulának a Vöröskereszt útján, hogy nővére és Elza családja felől is megnyugtassuk. De sokat jelentene a nehéz napok között, ha megtudnánk, hogy eljutott valami hozzátok. Holnap lesz Munisikánk halálának évfordulója. Szerettünk volna a temetőbe menni, de mert a bombázás veszélye most már nagyon gyakori és közeli, amint erre folyton figyelmeztetnek, majd a templomba megyek a temető helyett. Szegény Gömörit is várom, azt mondta, még egyszer feljön, de félek nagyon, baj történt vele. Nagyon szívszorító ez a kegyetlen és rendszeres üldözés, sokkal borzasztóbb, mint amit a német állapotokról 5 év előtt hallottunk. Csak már a végére jutnánk.

⁸⁴ Wildner Ödön (1874–1944) író, műfordító. A Szabó Ervin körébe tartozó, 1911–1919 között fővárosi tanácsnokot, 1919 után nyugdíjazták, de 1926–1939 között ismét fővárosi tanácsnokká nevezték ki.

WF: VI. 14. Munisika halála napja, de nem is gondolhattunk rá, hogy kimenjünk a temetőbe. Virul a kánikula és szabadságról még szó sincs. Sok a munka a hivatalban, mert a direktor nyári szabadságra utazott s rám szóta a helyettesítést. Reggel alig értem a hivatalba, megszólalt a 22. sziréna; 70 percet töltöttünk az iskola pincéjében. Minthogy az iskola most kaszárnya is, rengeteg katona volt lenn, s felmenni nem lehetett közben, mert nagyon szigorú alezredes parancsnokolt. Egyszerre megremegtek a falak, kialudtak a villanylámpák, elnémult a rádió. Sötétben ültünk. Igen nagy támadás volt Budapest déli része ellen, 4-500 géppel: Csepel, Ferencváros, általában a Duna-part volt a cél, de a Városliget környéke is kapott találatot. Mikor feljöttünk a pincéből, áthatolhatatlan füstfelhőkbe volt burkolva az egész környék, még a nap sem tudott átsütni rajta. A levegőből korom, pernye szállt alá, és egész ív papírosok; elfogtunk egy párat: a csepeli gyárak számlái és üzleti papírosai! Szájról-szájra jártak a hírek, hogy Budapesten rengeteg ember az áldozat, a tüzeket mindenfelé láttuk égig érő lángokkal a füstfelhőn át is. Ezért kicsit korábban siettem haza. Marcikát reggel Bözsiéknél érte a légi veszély, vigyázz! avizó, de hazaszaladt még, - a Sándor téren érte a riasztás - hogy lecipelje a két légótáskánkat a pincébe, persze erősen megfájdult a lába. Este Gömöri, ki ekkorra már beszaladozta a várost (persze sárga csillag nélkül!), hozta a bombázás okozta hiteles híreket.

WM: 1944. június 14. Nagyon szomorú nap lett Munisikánk halálának évfordulója. De. 10-kor nagy hirtelenséggel jött egy bombázóraj, 3/4 11-kor Pestre értek, és szörnyű robbanások között Csepelt az olajtelepeivel és a Ferencvárosi pályaudvart bombázták, egy óra hosszat tartott, s már d. u. tudtuk, hogy szörnyű nagy volt a pusztítás. Olyan óriási volt a füstfelhő a város felett, hogy eltakarta a napot. Dudó a hivatalban volt, én Bözsinnél, hogy édesanyjuk hogyan látják, mikor a légi veszélyt jelezték, de még haza tudtam érni a mi óvóhelyünkre. Most késő este még a szegény Gömöri jött fel Dudóhoz. Abban reménykedik, hogy valahogy majd mégis itt tud maradni Pesten. Próbáljuk segíteni, amivel lehet, az égvilágon semmi egyebe, mint ami rajta van, Dudó 200 pengőt is adott neki, amit nehezen, de nagy hálálkodással elfogadott; van egy ügyvéd ismerőse is, aki tanácsokkal látja el. Nagyon-nagyon nehéz idők ezek. Szegény Bözsi is csupa sírás és aggodás, most 1-2 nap alatt az is elválik, maradhatnak-e ők a lakásban egy másik féllal, vagy nekik kell költözni. Istenem, hogy fognak elmúlni ezek a rettenetes idők. Nagyon késő van már, de nem merünk lefeküdni, hátha éjjel megint jönnek az angol bombázók. D. e. az amerikaiak voltak, 500 négymotoros nagy bombázó támadt. Ma sokat gondoltunk rá, milyen lehet a ti óvóhelyetek?

WF: VI. 16. Reggel alig értem a hivatalba, 1/2 9-kor kezdődtek a légoptalom vigyázz! jelzések (villany, rádió még napokig nem volt a hivatal környékén) s 1/2 10-kor megszólalt a 23. sziréna, 11-ig ültünk a pincében. Szerencsére Marcikát otthon érte a riasztás, s Budapestet nem bombázták, a Dunántúl ellen mentek. Kiragasztották a plakátokat a zsidók által lakható, ú. n. sárgacsillagos házakról, s hogy ezek kapujára félméteres sárga csillagot kell kitenni, 5 nap alatt kell a költözködésekét végre-

hajtani.⁸⁵ Szerencsére Bözsiéknek, Holló Irmának nem kell költöznie, a házuk zsidóház lett. Délután, levlaphívására, felmentem Holló Irmához; idebízta Gyula összes tudományos kézirateit, már azokat sem meri szegény otthon tartani. Este Lessner Veronika hozzánk hozta holmija egy részét, sok a baj náluk odahaza. Este bement a rádió a németek valami új csodafegyverének első „bevetését”, szót se hittünk belőle, de sokan vakon esküdnek rá.

VI. 17. Hivatal után Bözsiékhez mentem: nagy rakodásban voltak, Gyuzsi is otthon, mert kitétek a gyárból; várták a hozzájuk összeköltöző idegeneket. Ugyanis Ali semmi áron nem akar hozzájuk költözni, hanem a saját lakása után futkos, illetőleg, hogy rávegye a háziurat, utólag minősítse zsidóháznak a házat, pénzzel ilyesmit el lehet érni, mert pótkijelölés is lesz, s akkor ő maradhatna. Édesanyjuknál az embóliaveszély elmúlt, sokkal jobban érzi magát. Az egész város hurcolkodik, különösen az V., VI., VII. kerületben, sokan öngyilkosok lettek. Este rossz hírrrel jött Lessner Veronika: Bozsót,⁸⁶ aki egy békásmegyeri gyapjúgyárban hadimunkán van, hazajövet a Pálffy téren⁸⁷ a HÉV állomáson, sokadmagával elfogták a csendőrök és a toloncházba vitték. Ifjú neje megőrül szegény, éppen ma kell költözniük az Izsó utcából, fűhöz-fához rohagnak, hozzánk is azért jött, nem ösmerünk-e magasabb rangú rendőrtisztet, aki befolyásos a toloncban. Az ott parancsnokló Horváth rendőrfőtanácsos⁸⁸ ugyanis kidobta Lessnert.⁸⁹ <Ezt a rendőrt a múlt hónapban akasztották föl, mint háborús bűnöst.> Béni felesége⁹⁰ is járkal az ügyben jó kilátásokkal.

VI. 19. Hivatal után felmentem Béniékhez, kiengedték-e már Bozsót? Még mindig

⁸⁵ Budapest székesfőváros polgármestere 147.501/1944–IX - 147.514/1944–IX számú rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I. - XIV. közigazgatási kerületében. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 17. 3–8. - „a rendelet megszabta, hogy különleges jelvényt kell elhelyezni az épületek minden kapuján. A jelvény egy 30 cm átmérőjű, kanárisárga Dávid-csillag volt, 51 x 36 cm-es fekete alapon. E jelvények beszerzését és elhelyezését a háztulajdonosok feladatává tették.” Braham 1997. i. m. II.: 813.

⁸⁶ Lessner Erzsébet (Bozsó), (1924–2011). Lessner Manó építész második házasságából született leánya. Wilde Ferenc az 1942. évről szóló feljegyzéseiben írta: „Béninél találok Lessner Mancsi feleségével, Klárral, már Bozsó is nagylány, Tapolcán kertészkedik, mert a gimnáziumból kivette Mancsi.”

⁸⁷ A mai Bem József tér.

⁸⁸ A Budapest VIII., Mosonyi u. 9. alatt működő Rendőrségi fogház és toloncosztály akkori vezetője.

⁸⁹ Lessner Manó (1884–1944) építész. Tapolcán született zsidó kereskedő családban. 1913-ban vette feleségül Fényes Böskét, Fényes Samu (1863–1937) jogász, a polgári radikális mozgalom neves képviselőjének leányát, ebből a házasságából született Lessner Vera (1914–1944). Feleségétől 1923 előtt elvált, de hamarosan újranoősült. Második házasságából született Lessner Erzsébet (Bozsó). Az első világháború idején, mint hadmérnök szolgált. 1919. április 15-én a közoktatásügyi népbiztos az újonnan felállított városépítési- és tervezési tanszék élére nevezte ki a Műegyetemre, nyilvános rendes tanárként. 1919-ben vállalt szerepe miatt kizárták a Magyar Mérnök- és Építész-Egyletből, ami ellehetetlenítette magántervezői tevékenységét, illetve azt, hogy állami megrendelést kapjon. Ez csak 1931-ben változott. Ferkai András - Branczik Márta: Lessner Manó építész. A Kiscelli Múzeum gyűjteményéből. *Magyar Építőművészet*, 1994, 6. 37–39.; Lessner Ferenc: Emlékezés Lessner Manó építészre. *Lányok évkönyve*. Budapest, 1973. 96–100.

⁹⁰ Ferenczy Béni második felesége, sz. Plop Erzsébet (1904–1996).

nem, mert sokféle írást kell összerakni hivatalokban, sőt a békásmegyeri gyártól is, viszont a zsidók nem járhatnak ezután, így Erzsi intézi a dolgot.

VI. 20. Hivatal után megint Bénihez mentem, még mindig a toloncházban van Bozsó, és jó úton halad a kiszabadítása. Ebéd után itt volt Ali, a Rókusból jött, ahol édesanyjukat áttették a különszobából közös kórterembe, amit nem nagyon bán, mert ott is Schmidt professzor⁹¹ keze alatt marad, akiben bízik, – csak az a baj, hogy ott csak 3-tól 4-ig van látogatási idő, míg a különszobában bármikor fel lehetett keresni. Este Gömöri hozta történeteit és verskötetét. Éjjel riasztó ügyeletesk voltunk, elolvastam egy Kosztolányi-regényt.

WM: 1944. június 21. Kedves, jó Bunskáknk, kedves, jó Juliska! Szomorú, veszélyes és nagyon nehéz napokat hozott az elmúlt hét is. A zsidóknak nyilvánított lakosok részére tényleg elrendelték, hogy a város különböző részeiben kijelölt házakba költözzenek össze, úgy, hogy 4 személyt egy nagyobb szobára számítva kell az ismerősöknek, 5 nap alatt, ezt az összeköltözést és zsúfolást megcsinálni.⁹² <más kézzel: ezt a rendeletet kiadó volt belügyminisztert már felakasztották>⁹³ Még annyi kis könnyebbség szegény Bözsinek, hogy ők benn maradhatnak a saját lakásukban, hozzájuk jön egy orvos ismerősük családja. Ali az édesanyjával is benn maradhat a régi helyen, még, H[olló] Gyula nővére is, s vesz oda egy rokon családot. De már szegény Lessner M[anó]nak ki kell menni, s hozzá olyan bánat érte őket, hogy a 20 éves Bozsó lányát egy razzia során bevitték a toloncházba <más kézzel: az így rendelkező rendőrfőtanácsost már felakasztották>, s napokig fennállt a veszély, hogy el is viszik valami munkatáborba. S az egész kegyetlen és rendszeres üldözésen belül az a sok egyéni tragédia, amit látunk-hallunk, folyton összeszorítja az ember szívét, hozzá az aggodalom, hogy minden még rosszabb lehet. Bözsit sajnálom igen nagyon. Az édesanyját most már nem engedik a kórház külön szobájába, hanem egy 10 ágyas közös terembe tették, de ide csak 1–1 órára mehetnek naponkint látogatni. Szegény Bözsi szerette volna, hogy a kis Évát vegyüek magunkhoz, s aztán mint keresztény kislány szerepeljen. De ilyenre nem merünk vállalkozni, hiszen naponként ismertetik az ítéleteket, amely az ilyen és hasonló esetek nyomán internálással büntetik a rendeletek ellen vétőket. Rátok megint nagyon sokat gondolunk. Itt rettenetesnek, mindent elsöprőnek írják a vezető nélkül repülő bombák hatását. Hogy London fele lángokban áll, elkezdődött London kiürítése, rengeteg az áldozat, közlik óriási címfeliratokban a lapok – s ismétli napjában hatszor a rádió. Még jó, hogy meghallhatom a londoni rádiót is. Figyelem nagyon a cherbourgi, az olaszországi, a finn küzdelem híreit, de mindezt azzal, ami most már az állandó refrén: mi lesz velünk? A régi emlékeknek kijutott a szegény Morbitzer Mándy levele nyomán.

⁹¹ Schmidt Lajos (193–1957) sebész, egyetemi tanár.

⁹² Budapest székesfőváros polgármestere 147.501/1944–IX - 147.514/1944–IX számú rendelete. Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I. - XIV. közigazgatási kerületében. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 17. 3–8.

⁹³ Jaross Andor (1896–1946), a Sztójay-kormány szélsőjobboldali belügyminisztere.

Megírta, hogy meghalt az édesanyja négy napi betegség után, s mert nagyon sokat emlegetett utolsó napjaiban engem s benneteket, ezt írta le. Szegény, roppant kimerültségről ír. Fivérének 10 hónapi betegség után amputálták a lábát, s most már haza kell vinnie. Június vége jön. Még két hónap a nyár. Mit hoz? Közelebb hoz-e egymáshoz bennünket? S megőrzi-e most már a sok szegény szenvedő embertársunkat itt a váratlan, még nagyobb szenvedéstől, csapástól. Elemér még eddig többször tudott hírt juttatni Bözsihez, hogy itt van Nagykátán, és rendesen bánnak velük. S megint csak arra gondolok, hogy vajon milyen hírek jutnak ki hozzátok – szegény Juliska nagy aggodására sokat gondolok. Wilcsinek is írtunk e héten. Isten veletek!

WF: VI. 22. Kibocsátották Bozsót a rendőrségről; megjelent az új zsidóházakat kijelölő plakát, Ali úr háza tényleg zsidóház lett, így maradhat ott, nem kell Bözsiékhez költöznie.

VI. 23. Megkezdődött a nagy orosz offenzíva Szmolenszk és Vityebszk között.

VI. 24. Szombat. Vikiendes hivatali nap, így délután kimentünk a temetőbe, mert 14-én nem lehetett, s szerencsésen haza is jöttünk légi veszély nélkül. (De másnap, 25-én, s 26-án már légitámadások voltak, egyenest Szolnok ellen.)

VI. 25. Vasárnap lévén, gondoltuk, hátha ünnepet tartanak a bombázók is, és elmerészkedtünk sétálni Marcikával és Ilonkával. A Sas-hegyre és a Németvölgybe mentünk, de nem éreztük jól magunkat, az egész környék ott német alakulatokkal van tömve. Kijött a rendelet az elkobzandó, illetőleg magánosok által is beszolgáltatandó zsidó szerzők munkáinak második listájával,⁹⁴ – elhatároztuk, hogy nem adunk be semmit. (Az összes nyugat-írókat be kellene úgyszólván adni.) Másik rendelet volt e napon, hogy a zsidók megint 2-től 5-ig járhatnak az utcán;⁹⁵ harmadik: zsidó orvosok csak zsidó beteget gyógyíthatnak.⁹⁶ Este 10-kor kezdődött a zavarórepülések sora, aztán a délről jövő angol bombavetőket jelezte a légi veszély, vigyázz! – sorozat, s éjfélkor következett be Budapest 24. riasztása. Erős bombázást éreztünk a pincében, légnyomást is, tudtuk, hogy közelünkben is leeshettek valahol. Éjjel 1 órakor lett vége a riadónak, s nyomban elmentünk Marcikával a tetthelyre: a Baross utca és Mária utca sarkán lévő patikaház⁹⁷ előtti úttest kapta a bombát; megrepedt a fő vízcső s a ház fele romba dőlt. Ezt éreztük a pincében. Ez alkalommal először, a mi házunkban is kivágott a szele néhány József utcai ablakot. Reggel

⁹⁴ A m. kir. miniszterelnök 11.300/1944. M. E. számú határozata a magyar szellemi életnek a zsidó szerzők műveinek a közforgalomból való kivonása. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 25. 14–15.

⁹⁵ A m. kir. minisztérium 1.990/1944. M. E. számú rendelete a zsidók bevásárlásainak a nap meghatározott szakára korlátozása tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 4. 2.: ebben a napnak két órájában határozta meg ennek idejét. A budapesti rendőrfőkapitány június 25-én kiplakátolt rendelete, 14–17 óra közötti időre módosította a bevásárlásokra, tisztálkodásra és gyógykezelésre rendelkezésre álló időt. Ennek szövegét ld.: Braham 1997. i. m. II.: 815–816.

⁹⁶ A m. kir. minisztérium 2.250/1944. M. E. számú rendelete a zsidók orvosi gyakorlata és orvosi kamarai tagsága tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. június 23. 2.

⁹⁷ Budapest VIII., Baross u. 44.

4-ig tartott a rádió-avizók sora, nem tudtuk, mikor kell újra leszaladni majd a pincébe, így az éjjel nem sokat aludtunk.

944. VI. 25. Reggel hallottam, hogy a József utca 30., mindjárt a Német utcai iskola utáni rész, telitalálatot kapott, arra vettem hát az utat a hivatalba menet. Kordon volt vonva, de mint légós rendőrt áteresztettek, s először láttam a maga ellentéttségében egy nagy bomba hatását: az egyemeletes ház teljesen eltűnt a föld színéről, zuhantában betemetette az óvóhelyet is, akkor hordták ki a halottakat, húszon felül haltak meg. Még ott álltam, újra kezdődött a légi veszély-jelzés, csaknem futva mentem a hivatalba, éppen beértem és már szólt is a 25. légiriadó. Egy óra hosszát voltunk a pincében, de ezúttal nem Budapest ellen jöttek. De az éjjeli bombázás nagyon erős volt a hivatal környékén, magának az iskolaépületünknek 900 ablaküvegét törte össze a légnyomás, bokáig jártunk az üvegcserépekben. A Dembinszky, Nefelejcs, Damjanich utcában pedig nagyon sok ház rongálódott meg; negyedük, felük romba dűlt, lakhatatlanná vált, siránkozó emberek cipelgették batyujukat, ágyneműiket valami más lakóhely felé. A körüti Bodó kávéház⁹⁸ épületének fele elporladt, a Bakáts téren három ház, a piarista gimnázium⁹⁹ egy része a III. emeletől a földszintig összeomlott, ezek mind telitalálatot kaptak. Ez volt eddig a legnagyobb támadás. Csak 1/4 4-re értem haza, Marcika halat kezdett sütni, mikor megszólalt a zavaró repülések sorozata, szinte állva ettük meg az ebédet, de ezúttal nem került sor szirénázásra, mert Bécs ellen mentek a gépek ebben a szokatlan időben. Nagy támadás lehetett, mert az esti hadijelentésben 43 gép lelövését jelentették a németek, – igaz, hogy ezeket a jelentéseket senki se hiszi el.

944. VI. 27. Reggel alig értem a hivatalba, kezdődött a légi veszély, s 1/2 10-kor megszólalt a 26. légi riadó, – teljes 2 óra hosszát ültünk a pincében. Nagy lövöldözés volt hallható, ezért a pincéből feljövet elmentem megnézni a károkat a környéken: a Keleti pályaudvar indulási oldalát és restijét jól eltalálták, az egész üvegtető a földön cserepekben <ma sincs még befedve>. A villanyosok nem jártak; 1/2 3-kor a Fiumei úton, a temető mellett, mentem haza, ott rengeteg halottat hoztak ki, mert az OTI-palotát lezárták a riadókor, s a Teleki tér tömbje a temetőbe szaladt a sírok közé, s ott érte őket több nagy kaliberű bomba. Az Orczy tér a Kálvária tér is sok bombát kapott, az ott lévő Ganz-gyár miatt; otthon – a tegnapelőtt éjjel szétbombázott vízvezetéki csövet – nem hozták még rendbe – még mindig nem volt víz, a földszintről kellett hordanunk. Kenyeret se lehetett kapni, délután Ilonka hozott fel, és tejet is – beszélte, hogy környékünkön is nagyok a bombakárok és sok a halott. E napon 17 gépet lőttek le Budapest fölött és sok leugrott pilótát fogtak el. Este Gömöri jött még föl, elutazik valahova; most éjjelenként csendőrök verik fel a házakat s lakásonként ellenőrzik, nem rejtegetnek-e ott zsidót. Már három ilyen éjjeli razzjáról hallottunk közvetlen forrásból.

944. VI. 28. A hivatalban csak a bombázásról beszélt mindenki, s mind több bombakárosulttal találkozik az ember ösmerősök közt. E napon enyhítették a zsidók

⁹⁸ VIII., József körút 52/56.

⁹⁹ V., Piarista köz 1.

mozgási korlátozását, most 11-től 5-ig lehet az utcán járniuk. Ezzel szemben rengeteg csendőrt hoztak föl Pestre, lépten-nyomon beléjük botlik az ember; az iskolákban szállásolják el őket, ezek most csendőrkaszárnnyák. A VI. 16-i légitbombázásnak 210 halottjáról hoz névszerinti gyászjelentést a mai *Tagblatt*.

VI. 29. Péter-Pál napján szünet, kialhattuk kicsit magunkat. De vizünk még mindig nincs, a pincéből kell felhozni. Délután elmentünk Marcikával megnézni a józsefvárosi és belvárosi bombakárokat; hátborzongató látvány a lerombolt falu szobák, levegőben lógó bútorokkal, – s mindig azt kell gondolnia az embernek, hátha holnap a mi lakásunk is ilyen állapotba kerül? Pláne, hogy három emeleten laknak, – mert sokkal több emeleti lakás pusztul el, mint földszinti. A tüzek is a háztetőkön és felső emeleteken kezdődnek rendszerint. – Este 11-kor kezdődtek a vidéki alarmokkal tarkított zavaró repülés jelzések, de ezúttal Győr, Sopronon át Bia ellen ment a támadás.

VI. 30. Alighogy beestem a hivatalba, kezdődik a légoltalom vigyázz! s 9-kor már a pesti szirénák is (27.) megszólaltak; 3 óra hosszat ültünk a pincében, 12 órakor jöttünk fel, 1/2 1-kor újra riadó (28.), 1 óráig tartott. Ezúttal három hullámban jöttek délről az amerikai bombázók, hosszú légi csata volt a Balaton felett, onnan a kisebb rész jött Nagy-Budapest ellen, itt és Kaposváron csak elszórtan bombáztak, a zöm Fischamendet¹⁰⁰ támadta. Délután lezártam a havi költségvetést, a drágulás folytán az e havi kiadás már 600 pengőt tett ki. Éjjel kézi riasztó ügyeletes voltam, de csak zavaró repülések voltak, szirénára nem került sor. Elkezdtem: Karl Kraus: *Die letzte Tage der Menschheit*¹⁰¹ – nagyon aktuális olvasmány.

VII. 1. A közigazgatásiak szabadságát e napon letiltották, én azonban elköszöntem a hivatalban, hogy holnap megkezdjem 2 hetes szabadságomat. Este itt volt Gömöri, ő mesélte, de másoktól is hallottuk, hogy e napon antant-ultimátumot¹⁰² kapott a magyar kormány a zsidószabályok miatt. Alig feküdtünk le: éjfélkor felbúgott a 29. sziréna, éjjel 1-ig voltunk a pincében. Állítólag Rákospalota felé bombázták a Váci úti gyárat, mi csak pár lövést hallottunk.

VII. 2. vasárnap. Mivel éjjel nagyon későn feküdtünk le, reggel 9-kor még az ágyban hallottam a szomszédos lakásban tanyázó SS tiszt rádiójának Légó vigyázz, Eger! jelzését. Gyorsan felkeltettem Marcikát is; mire felöltöztünk üvöltött a mi szirénánk is, a 30. Nagy ágyúzás hallatszott a vastag, vasaltfalú óvóhelyen is, az ágyúzás szünetében feljőve az udvarra s kinézve az utcára, mindenütt tüzek füstje s robbanások porfelhője látszott. 12-kor fújták csak le, és akkor a rádió ismételt kiadta a parancsot: minden autó a városban – kerületenként – ide meg ide parkoljon be; ebből tudtuk, hogy igen nagy támadás volt, sok lesz az áldozat – déli egy órakor reggeliztünk csak, – vizünk még mindig nincs az emeleten. Estefelé lementünk

¹⁰⁰ A gép- és repülőgépgyártás osztrák központja.

¹⁰¹ Karl Kraus, először 1922-ben megjelent, kétszáz jelenetből álló könyvdramája.

¹⁰² Természetesen ez alatt a szövetséges hatalmak értendők. Horthyra egyre nagyobb nyomás nehezedett, hogy állítsa le a deportálásokat. 1944. június 25-én XII. Pius pápa intézett hozzá személyes kérést, június 25. Rooseveltnél, június 30-án a svéd király. Brahm 2003. i. m. 142–143.

A Múcsarnok. Repr. *Budapest pusztulása.*

Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

szétnézni: a csepeli kikötőben az olajfinomító még mindig égett éégig fellobogó lángokkal; a lapok különkiadása megállapította, hogy ez volt az eddigi legnagyobb támadás Budapest ellen, s a pusztítás is a legnagyobb, főleg a Városliget környékén. A Szépi¹⁰³ részben, a Múcsarnok teljesen elpusztult, a Millenáris emlékmű fele; az Aréna úton, az Andrássy út s Damjanich utca közti szakaszon alig maradt ép ház; az a városligeti villa, amelyben az itt internált angolok laktak, óriásbomba telitalálatot kapott, amely 129 angolt megölt. E napon, kora reggel, plakátokat ragasztottak ki a kikeresztelkedett és vegyes házasságban élő zsidók jelentkezéséről.¹⁰⁴ Ezt jó

¹⁰³ Szépművészeti Múzeum.

¹⁰⁴ „Az 1941. augusztus 1. előtt kitért 16–60 év közötti zsidóknak jelentkezniök kell. Ez arra látszik mutatni, hogy a hasonló korú zsidók ellen valami intézkedés készül, ami alól a kiteérteket mentesíteni

Itt még sokáig nem lesz kiállítás.
 Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

jelnek vettük, talán az ultimátum, vagy a hercegprímás beavatkozásának hatása mutatkozik benne.¹⁰⁵

944. VII. 3. hétfő. Szabadságom első napja, de már reggeli borotválkozásomkor kezdte a rádió a légi veszélyeket bemondani csaknem az egész országból, azonban Pesten nem lett riadó, Szegedet bombázták 300 géppel. Gömöri majd Ilonka jött híreivel, – csak estefelé indulhattunk el Marcikával, hogy megnézzük, Bözsiéket nem

akarják.” Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyula fiam részére. Napló 1944-ből*. Sajtó alá rend. Kelemen Ágnes Katalin. Budapest, 2014. 43.

¹⁰⁵ Serédi Jusztinián prímás a kikeresztelkedett zsidókért szót emelt Horthynál és Sztójajnál is; a prímás az üldözött zsidóság megmentésével kapcsolatos ellentmondásos szerepéről ld.: Gerlach-Aly 2005. i. m. 274–276.

érte-e baj? A környékük eléggé össze volt verve, de az ő házuk ép. A sárgacsillagos házak kapuja le van zárva, a házmestereknek nem szabad szóba állni idegenekkel, így addig vártunk, míg kijött egy házbeli, aki ösmerte Bözsiéket és tudta, hogy nincs semmi baj náluk. Most már csaknem éjszakai sötétségben bukdácsoltunk kifelé a Damjanich utcán a Ligetbe, mert a villanyvilágítás nem működött. A Damjanich utcában 6-7 ház kapott telitalálatot, teljesen összedültek, kinn a Ligetben pedig képzelhetetlen pusztulás: az Aréna út¹⁰⁶ egész bal oldala, a Múcsarnok romokban, a korszolázó pavilon földre omolva, Vajdahunyad tornya ledőlve, a fél millenárius megsemmisült, a Szépi teteje összebombázva, de legsiralmasabb volt az Andrássy út képe: a Ligettől befelé, a Rózsa utcáig mindkét oldali palotasora egytől-egyig összebombázva, de kivétel nélkül; jól láthatták a célpontokat, mert ez vasárnap délelőtti bombázás volt csillogó napfényben. Este 10 után értünk haza, már kezdődött is a zavaró repülések jelzése, éjjel 3-ig hallgattak, akkor lefeküdtünk.

944. VII. 4. Szabadságom második napja: fogkezelést kezdtem dr. Bartánál.¹⁰⁷ Panaszkodott: 12 perzsaszőnyegét, s ezüstjét egy Andrássy úti villában helyezte el, s vasárnap összebombázták a palotát, 80 ezer pengő kára van. Minszket bevették az oroszok, Olaszországban Livornóhoz és Anconához közelednek az angolszászok. A kitért zsidók összeírásának okául azt emlegetik, hogy mentesítve lesznek a sárga csillag alól, ezt Gömöri hozta ma.

WM: Drága, jó, kis Bunskánc, kedves, jó Juliska. Július 4-e van, 13 nap telt el azóta, hogy utoljára írtam, elmaradt az írásom, mert igen nehéz, szomorú 2 hét volt ez - nagyon nehéz, nagyon szomorú napok. Állandóan arra gondoltunk, vajon hogyan és milyen hírek jutnak el hozzátok erről a sok szerencsétlenségről. A zsidókkal való kegyetlenséget folytatták. Június 24-én, vasárnap reggel, plakátokat ragasztottak ki, hogy akiket zsidóknak mondtak ki, és összezsúfoltak a kijelölt házakba, 2-3 családot is egy-egy lakásba, azoknak nem szabad csak 14 és 17 óra között kimenni az utcára, csak vásárolni, de senkihez el nem mehetnek, őket nem szabad meglátogatni, nem beszélgethetnek még az ablakon át sem, s mindehhez a szörnyű fenyegetés, ha vétének ez ellen, rögtön internálják. Olyan szörnyű volt ez, hogy 3 nap múlva változtatni kellett, hogy 11 órától kezdve kijöhessenek. Sokat törtem a fejemet, hogyan próbálhatnám meg, hogy Bözsiéktől valamit megtudjak úgy, hogy nekik valahogy ne ártsak. Tegnap este végre a házmestert szóra bírtam, s így tudom, hogy a július 2-i szörnyű bombázás alatt bajuk nem történt, az édesanyjuk állapotában tovább tart a javulás. Most reménykedve várnak valamit, új plakátok jöttek, hogy az 1941. augusztus 1-e előtt kikeresztelkedetteket összeírják, s jelentkezniük kell július 7-ig az egyházuknál, ahol keresztelték őket. Hátha hoz valami javulást - jó istenkém - hiszen vannak hírek, hogy a pápa közbenjárt, s Roosevelttel kérő szózata után most már ultimátumot küldtek volna. Tele vagyunk

¹⁰⁶ VI., VII., Dózsa György út.

¹⁰⁷ Dr. Barta Jenő kórházi főorvos, fogorvos, Andrássy út 62., vagy dr. Barta Miklós fogorvos, Andrássy út 27.

félelemmel, mit tesznek még addig. Aztán utolért a bombázás, aminek az elérkezésétől úgy féltünk. 10 napja állandó készenlétben élünk, hogy mikor kell lemenni az óvóhelyre. Június 24-én éjjel nagy veszélyben voltunk, a Baross u. és Mária u. sarkán a patika előtt óriási bomba robbant, három nagy házat tett tönkre s a környék összes ablakait, még a mi házunkban is betört néhány, 3 napig nem volt vizünk; a Józsefváros több részén volt nagy pusztítás meg a Belvárosban, aztán jött június 27-én d. e. egy még nagyobb támadás megint a Józsefvárosban, s elpusztultak, akik a temetőbe menekültek. Tegnapelőtt, július 2-án, vasárnap d. e. volt eddig a legnagyobb támadás, rettenetesen elpusztult az Andrassy út a Köröndtől kifelé, az összes palotái, a környező utcák összes házai, a Műcsarnok összedőlt, s az Aréna út házai, mintha földrengés lett volna. A legborzasztóbb, hogy csak hallja az ember, sok, nagyon sok a halott, de hogy tudtak-e, tudunk-e még menteni, arról megint semmit nem hallani. Alig merünk elmenni itthonról, mindig a rádiójelzést várjuk, az megkezdí a légi veszély jelzést, ha gép jön az ország határa felé. Most jó, hogy Dudókával - 2 heti szabadsága van - együtt lehetünk, ha jön a veszély. Hallgatom a rádió híreit is, nézem az orosz, a francia, az olasz frontot. Istenem, honnan jön a végső ütés. A repülőbombák pusztításait ismétlik a német hírek - éppen most azt mondta: eddig 80000 halott ennek az áldozata. A jó Isten vigyázzon rátk - ránk - és segítsen, hogy vége legyen.

WF: VII. 5. Délután a ház összes lakóival bejártuk a pincén át a két szomszédos ház óvóhelyét, hogy kölcsönösen tájékozva legyünk bedőlés esetén a vészkijáratokon át való menekülési lehetőségről. Estefelé megtekintettük Marcikával a nyugati pályaudvar körüli bombázott részeket: a Visegrádi utca, Sziget utca, Katona József utca, Kresz Géza utca sok háza teljesen összeomlott, a Szinyei Merse utcai iskola elpusztult, a Visegrádi utcában egy nagy ház eltemetett óvóhelye még nincs kiásva (4. napja!), az utcában alig lehet járni, 10 méteres mélységű bombatölcsérek is vannak tonnás aknáktól, a környéken se víz, se villany.

VII. 6. Reggeli rendelet: nem szabad a harcoló katonáknak megírni az itthoni bombakárokat. Kártya jött Bözsitől s Holló Irmától. Délután Marcika bement Juliska mamájához a Rókusba, ott találkozott Bözsivel. Elemér az Egyesült Izzó gyárában¹⁰⁸ dolgozva leesett a létráról és az oldala s lába megdagadt, orvosi vizsgálatra küldték be Pestre, s közben fel tudott menni a lakására családjához pár percnyi beszélgetésre. Én Holló Irmához mentem, sajnos semmi hír Gyulától, ő már nem is mer írni neki. Kért, hogy én írjak róluk is. Ezt úgyis minden vöröskeresztes lapon megteszem. Közben kinyomoztam Földes Aladárék új (összeköltöztetési) lakását is. Este Ilonkához mentünk el: a józsefvárosiak azt beszélik, hogy holnap nagy légitámadás lesz Pest ellen. (Ilyen hírek mindig vannak!)

VII. 7. Marcika reggel, a csarnokból jövet, az ágyból húzott ki, már a Pesttel szomszédos összes körzeteket riasztották! Alig felöltöztem, üvöltött a 31. sziréna, 9.30-tól 12.45-ig voltunk a pincében, ez volt eddig a leghosszabb légiriadó. De nem

¹⁰⁸ IV., Külső Váci út 77.

Pestet verték, hanem a Dunántúlon át Kelet-Németországba repültek. Egész nap puccshírek és kormányválság hírek, hogy Baky és Endre László¹⁰⁹ csendőreikkel le akarták csapni Horthyt,¹¹⁰ de megérkezett a kormány hű szombathelyi hadosztály.¹¹¹ Bagossy kollégám látta is őket az óbudai Bécsi úton táborozni, azok le fogják fegyverezni a csendőröket, amerikai ultimátum is jött volna megint a zsidók ügyében. Éjjel 1/2 10-től 2-ig zavarórepülések, akkor lecsavartuk a rádiót és lefeküdtünk.

WM: 1944. július 7. Drága, jó, kis Bunskánk, kedves, jó Juliska – légi veszélyt, sőt most már Alarmot jeleznek Győrből, s én készenlétemben, hogy indulok a táskákkal az óvóhelyre, írom e pár sort – minden órában rátok gondolunk. Az este meghallottuk már, hogy rögtönien történt valami, hogy a további zsidóüldözésnek gátat tudnak vetni. Dudó a fogorvosnál van a légi veszély dacára, mert ha nem történik valami enyhítés, mint zsidó származású orvos (régén keresztény!!), nem rendelhet tovább. Bözsivel végre tegnap délután beszéltem, Aladárral is, és az édesanyjukat is meglátogattam a kórházban. Elmondták, hogy ami a plakáton van: hogy internálás terhe alatt nem szabad látogatót fogadniuk, ezt nem ellenőrzi senki, a házukban van egy-két keresztény lakó, s az ember azoknak a címét mondja be. Így megtudtam, hogy Bözsi is, a gyerekek is, sőt Elemér, amit ma úgy lehet mondani: jól vannak. Elemér az Egyesült Izzó újpesti telepén, s mert munka közben leest a létráról, vizsgálatra behozták, s akkor még haza is tudott menni 20 percre. Július 7-ét mondták, mint olyan napot, amikorra valami intézkedést terveztek, hogy az összezsúfolt lakásokból, házakból egy nagy létszámot elvinnének, razziákat tartanának stb., 360 csendőr van itt az iskolákba beszállásolva. Ellenőrizhetetlen híreket hoznak, állandóan fokozódik az izgalom. Gyula nővére, az Irma írt Dudónak, hogy keresse föl, mert még 6 rokon lakik nála, s azt kérte, hogyha mégis sor kerül a deportálásra, és ő el tud szökni, idejöhessen éjszakára hozzánk, s a következő napon máshova, hogy meg ne találják. Itt is volt megnézni a lakást, a lépcsőt, a kijáratokat, ha azután jönne a razzia, amivel fenyegetik azokat, akik „bármily rövid időre befogadnak egy zsidót”,

¹⁰⁹ Baky László (1898–1946) szélsőjobboldali politikus, országgyűlési képviselő, 1944. március 24-től belügyi államtitkár, a deportálások egyik irányítója. Június 30-án, de lehetséges, hogy július 20-án felmentik a zsidó ügyek intézése alól, augusztus 9-én lemondott. – Endre László (1895–1946) szélsőjobboldali politikus, 1944 áprilisától a belügyminisztérium közigazgatási államtitkára, a deportálások egyik irányítója. 1944. október 29-én Szálasi a hadművelleti területek polgári közigazgatásának kormánybiztosává nevezte ki.

¹¹⁰ A hónap elején 1500 csendőrt vontak össze Budapesten július 6-án tartandó zászlószentelés ürügyén, valójában azonban a Baky és Endre László Adolf Eichmannal egyeztetett célja egy hatalmas razzia keretében a budapesti zsidóság deportálása volt. Horthyban azonban a csendőrök megjelenése azt a gyanút keltette, hogy puccs készül ellene, ezért katonai alakulatokat és páncélosokat rendelt Budapestre, és a csendőröket visszarendeltette laktanyáikba. Horthy június 7-én leállította a budapesti zsidóság deportálását. Brahm 2003. i. m. 144–145.; Gerlach–Aly 2005. i. m. 275–276.

¹¹¹ Koszorús Ferenc (1899–1974) vezérkari ezredes vezetésével, az esztergomi 1. páncélosadosztály egységei július 6-án reggel lezárták a fővárosba vezető utakat, s a csendőregységek körleteit.

hogy akkor ő menekülne. Én nagyon figyelem a rádiót, és úgy érzem ki, hogy történni fog valami, ami megállítja e sok szörnyűséget. Gömöri feljött többször, hogy elmondja mit hallott, de most már nem volt itt szegény régebben; legutóbb azt mondta, felismerte valaki, de még el tudott szökni akkor. Elmondta, hogy 7-ről 10-re tették a deportálás napját, de hiteles híre volt, hogy a pápa nagyon szigorú megtorlással élne, hasonlóan az amerikai kormány is, ha nem vetnék gátat a szörnyű terveknek, mert azonkívül, hogy összezsúfoltan a kijelölt házakban kell lenniük, folyton tartanak ismeretlen okból razziákat, s akiket összeszednek, egyenesen német munkatáborba viszik. Nagyon-nagyon nehéz és szomorú világ van most itt, s mi rátok gondolunk, amikor mindezt halljátok, olvassátok – ő, ha legalább írhatnánk egymásnak, s ami kis megnyugtatás akad, elmondhatnánk.

WF: VII. 8. 1/2 11-re voltam a fogásznál beírva, de a folytonos Fliegeralarmok miatt (most már előbb mondják be németül, s csak utána magyarul, mert az egész léghárítás német kézben van) csak 12-re értem Bartához, szerencsére be is fejezte a kezelést. (Táblája már nincs, nem lenne szabad kezelnie, de ő bátor ember.) Délután 4-kor Háros Tóni feleségének temetésén voltunk a Kerepesiben, közben légiriadó volt, szétszaladt a gyászoló közönség. Onnan felmentem Bözsiékhez: Elemérnek porcleválás miatt 3 hétig feküdnie kell az újpesti barakk betegszobáján, de fájdalmai nincsenek. Onnan Bénéiket kerestem a Tobacco streeti lakáson, de mégis kiköltöztek a zsidóházból egy Erzsébet téri burzsuj-lakásba. Régi műtermében 20 tagú zsidócsaládot találtam. Éjjel 2-ig zavaró repülések, puccshírekkel tele a város, de mi nem tudunk semmi hiteleset, csak azt látjuk, hogy a csendőrök vonulnak el Pestről.

VII. 9. Egész délelőtt zavaró repülések: Bécs ellen mentek. Délután lementünk megnézni a VI. ker. pusztulásának egyéb részleteit. Lendvay u., Munkácsy u., Bajza u. villanegyed szörnyen elpusztult, mert itt laktak a német vezérkari tisztek, a romokat is német katonák őrzik, s keresik a t[ítkos] iratokat, – de sok nehézbombát kaptak a szomszédos Aradi utcai, Kmety utcai tömegházak is. A *Tagblatt*ban volt egy notice Sir Kenneth Clark-ról: hogyan menekült meg egy VI elől.¹¹²

VII. 10. Délelőtt Gömöri volt itt: a puccs leverve, Baky államtitkár letartóztatva; Szőke Ilonka volt itt, hiteles hírekkel a puccsról: Baky letartóztatva, Endre László megszökött, állítólag Csatay tábornok¹¹³ (liberális) lesz az új miniszterelnök, a kispesti elhurcolt zsidókból a kitérteket visszaengedték az állomásra (ez hiteles hír, Gök Jolán beszélt Kispesten ilyen zsidókkal); a miskolci elhurcolt zsidókat, 8 ezret, Németország határáról visszafordították Magyarországra; Imrédy lázító beszédet tartott Péccsett.¹¹⁴

¹¹² London im Vergeltungsfeuer. *Neues Wiener Tagblatt*, 1944. július 11. 2. – A hír 1944. július 10-ei dátummal Bernből kelezett.

¹¹³ Csatay Lajos (1886–1944) vezérezredes, a Sztójay-kormány honvédelmi minisztere. Bár többször távozni akart posztjáról, Horthy kérése maradásra bírta. Az október 16-i kiugrási kísérlet után a Gestapó letartóztatta és 1944. november 16-án feleségével öngyilkos lett.

¹¹⁴ Vitéz Imrédy Béla: „A magyar államhatalom kezében van fegyver, amelyet alkalmazni tud a kalandos terveket kergetőkkel szemben.” *Pesti Hírlap*, 1944. július 11. 3.

944. VII. 11. Szabadságomból már csak 4 nap van hátra, ki köll használni. Ezért, míg Marcika délután Juliska mamáját látogatta meg a Rókusban – egyformán van az állapota – én a Lipótvárosban tettem körutat: fölkerestem Földes Aladárákat a Személynök¹¹⁵ utcában, onnan Holló Irmát a Teleki Pál utcában, onnan Bénéiek új lakását kerestem fel az Erzsébet téren, valami 12 szoba, csak még lézengenek benne Erzsivel. Valami pszichoanalitikus orvos-párnak dekkolják. <Ez az, ami aztán az ostrom alatt leégett földig.>¹¹⁶ Mind a három helyen rengeteg hírt hallottam a puccsról, a kormányválságról, rezsimváltozásról, kiugrásunkról a háborúból, az új miniszterelnök jelöléséről, pápai, amerikai ultimátumról, s hogy közös svéd–svájci–török demars is érkezett a zsidókérdésben, a kereskedelmi kapcsolatok megszakításával fenyegetve. <Ez utóbbi igaznak bizonyult.> Mi csak egy hiteleset láttunk, hogy a csendőrök tényleg elmentek Pestről. Caenbe bevonultak az angolok; a mi orosz frontszakaszunk is kezd élénkülni. Éjjel riasztó ügyeletes voltam, megkopogtattam¹¹⁷ a vöröskeresztes levelet Gyulához.

VII. 12. A kormány elhatározta az 1–14 éves gyerekek kitelepítését Pestről.

VII. 14. Légi veszély jelzésekre ébredtünk, 10-kor felüvöltött a 32. sziréna, 12-ig voltunk a pincében. Elég nagy bombázás folyt, 600 gép jött három hullámban, Budapest fölött 12 gépet lőttek le, az ország fölött 25-öt. Utána behívták az összes autókat a rádióra, ez rossz jel. Csepelt (az olajfinomítókat), a Soroksári utat, Haller teret, Kelenföldi pályaudvart érték telitalálatok. Este 10-től éjjel 2-ig zavarórepülések, nem sokat aludtunk aztán se.

VII. 15. Szabadságom utolsó napja, felugrottam hát Földesékhez, kis vigaszt és túrót vittem nekik, mert arrafelé nincs se csarnok, se üzlet a környéken, és éheznek.

VII. 16. vasárnap, 33. Alarm, 10-től 11-ig az óvóhelyen, de Bécs ellen mentek a gépek. Estefelé lementünk a Belvárosba, találkoztunk Gömörivel, szaggatottan mesélte, hogy délelőtt az Egyetemi-templomban volt az egyházi misén, s mise után a pap kihirdette, hogy Serédi mindent megtett a kikeresztelkedett zsidókért és még folynak a tárgyalások sorsuk további enyhítéséért.¹¹⁸ Erre Marcika mindjárt megkérdezte egy ott sétáló piaristától: igaz-e ez, s ő megerősítette aényt.

¹¹⁵ V., Balassi Bálint u.

¹¹⁶ V., József Attila (Wekerle Sándor) u. 22. – Hercegprímás u. 2. A házat Deutsch Sámuel építtette 1896-ban Schmahl Henrik tervei szerint. A ház túlélte a háborút, belső földemei 1948-ban szakadtak le, 1949-ben felújították. A ma itt álló épületet Dúl Dezső tervezte 1956-ban.

¹¹⁷ Értsd: legépeltem.

¹¹⁸ A pápai nuncius június 27-én tolmácsolta Serédi primásnak a pápa kérését, hogy „a magyar püspöki kar nyilvánosan szálljon síkra a keresztény elvek, valamint a faji rendeletekkel sújtott honfitársaik, különösen a keresztények védelmében”. Serédi elkészítette pásztorlevelét, melynek szétküldését Antal István vallás- és közoktatásügyi miniszter megakadályozta, bár néhány egyházmegyében felolvasták. Július 8-án Sztójay miniszterelnök ígéretet tett, hogy a kitérteknek megengedik, hogy megalakítsák saját szervezeteiket, és hogy a deportálások folytatása esetén a mentesítik őket. „Amint ennek a kormányzati döntésnek a híre kiszivárgott, bármennyire eltorzítva is, a kitérni kívánó zsidók száma hirtelen megnőtt.” „Sztójay ígéretei nyilván megnyugtatták a bíborost, mert beleegyezett egy kompromisszumos szövegbe,

VII. 17. Kétheti szabadságom leteltével újra a hivatal: ketten voltunk benn Bagossyval a tizennégyből; 3 után mentem haza. Baky államtitkár redivivus.¹¹⁹

VII. 18. Egész napon át zavarórepülések. A politikában meg bizonytalanság, még nem oldódott meg a válság, féltő, hogy még jobboldali eltolódás is jöhet.

WM: 1944. július 18. Most látom, hogy 11 nap telt el utolsó, szomorú írásom óta. Lezajlottak az izgalmas napok, s valami kis reménysugár mégis dereng, hogy talán a végső szenvedésektől meg tudja a világ menteni azokat, akik még itt vannak. Hátározott formában megtudtuk, hogy a kormányhoz és Horthyhoz küldött fenyegetés szerelte le a gonosz terveket, aminek érdekében már puccsot terveztek. Ezért lettek volna itt a csendőrök, s ellenük Horthy hívására a szombathelyi hadosztály egész hadikészületben Óbudán és a várban, de két nap alatt, egy heti itt létel után, el kellett menni az utolsó csendőrnek is. A zsidóüldözések rendeleteinek szerzői állítólag letartóztatásban vagy elmenekültek, a kormányválság állandó. Megint zavaros, riasztó hírek kergetik egymást, de jön megnyugtató is: alábbhagy az üldözés. Persze igazuk van, ha nem tudnak hinni-bízni ebben. Bözsit felkerestem a hallott hírekkel, s valamivel nyugodtabbnak találtam. Elemér rendesen írhat, az újpesti munkatábor barakkjában fekszik a lábával, s minden sorával azon van, hogy megnyugtassa a családját. Én minden külföldi híradást összeszedtem, s reménykedem, hogy gátat tudunk vetni a kegyetlen üldözésnek. Rooseveltt és az angol kormány fenyegetése, a pápa és a svéd király kérése, most már Svájc és a világ közvéleményének erős kifejezései, igaz, hogy későn értek ide, de talán a fővárosiakat megmentik még az elhurcolástól. Aztán végre megszólalt a hercegprímás is, vasárnap a misék előtt közölték a templomokban az üzenetét, hogy eddig is roppant erősen fáradozott az üldözések ügyében, még nem érte el célját, de folyamatban vannak további fáradozásai, s a remélt eredmények kialakulása. Újból csinálnak összeírást a polgármester rendeletére a Magyarországon 1941-ig kikeresztelkedettekről, aztán egy hét óta olyan tömegesen keresztelkednek ki, hogy hosszú, négyes sorokban állnak a plébániák előtt a jelentkezők. (Még szegény Gömöri is megjelent nagy problémájával, hogy ő Bécsben keresztelkedett ki, mi lesz vele.) Istenem, csak nyugvópontra jutna ez a szomorú izgalom. Holnap, ha nincs légi veszély, megint fölmegegyek Bözsihez a legújabb, bátorító hírekkel, bárcsak hozzátok is eljutnának ezek a hírek.

WF: VII. 19. Marcika Bözsiéknél volt, Elemér előző nap otthon lehetett, sajnos nem porcleválás a baja, hanem eltört a lába bokában. Viszont Juliska mamájának állapota szépen javul.

amellyel július 8-án és 9-én az állami rádió az összes hívőnek tudtul adja a bíboros közleményét, hogy ugyanis a pásztorlevél a főtisztelendő papságot volt hivatva tájékoztatni, s nem a hívők előtti felolvasásra szánták.” „A nyilvános állásfoglalás elmulasztása negatív hatással volt a magyarországi katolikus és protestáns egyházak többi vezetőjére, az egyházak közös hallgatása felbátorította a zsidóság ellenfeleit, elbátortalanította potenciális segítőit.” Braham 1997. i. m. II.: 1126., 1130–1136.

¹¹⁹ Visszatért.

VII. 20. Erős hivatali nap, az egész város tele rémhírekkel: a főváros szorosan körülfárva német alakulatokkal, Horthyt lemondatták a németek, új miniszterium alakul Bárdossyval az élen stb. Este adta a rádió a Hitler elleni merénylet hírért,¹²⁰ s Rátz Jenő miniszterelnök helyettes (prononszírozott¹²¹ náci) elbocsátását – ezt nem értette senki. Az orosz offenzíva Lemberg felé tör.

WM: 1944. július 20. Kedves, jó Bunskáink, kedves Juliska! Eljutottunk ehhez a napig, a szomorú megszállás négy hónapja telt el; március 19-én azt mondtuk: Istenem, istenem, mi lesz a vége? mikor lesz vége? s ma, négy hónap után is csak ezt mondjuk. De hátha igaza van a sok felelős ember véleményének s azoknak a propaganda refréneknek, hogy a háború utolsó fejezete kezdődött el ezzel a szédítő erővel megindult küzdelemmel. Egymás után jött a normandiai harctér a rettenetes bombázással elkezdett küzdelmével, az óriási orosz offenzívák a porosz határig meg Lembergig, Livorno és Ancona eleste, München, Berlin sorozatos bombázása, Dél-Anglia és London felett a repülő bombák, amiknek pusztításáról annyi aggodalommal hallgatjuk a híreket. S közben folyton várjuk a felénk közeledő veszélyeket, a bombázástól való félelemhez jön most az aggodalom, mi lesz, ha a háború a határunkhoz ér. Az összeomlás napjai nem hoznak-e megint kegyetlenségeket a zsidók ellen. Most ebben valami enyhülést éreznek, már úgy érteve, hogy csökken a szorongó-fojtogató félelem, mit hozhat a következő nap? Tegnap d. e. Bözsínél voltam újra, s valahogy ő is nyugodtabb. Elemér előző nap otthon lehetett, igen nagy áron, a lábbrándulása bokatorés volt s azt tették gipszbe, de este vissza kellett menni a táborba. Kedves, jó Juliska, mennyit emlegettünk Bözsivel, ha mindent megírhatnánk egy-egy levélben. A sok aggodalom közt is jó hír, hogy édesanyjuk állapota olyan szépen javul, hogy már fönn ül, s legalább a mai 70. születésnapját a közeli teljes gyógyulás reményében tarthatják meg. Aliról elmondta, hogy minden második nap romeltakarításhoz van kirendelve, s a lakással nincs gondjuk, jó rokonokat sikerült lakótársnak kapni. Ebben a tekintetben Bözsi is megvan: egy orvos, és egy mérnök család, akiket betelepítettek. Igaz, Guttman Lénivel¹²² is találkoztam volt, és most annyi idő után is elfogott a szomorkodás a veszteség fölött, mikor elmondta – amit különben tudtunk –,

¹²⁰ 1944. július 20-án Klaus Schenk von Stauffenberg, a német tartalékos haderők vezérkari főnöke sikertelen merényletet követett el Hitler ellen, ennek nyomán széleskörű megtorlás indult az összeesküvők és családtagjaik ellen.

¹²¹ Rátz Jenő (1882–1952) katonatiszt, szélsőjobboldali politikus, a Sztójay-kormány miniszterelnök helyettese. Az ún. csendőrpuccs után Horthy 1944. július 19-én menesztette Rátzot, majd augusztus 7-én a Sztójay-kormány több náci barátját, utóbb Sztójayt is, és augusztus 29-én kinevezte a Lakatos-kormányt.

¹²² Guttman Leonie (?–1945), Guttman Károly – Gyárfás Júlia édesapjának Guttman Gyulának testvére – Wotzasik Lujzával kötött házasságából született egyik gyermeke. Ld.: Csekő Ernő: Pályatörések a századfordulóról: Leopold Samu és Guttman Irén (Lys-Noir) Adalékok a neológ zsidóság műveltségéhez. *Múlt és Jövő*, 22, 2011, 2. 73.

hogya a nővére, Juliskának egy levelét lemásolva elküldte – s az nem jutott el ide. Mennyi mindent megtudhattunk volna abból. Most megint nagyon elővesz az emlékezés és a vágyakozás valami hír után, hogy hol vagytok, és hogy vagytok? Két hét múlva 2 esztendeje lesz, hogy Gyula a Vöröskereszt lapunkra 1942. augusztus 5-én elindította a választ, aminek a tartalma olyan nagyon megnyugtató volt, de két év telt el azóta! A rádió is olyan sokszor fordítja felétek gondolatainkat. Napjában 5-ször hangzik fel a londoni rádióból: Wir sprechen zu Österreich, s 1-szer Amerikából. Tegnap az oxfordi rektor beszélt a Tirolban töltött nyarokról, Bécsről, a múzeumokról s főleg, hogy milyen sokan vannak Angliában Ausztria barátai, s hogyan várják a moszkvai döntés óta a függetlenség visszaállítását, s a végén, mint mindig: tegyenek meg mindent az osztrákok is ezért. De mit tehetnek? mit tehetünk minálunk, hasonló felszólításra? Csak várni, várni és remélni, ez minden, amit tehetünk. Remélem, hogy kimenekülünk a veszélyből, és remélem, hogy meglátjuk egymást, amíg eljön az az idő, írhatunk egymásnak, mert akkor már ott tartunk, hogy vége felé megy a világra szakadó borzalmas szenvedés.

WF: VII. 21. Reggel 7-kor felcsöngetett Gömöri, mint javíthatatlan újságíró, politikai állhíreivel. A hivatalban 1/2 2-től 1/2 3-ig a 34. légiriadó következtében a pincében voltunk, de a protektorátus ellen ment a támadás. Páláné, a takarítónő művésznőnk, délelőtt olyan pimaszul jelentette be Marcikának, hogy „holnap két hétre elutazom nyaralni”, hogy Marcika kifizetett neki egy hónapot s nyomban kitette a szűrét. Egész nap, szünet nélkül, zavarórepülések.

WM: 1944. július 21. péntek reggel. Megint a légitámadás sziréna jelzését várva, de annyit-annyit gondolok rátok, hogy legalább egy pár sort írök, míg talán a Störflugból Fliegeralarm¹²³ lesz <mert ebben az időben már előbb mondták be a veszélyjelzést németül, csak aztán magyarul> Még tegnap csak az angol és amerikai rádiókból töredékesen, aztán a magyar rádióból is megtudtuk a Hitler elleni merénylet hírét. Ma reggel Hitler éjféli szózatát s Göring beszédét a német néphez ismertette a rádiónk. De egy korareggeli londoni hír tábornokok összeesküvéséről, sőt ellenkormányok alakításáról beszél. Polgárháború lenne, gondolom, és mennyi mindent gondolok összevissza. Dudó a zavarórepülés jelzés dacára is elindult a hivatalba, csak eljutna az alarm előtt, s hátha még el is vonul a veszély! Hogy fogom várni a 1/2 4-et, mikorra leülhetünk az ebédhez. Mert a töredékes és zavaros német hírek mellett a bennünket nagyon izgató belpolitikai helyzetről is suttognak döntő fontosságú híreket, újabb, erősebb német megszállást, Himmler ittlétét, sőt Horthy lemondását említették komoly emberek Dudó hivatalában, s aztán csak a rádió egyszerűen egy 10 szavas hírben: hogy Rátz tábornokot, aki <Sztójay – Sztojanovics> miniszterelnök helyettes és a magyar náci exponense volt a kormányban, saját kérelmére Horthy felmentette. Mit jelenthet ez, tértünk

¹²³ Zavarórepülés, illetve légiriadó.

A Dunakorzó. Repr. *Budapest pusztulása.*

Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

vissza rá folyton Dudóval. Eljutunk-e a várva-várt enyhüléshez. (Most végre feloldották a légi veszély jelzést, lehet valamit vásárolni az üzletzárásig - így megy ez most csaknem minden d. e., közben a haditérképek állomásaira gondolok nyugaton, keleten, délen meg a levegőben.)

WF: VII. 22. Az oroszok Lembergben vannak, az angolszászok Anconán túl, Senigallia felé menetelnek.

VII. 23. Vasárnap este 10-től 2-ig Marcika virrasztott, mint riasztó-ügyeletes, aztán reggel 7-ig én.

VII. 24. Vilcsitől jött egy kártya: „Most bérlők vannak nálam. Karláról semmi új hír. Augusztusban megint Gasteinba akarok menni.” - Az oroszok Lembergben túljutottak 100 km-rel nyugatra. Este 10-től reggel 4-ig zavarórepülés.

VII. 25. Hivatal után hazajövet jött Gömöri, hogy felolvassa legújabb költeményeit, de kiraktuk, hogy fáradt vagyok. Éjfélkor bement a rádió a német totális mozgósítás elrendelését, és hogy Göbbels lett ennek teljhatalmú végrehajtója. Nagy

Nincs már Dunakorzó. Repr. *Budapest pusztulása.*
Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

barlangóvóhelyek készültek el a várban minden komforttal, de csak Horthyék és a kiválasztottak számára.

VII. 26. Direktoromat behívták katonának, több lesz a felelősség. A budapesti plébániahivatalok egyelőre nem adnak megkeresztelési engedélyt. De egyes lelkészek „szükségkeresztelésben” részesítik a hozzájuk fordulókat.

1944. VII. 27. Alig beértem a hivatalba, kezdődött a légi veszély és sorban riasztották a vidéki városokat, végre 9³⁰-kor megszólalt Pesten is a 35. riadó, 11³⁰-ig ültünk az iskola pincéjében, nagy bombázás hallatszott. Feljőve az egész város füstben volt, Csepel felé pedig tüzek lángoltak. A zavarórepülés jelzések tartottak tovább, egész 3 óráig. Akkor bemondata a rádió, hogy 700–800 gép támadta Nagy-Budapest déli körzeteit, különösen Csepelt és Budafokot, s eddig 80 halottat jelentenek. 5-kor újra kezdődtek a zavarórepülések, tartottak 7-ig, Ungvár felől jöttek az orosz gépek. Este itt volt Ilonka, délután jött meg rokonlátogatásból Magyaróvárról, és 3 órát késett a vonatjuk, mert többször meg kellett állnia a vonatnak a pályán, a délelőtti nagy támadásról hazarepülő rajok miatt. Látta Cse-

pelt égni s Budaörs felé háznyi tölcseréket a nehézbombáktól, melyek persze a pályatestet keresték. Este 8-tól éjfél utánig újból, folytonosan zavarórepülés, akkor lefeküdtünk.

VII. 28. Erős hivatali nap és erős fogfájás. Reggeli lapban rendelet: a kikeresztelkedett zsidóknak nem szabad levenniük a sárga csillagot.¹²⁴ Elesett Lemberg, Lublin, Breszt-Litovszk, Bialostok,¹²⁵ Nerva: a német hadvezetés fekete pöntekje volt ez a nap a keleti fronton.

VII. 29. Vékendes hivatali nap, – alig hazaértem, 1 órakor megszólalt a 36. riadó, 2 óráig ültünk a pincében, de nem lett bombázás. Délután, hogy elfelejsem a fogfájást, fölkerestem Földeseket, – megint válsághírekkel van tele egész Pest, s képzelhető, még jobban a sárgacsillagos házak lakói reszketnek: balra- vagy jobbratoló-dás lesz-e? Megjegyzem, a legjobb és leggyorsabb híreket csakis a zsidóktól kapjuk.

VII. 30. vasárnap. Szerettünk volna tovább aludni egy kicsit, de már 1/2 8-kor ki kellett mászni az ágyból a vidéki városok riadóztatása miatt. Pesten légi veszély, míg 10²⁰-kor megszólalt a 37. sziréna, 12²⁰-ig ültünk a pincében, igen sűrű ágyúzás hallatszott. 1 órakor már bemondta a rádió: „300 bombázó Budapest s a Dunántúl egy távolabbi részét bombázta.” Estefelé lementünk sétálni, de nem merészkedtünk messzebbre; vacsora után, 1/2 11-kor megkezdődtek a zavarórepülések s légi-veszély jelzések, tartott reggelig. Ez mostanában már legtöbb éjjel így megy.

VII. 31. Reggel, már 7-kor beállított Gömöri, hogy még hivatal előtt előlegezzük a helyzetanalízist, de megmondtam, hogy ez „bei uns jetzt unmöglich!”¹²⁶ Erős hivatali nap, mert holnap elseje. A falakon s az újságban rendelet: összeírják a sárga csillagos házak nem zsidó lakóit; ezt általában a deportálás előkészítésének, illetve közeli bekövetkezése jelének tekintik.¹²⁷ Délután itt volt Jancsika, hogy holnap Székesfehérvárra utazik a hadtestparancsnoksághoz, Pali öccse felmentésének szorgalmazására. Utána Kiliánné jött fel kormányválság híreivel, ő is szokott tudni, főleg minisztériumi, megbízhatóbb álhíreket. Halljuk, hogy öreg Ignotus¹²⁸ Amerikában valami nagy irodalmi díjat kapott, – ebből tudtuk meg, hogy tehát nem ment, illetőleg nem sikerült neki bejutnia Ausztráliába, ahová Pestről Lisszabonon át elindult. Este és éjjel zavarórepülések az egész országban.

¹²⁴ Zsidó megkülönböztető jelzések önkényes eltávolítása kihágás. *Pesti Hírlap*, 1944. július 29. 4.

¹²⁵ Bialystok.

¹²⁶ Ez most lehetetlen.

¹²⁷ A keresztény egyházak és a Magyarországi Keresztény Zsidók Szövetsége közbenjárására tervet dolgoztak ki a megkeresztelkedett zsidóknak a zsidó hitűektől való különválasztására. Budapest polgármestere ezért július 11-én felhívott minden 16–60 év közötti zsidót, aki 1941. augusztus 1-je előtt kitért, hogy „július 12. és 17. között vétesse magát nyilvántartásba a megfelelő felekezet helyileg illetékes hivatalánál.” Az 1941. augusztus 1-je előtt kitérteknek, külön kereszttel és csillaggal megjelölt házakba kellett költözniük. Brahm 1997. i. m. II.: 817.

¹²⁸ Ignotus Hugó (1869–1949) író, költő, publicista, a *Nyugat* szerkesztője. 1938-ban az Egyesült Államokba emigrált. 1944-ben az American Academy and the National Institute of Arts and Letters irodalmi díját kapta.

944. VIII. 1. Gömöri reggel 1/2 7-kor – dacára a tegnapi figyelmeztetésemnek – csöngetett megint, de nem eresztettem be, csak az ajtórésen tárgyaltam vele. Délelőtt azért Marcika elvitte a hallott álhíreket Bözsiékhez, de ők minden ilyen hírt már első kézből tudnak. Elemérnek összeforrt a bokája, de rosszul, azért már dolgozik, csak a kőbányai Dreher-gyár pincéiben, de gyakran ír, továbbra is Újpesten táboroznak. Juliska édesanyjának állapota nem jó, mert nem akar összeforrni a csonttörés. Esti rádióhírek szerint az oroszok most a Beszkidekben nyomulnak előre, a Tatár-hágóban és az Uzsoki-szorosban vannak a nagy harcok. A törökök állítólag megszakítják a diplomáciai viszonyt Németországgal,¹²⁹ kezdenek észbe kapni. Ma reggel kiadtak egy rendeletet: reggel 6-tól este 8-ig közlekedhetnek a megkeresztelkedett zsidók lakáskeresés céljából.¹³⁰ Este hivatalosan visszavonták. Ebből és ilyenmiből mindenki észlelheti az intézkedő hatóságok közti ellentéteket a zsidókérdésben.

VIII. 2. Erős hivatali nap, – egész napon, aztán egész éjjel zavarórepülés jelzések országszerte. A törökök megszakították a németekkel a diplomáciai viszonyt. Churchill beszédében beismerte, hogy a szárnyasbombák tizenhétezer házat romboltak össze Angliában.

VII. 3. Erős hivatali nap volt, a rádión (hivatalunkban van készülék!) folyton légi veszélyjelzésekkel. Az oroszokat – a hivatalos jelentés szerint – kiszorították az Északkeleti-Kárpátok szorosaiból. Este riasztó-ügyeletesek voltunk. Marcika éjjel 2-ig, én reggel 6-ig virrasztottam; elolvastam egy egész Krúdy-regényt.

VIII. 4. Mint riasztó-ügyelet utáni napon nem mentem hivatalba, fogam, szemem fáj. De nem lehetett sokáig aludni: légójelzések jöttek egész délig. Este dettó: 10-től 2-ig hallgattuk, akkor lecsavartuk és lefeküdtünk.

VIII. 5. Szabad, vikendes hivatali nap lévén, – utána másfélórás légó dacára felmentem Bözsiékhez; nincs különös újság, ott volt Ali is, ő zavartalanul él régi lakásában. Elemér most egy pesti gyárban dolgozik, de esténként vissza kell mennie Újpestre, a barakk táborba. Délután felmentem Földes Aladárékhöz, adott egy névjegyet egy keresztény trafikosné pácienséhez, akit ingyen kigyógyított tüdőbajából, attól elhoztam egy nagyobb akkord szivarféleséget, aztán Földessel megosztottunk a zsákmányon testvériesen. Este, szokatlanul korán, már 1/2 10-kor kezdődtek a zavarórepülések, s úgy 11-re végük is lett; némi biztonságérzettel lehetett bebújni a fürdőkádba.

VIII. 6. vasárnap. Egész nap zavarórepülés, de azért délután sétáltunk a városban.

VIII. 7. hétfő. Kezdődik egyheti újabb szabadságom; ez első napján már 9-kor légi veszély Budapest! 9³⁷-kor a 38. riasztás, 12¹⁵-ig csücsültünk a pincében, több száz gép keringett szerte az egész országban, de bombázások és károk csak szórványosan. 2-kor nagytakarításba fogtunk, feszt dolgoztunk egész estig. Az esti rádió egészen röviden bementa három imrédysta miniszter felmentését: Imrédy, Jaross, Kunder

¹²⁹ Ez hivatalosan 1944. augusztus 2-án megtörtént.

¹³⁰ Nem változik a zsidók mozgási szabadságáról kiadott rendelkezés. *Pesti Hírlap*, 1944. augusztus 2. 5.: a rendelet az augusztus 1–6. közötti időszakra volt érvényes.

Antal: ebből a közvélemény balrafordulásra következtet.¹³¹ Éjjel 2-kor a 39. sziréna riasztott ki az ágyból, de csak negyedórát voltunk a pincében; mint másnap kisült: Szombathely repülőtere ellen ment a támadás.

1946 [!] VIII. 14. hétfő. Lejárt a szabadság, újra hivatal pokoli kánikulában, egész nap és éjjel légő-jelzések, reggelig riasztó-ügyeletesek voltunk.

VIII. 15. Nagyboldogasszony napja, szünet. Estefelé Budán sétáltunk, de közbeszólt a légő; hazasiettünk. Éjjel 1-ig hallgattuk, aztán fáradtan lefeküdtünk. Az esti rádió bementa a dél-franciaországi partraszállásokat a Toulon és Cannes közötti két kilométeres szakaszon. De ez még nagyon messze van tőlünk.

VIII. 16. Erős hivatali nap, Marcika ebéd után Bözsiékhez ment; édesanyjának fel kellene kelnie az ágyból, de mankóra szorulna, és ezért inkább nem akar felkenni. Elemér lába jobban van. Nagyon sokat kell dolgoznia Marcikának, mert nincs takarítónő. Vettünk egy métermázsza faszenet a skóthoz, 100 pengőért. Délelőtt 2 óra hosszat, délután 2 óra hosszat légő.

VIII. 17. Az angolok megközelítették Párizst. Egész nap és éjjel légő, az egész országot beröpökdétek. E napon „egy északkeleti várost” bombáztak, úgy hírlík, hogy Karcagot; nagy az ijedelem sok pesti szülő közt, kiknek fiai, mint piarista diákok az ott épülő repülőterén dolgoznak.

VIII. 18. Híre jár, hogy a zsidók kitelepítését a szövetségesek állítólag elfogadják, a vöröskereszt genfi központjának segédletével adnák a vonatokat. De ennek nem sok valószínűsége van.

VIII. 19. Vékendes hivatali nap, folytonos légóval. Este is. Holnaptól állítólag megszűnik a riasztó ügyeleti szolgálat, sziréna fogja jelezni a légi veszélyeket is.

VIII. 20. Szent István napja és vasárnap is. Tovább akartunk aludni, de 8-kor föl kellett kelnie az új légi-jelző vezényszavakra, az egész országot támadták délről jövő kötelékek, 9¹⁵-kor Pesten is megszólalt a 42. légiriadó, 11¹⁵-ig voltunk a pincében. Alig értünk fel a lakásba, megszólalt a 43. riasztás, vissza kellett bújni a pincébe, 11²⁰-tól 12³⁰-ig tartott. Tehát e napon 3 és 1/2 órát csücsültünk lenn. Szolnokot és Szegedet bombázták legerősebben. Délelőtt megtartották a szokásos hadnagyavatást, s a kormányzó beszédében kitért rá, hogy „jó hírünket vissza kell szereznünk”.¹³² Ebből tudtuk meg, hogy a hadseregnek is van valami bűne a zsidózás körül.

VIII. 21. Két riasztás volt e napon megint, a 44. délelőtt 1/2 11-től 11-ig, a másik, 45., este 10⁵⁰-tól 11⁵⁰-ig tartott. „Tiszántúl egyes helyeit bombázták” – már nem mondják a várost.

VIII. 22. Megint két riadó: a 46. 9²⁵-tól 10²⁵-ig „a Dunántúl szórványos bombázása”, de este 10⁴⁰-tól 12⁴⁰-ig, a 47. riasztás alatt már Budapest, a magnézium gyárat; nagy tüzeket látunk a pincéből feljövet.

¹³¹ A három nyíltan náci barát politikust: Imrédy Béla tárca nélküli minisztert, Jaross Andor (1896–1946) belügyminisztert, Kunder Antal (1900–1968) kereskedelmi és közlekedésügyi minisztert Horthy menesztette.

¹³² Pontosan: „Ha a helyzet nem ismerése folytán csorba esett a jóhírnevünkön, majd visszaszerezzük azt.” A Kormányzó Úr jelenlétében avatták fel az új hadnagyokat. *Pesti Hírlap*, 1944. augusztus 22. 1.

VIII. 23. Délután itt volt Gömöri, hírei szerint a zsidók ügye rossz fordulatot vett. Párizst visszafoglalták a franciák, Jassy¹³³ elesett, Románia fegyverszünetet kért. Éjjel 1/2 2-kor gyanús autóvágatások az ablakunk alatt, befordult egy német Gestapo-autó csomó katonával. reggel aztán hallottuk, a román követ (itt van az utcában a román követség)¹³⁴ autón meg akart szökni, de a Gestapo elfogta, most a palotát katonák és rendőrök őrzik.

WM: 1944. augusztus 23. Drága, jó, kis Bunskánc, kedves, jó Juliska: Most egy hónap múlt el, mialatt csak gondolatban írtam a leveleket, de abból napjában többet. Az események rohantak, halmozódtak, s a refrén mindig ez: „ezt ti is tudjátok, halljátok” – ha harctéri híreket hallottunk –, vagy pedig Bözsiőtől jövet. s látva-hallva, hogy a nehéz és szomorú viszonyok dacára is azt lehet mondani, hogy jól vannak, megint az a refrén: bárcsak eljuttathatnánk valami hírt Juliskához, hogy most itt nagyobb baj még nincs; a napokban édesanyját látogattam megint, már fönn van. de most tanulnia kell járni, a lábát használni, s ez most még csak munkával megy. Nagyon szeretne már kijönni. De nagyon nehéz, amikor Bözsiével arról kezdünk beszélni: mi lehet még, hova fejlődnek, merre fordul az, amit úgy mondanak: a zsidókérdés megoldása. Minden kis hírt figyelek, összeszedek, és állandó szorongással gondolok rá, mi fog még történni? Így jött el az a rádióhír Londonból, hogy a magyar kormány közölte az Egyesült Államok kormányával, hogy a zsidóknak kiutazását nem gátolja, s erre Amerika és Anglia válasza, hogy ehhez segítséget adnak, és erre a semlegeseket is felszólítják, és hogy a Vöröskereszt bevonásával menne ez.¹³⁵ Rögtön eliettem Bözsihez a hírral. De további lépés azóta sem történt. Nehány napja újra felmerült a zaklatottság, aggodalom, hogy elviszik őket Pestről vidéki városokba. Lehet, hogy a nagyon válságos belpolitikai helyzetről való hírek kísérője ez a föltevés. Mert egymást kergetik a sóhajok, s hírek, hogy mi lesz velünk? A mai nappal a románok kilépésével térben, de időben is nagyon közel jutott már a ránk várt utolsó csapások sora. Hogyan tudnak majd azokból valamit is kivédeni? Most is hallgatjuk az angol rádió híreit, főleg ha valamit Magyarországról mond, aztán a lapszemlét; ha a *Daily Telegraph*-é jön, mindig hozzámondom: vajon ezt olvassa-e ma Bunska? – nézzük a térképeket is, az óriási francia eseményeket, az utolsó készülődést az olasz végső rohamokra, és Varsót – Krakkót, az orosz meg Balkán frontot, de azért most mégis minden izgatott érdeklődés, ha két ember találkozik, csak azt kérdi: hallott valamit, mi lesz nálunk, mit hoz a következő óra a belpolitikában, a németekkel, a zsidókérdéssel? várunk-várunk, és lessük a híreket.

¹³³ Iasi (Jászvásár) – Moldva központja.

¹³⁴ 1944. augusztus 23-án este 10 órakor I. Mihály király bejelentette a rádióban az Antonescu-féle katonai diktatúra felszámolását, és a román hadsereg csatlakozását a Vörös Hadsereghez. A budapesti Román Királyi Követség a Horánszky u. 15-ben volt. A nagykövet Eugen Filotti (1896-1975) ekkor azonban már nem volt Budapesten, az ügyeket Constantin Țincu konzul irányította.

¹³⁵ A magyar zsidók megmentésére irányuló külföldi tervekről: Braham 1997. i. m. II.: 834-837., 1177-1182.

Találgatások a kormányról, hírek, hogy egy-egy SS vagy Gestapo-tanyában, német iskola kaszárnyában mozgolódást, lármázást láttak, hogy a zsidóság számára enyhébb aztán megint, hogy még szigorúbb intézkedéseket hoznak stb. stb. És aztán megint újra és újra az az érzés, hogy most már jönnie kell tőletek valami hírnek – és az is, hogy az utolsó, a magyarokra nézve legnehezebb napok-hetek következnek.

WF: VIII. 24. Feloszlatták az összes politikai pártokat.¹³⁶ 9⁵⁵-kor a 48. riadó, tartott 10⁴⁵-ig, akkor lefújták, most a gépek elfordultak Pesttől, „egyes déli helyeket bombáztak, károk és embervesztések”. Délben a magyar rádió is bemondta a románok kilépését és ellenünk fordulását. A Fővárosnál minden szabadságolást visszahívtak.

VIII. 25. Reggel 9⁴⁵-kor riadó, a 49., 11⁴⁵-ig a pincében voltunk, de csak átvonulás volt Pest fölött. Erdélyből abszolúte semmi hír: a posta, távíró, telefon forgalom szünetel Romániával, a németek „román nemzeti ellenkormányt” alakítottak.

VIII. 26. 9-kor megszólalt az 50. sziréna, Marcika már a vásárcsarnokban volt, de még haza tudott szaladni. 10-ig tartott az átvonulás. Délben itt volt Kiliánné kormányválság hírekkel, aztán Gömöri. Délután felmentem Földes Aladárekhoz, onnan Holló Irmához, átadtam a vöröskereszt levelet Gyulához, továbbításra.

VIII. 27. vasárnap. Reggel 8-kor légóra ébredtünk, 10⁴⁰-kor az 51. riadó, 12²⁰-ig tartott. Alig feljöttünk a pincéből, 12-kor szólt az 51. riadó, 12²⁰-ig tartott. Alig feljöttünk a pincéből, 12³⁰-kor szólt az 52. riadó, tartott 1³⁰-ig: nagy kötelekek körösztyul-kasul röpködtek az egész országot. Délután 5-től 6-ig is légó, északi gépekkel; akkor lementünk a Duna-partra, már ősziesebb az idő. Este 1/2 10-től 1/2 1-ig légó, akkor lefeküdtünk. Valószínű, hogy reggelig légoztak, mostanában már így szokott lenni.

VIII. 28. Reggel, ahogy megindult a hivatali munka, kezdődtek a légó-jelzések, 10²⁵-kor az 53. riadó, ültünk 11³⁰-ig az iskola pincéjében, a Dunántúl több helyét bombázták. Ebéd után bejött Géza koma, hogy anyósa, a Mariska, 89 éves korában, szombat este meghalt; szerdán lesz a temetése. Állítólag a Kárpáti-szorosban bejöttek már az oroszok Erdélybe.¹³⁷

VIII. 29. Alig értem be a hivatalba, 9⁴⁰-kor szólt az 54. sziréna, 11 óráig ültünk a pincében. Ahogy felértünk, 11³⁰-kor az 55. riadó, tartott 12⁴⁵-ig. Akkor a hölgyek mind haza szaladnak, nem történt-e valami a házukkal. Nem sokat ér már a hivatali munka ilyen légkörben. A Sztójay-kormány lemondott. Este 8-kor már be is mondta a rádió az új kormány névsorát: elnök Lakatos Géza vezérezredes (ez liberális), a külügyminiszter is egy tábornok,¹³⁸ a többiek szintelenebb politikusok. A külföldi rádiók szerint az orosz hadsereg bejött az Ojtozi-szoroson és a Háromszék megyei Berecknél áll.

¹³⁶ A m. kir. minisztérium 3.080/1944. M. E. számú rendelete a politikai pártok feloszlásáról. *Buda-pesti Közlöny*, 1944. augusztus 24.

¹³⁷ A Vörös Hadsereg csapatai 1944. augusztus 30-án elérték a székelyföldi Úz völgyében a Királyi Magyarország határát.

¹³⁸ A Lakatos-kormány 1944. augusztus 29. – október 16. között működött. Miniszterelnök: Lakatos Géza (1890–1967) vezérezredes; külügyminiszter: Hennyey Gusztáv (1888–1977) vezérezredes volt. Mindketten Horthy Miklós bizalmi emberei voltak.

VIII. 30. 10-kor megszólalt az 56. riadó, tartott 11-ig; korábban jöttem el a hivatalból, hogy 4-re kiérjek a rákosi temetőbe Géza anyósának temetésére; Marcika nem tudott kijönni, nagyon fáj a lába. A magyar rádió semmi hírt nem mond Erdély felől, de a külföldiek szerint az oroszok két helyen átlépték a Keleti-Kárpátokban a magyar határt.

VIII. 31. Erős hivatali nap, újra pokoli hőségben. A polgármester jelentése szerint az első félévben 11 bombatámadás érte Budapestet. Erdélyben szovjet ejtőernyősök szálltak le és súlyos harcok folynak a Keleti-Kárpátok szorosában.

944. IX. 1. Már reggel 1/2 7-kor légó. 8 órakor alig elindultam a hivatalba: légi veszély Budapest! és 8⁵-kor már meg is szólalt az 57. sziréna, a Blaha Lujza téri nyilvános óvóhelyre szaladtam le, ahol annyit őrködtem légó-rendőr koromban; 8-ig tartott, s alig értem a hivatalba, újra légó, s 11¹⁰-tól 11⁵⁵-ig megint riasztás, az 58. Délelőtt új előjárósági tisztviselő akarta igénybe venni egyik szobánkat „átutazó katonatisztek számára”, de Marcika nagy pszichológiával lesírta. Megjelent délután a „végveszélyben való összeköltözési” plakát: 4 emberre egy szoba! Délután Lakatos Géza miniszterelnök rádiószózata a magyar nemzethez, - nem lettünk tőle okosabbak, de a zsidókérdést állítólag enyhébben kezeli az új rezsim, Szép Ernőt és Szomory Dezsőt állítólag csillagtalánították¹³⁹ irodalmi érdemeik alapján Kormányzói irattal, zsidók egyébként csak 12-től 5-ig járhatnak az utcán.

IX. 2. Az iskolák megnyitását a légi veszélyre tekintettel október 1-re halasztották. Vikendes hivatali nap lévén felmentem Bözsiékhez: óráról-órara várják a kivételezés megérkezését; Elemér jobban van; Bözsi mamája is elhagyta az ágyat s mankón járogat már a kórteremben. Utána fölmentem Földes Aladárékhoz: ő is várja a kivételezést, állítólag Heltai Jenő, Hermann Lipót, Fényes Adolf már megkapták s letették a sárga csillagot.¹⁴⁰ Az egész héten nagyon erősen bombázzák a Tisza-parti városokat.

IX. 3. vasárnap. Reggeltől légó, 10⁵⁵-kor az 59. rövid riasztás. Szolnokot, Szeget, Jászberényt, Hatvant bombázták erősen. Délután itt volt Ilonka azzal a hírrel, hogy Bethlen István Ankarában tárgyal kilépésünkről. Este légó, éjfélkor a 60. légiriadó Budapest!, de csak rövid ideig voltunk a pincében. Most már zavarosak a jelzések, mert nemcsak angolszász és orosz gépek jönnek, hanem kelet felől románok is, és bombázzák az alföldi városokat. Este híre jött a finnek kilépésének is.

¹³⁹ A m. kir. minisztérium 2.040/1944. M. E. számú rendelete egyes személyeknek a zsidókra vonatkozó rendelkezések hatálya alól mentesítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. augusztus 22. 1.

¹⁴⁰ Heltai Jenő helyett fia és Bajor Gizi adta be a kérelmet, mert úgy döntött, nem kér kivételezést. Amikor ezt megtudta, Mester Miklóshoz (1906–1989), a kultuszminisztérium államtitkárához írt levelében kérte a kérvény törlését, de ennek a címzett nem tett eleget. (Lévai Jenő: *Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről*. Budapest, 1946. 100.) Heltait végül Schlachta Margit, a Szociális Testvérek Társasága vezetője bújtatta Thököly úti rendházukban. Fényes Adolf neve szerepel a mentesítést kapottak között (uo., 100.); Szép Ernő, bár kérvényezte, de nem kapta meg, svéd menlevele volt (Szép Ernő: *Emberszag*. Budapest, 1984. 32., 34., 39.); Herman Lipót és Szomory Dezső (hamis svéd menlevele volt) mentesítésével kapcsolatos megbízható adatot nem sikerült találni.

WM: 1944. szeptember 4. Drága, jó, kis Bunskáánk, kedves, jó Juliska! Munisikának nevenapja van, de nem mehetünk ki a temetőbe a bombázás veszélye miatt. Ide tettem virágokat a képe alá és rátok gondoltam, s írtam gondolatban a levelet, amit, ha a jó Isten megsegít, talán most már nemsokára a valóságban is elküldhetünk, megírhatunk és a följegyzésekre nem lesz szükség. Pedig ha ma mehetne levél, óh milyen, mennyi megnyugtatót vinne főleg Juliskának. Feri tegnap volt Bözsiéknél, és édesanyjuk állapota nagyon szépen javul, járkál már, most még mankóval, de a javulás gyors lesz. Elemér egy újpesti (Egyesült Izzó) munkásosztagában dolgozik, a napokban volt otthon, teljesen egészségesen, telve bizalommal, reménnyel, mert az ügyük, hogy az egész család kikerülhet a zsidótörvény rendelkezése alól – Milkó édesapja hazafias érdemei alapján –, a legjobb úton van a kabinetirodában elintézés alatt. Állítólag 8-10 nap alatt meg is lesz a végzés. Bözsi is nagyon bízik már és várja az elintézt. Ide írom, hogy most már minden jel arra mutat, hogy az a kegyetlen megoldás és ismeretlen veszélyek, amikre mind az elmúlt hetekben gondolni kellett, ha a zsidók további sorsáról volt szó, most már el fognak maradni. Olyan az új kormány összetétele és főleg Horthy magatartása, – most már naponként 50-100 író, festő vesznek listára és mentesítenek a zsidók ellen hozott rendszabályok alól. Néha már azt gondolom, hogy így fokozatos enyhítéssel fognak mindent likvidálni – igen! igaz, hogy ez nagyon nehéz lesz, mert e hónapok alatt vad antiszemita propaganda folyt – ez a meggondolás ugyan csak normális (!) helyzetre vonatkozhatna – de mennyi-mennyi minden történt ezekben a napokban, ami itt nálunk mindent egy csapásra megváltoztathat, fölforgathat. Hogy rohannak az események. Az Angol-amerikai sereg Belgiumban és mindenütt közel a német határhoz, a finnek kilépése és a finn miniszterelnök beszéde, amivel ezt bejelenti. Milyen súlyos háttere lehet annak a mondatának, hogy a legkomolyabb német körök is látják, hogy a háborút a németek meg nem nyerhetik, s most politikai (meg diplomáciai) téren keresik majd a megoldást. Aztán számunkra az erdélyi – román határról jövő hírek, az oroszok a Kárpátokban! Az ijesztő hírek, az orosz, szerb, román, cseh ellenünk való készülődéséről: az orosz haditervről, hogy rajtunk át, a Duna mellett, Bécs ellen vonulnának. És a mi plakátjaink! nagyarányú bombázás veszélyére utalva minden házban ki kell függeszteni azt, hogy egy lakás hány szobából áll, hányan laknak benne, mert minden szobára négy embert számítva fogják a kibombázottakat elhelyezni, írja a plakát. Aztán átvonuló tisztok számára írják össze a szobákat, és mindehhez a rádió szinte állandó jelzései a légi veszélyek jelentésével, hetek óta minden nap riasztás, csak növeli az izgatottságot, fáradságot, s hozzá egy 2 hetes kínzó kánikula szakadt a városra, (szegény Dudó roppant sokat szenvedett), de tegnapra, estére egy viharos esővel ez megnyihült, s az éjjeli riadó után félórával már feljöhettünk a pincéből – ezek úgy valahogy egy kis megnyugvást hoztak, hozzá még híreket suttoztak tegnap, hogy Bethlen valami béketapogatódzás ügyével Kairóban tárgyalna (most mindenbe belekapaszzkodunk, hiszen valaminek történnie kell, ami valamit még megmenthet számunkra). De jó volt ma hallani (hétfőn reggel) a rádióban, hogy Anglia felé péntek d. u. óta nem mentek azok a repülő bombák (időről-időre borzasztó jelentéseket adtak le a németek, hogy milyen borzalmas helyzetbe juttatták ezekkel Lon-

dont), aztán Hollandiát említették, mint amelyre legközelebb vár a felszabadulás, még azt is, hogy Eisenhower Bernát herceget tette meg fővezérnek. Jeanékra gondolok! Ők talán hamar kaphatnak majd hírt rólatok. Talán az sincs messze, hogy hozzánk el tudtok valami hírt juttatni. Csak ehhez segítsen hozzá a jó Isten! Ne csalódjunk ebben a reménykedésben és várakozásban! Jó Istenkém!

WF: 1944. szeptember 5. 10 óra 15-kor a 61. riadó, tartott 11¹⁵-ig, egy bombától elaludt az iskolai óvóhely világítása; mikor feljöttünk a pincéből nagy füst és porfelhők a város felett, s a rádión berendelték az összes autókat: tehát nagy a kár. Délután elmentünk Marcikával megnézni a bombázások helyét: Bakács tér, Bakács utca, Elevátor, Ráday utca, Lónyay utca, Boráros tér (a Horthy-híd budai és pesti hídfője), az összekötő vasúti híd és az óbudai gázgyár voltak a fő célpontok. Igen sok magánház, illetve bérház pusztult el, seregestül vonulnak a kibombázottak új lakóhely után nézni motyóikkal. Éjjel bement a rádió: továbbiakig nem szabad gázt használni, le kell zárni az órákat. Éjjel légó. A kormányzó felmentette hivatalából Baky László csendőr-államtitkárt, a fő zsidóüldözőt.¹⁴¹

IX. 6. A hivatalban: riadó, a 62., 10²⁵-től 11²⁵-ig, alig feljöttünk, következett a 63., 12-től 12³⁵-ig. Most már román gépek is támadnak a keleti határon lévő városok ellen. Az angolszász bombázók egész héten át a hidakat és vasútállomásokat keresték. E napon a szovjet hadat üzent Bulgáriának.

IX. 7. Hivatali nap, egész délelőtt légó. Délután elmentem az operába megújítani szokásos bérletünket, – ott is árjaigazolást követeltek. Kormányválság hírekkel van tele a város, Endre László államtitkárt nyugdíjazták és bevonult katonának. Új zsidórendelet: férfiak, nők 14-től 70-ig igénybe vétetnek hadiszolgálatra, – de már senki nem ad rá semmit.¹⁴²

WM: 1944. szeptember 7. Drága, jó, kis Bunszánk! Csak három nap előtt írtam, amint a dátumból látom, de ha levelet írhattunk-küldhettünk volna, biztosan ment volna minden nap kettő is, annyiszor emlegettünk, gondoltunk rátok. Tegnapelőtt délelőtt megint a városra, a Boráros tér környékére, a Ferencváros egy részére estek bombák, sok ház pusztult el, s mert elég közel van ez hozzánk, ijesztő volt a nagy lövöldözés közben a pincében várni. Dudó hivatalban volt, s egyedül mindig jobban félek. S mellette az az érzés, ami most már mindnyájunkat egész nap kíséri, hogy a háború egész közel jött hozzánk térben, de időben is, amit olyan sokszor leírtam vagy gondoltam, hogy nem tarthat már soká, most már vége lesz. De mi lesz még

¹⁴¹ 1944. június 30-án Jaross Andor felkérte Baky és Endre László államtitkárokat, hogy a zsidóügyekkel kapcsolatos munkakörüket adják fel, de maradjanak a Belügyminisztériumban. Baky 1944. augusztus 9-én beadta lemondását. Endre László felmentését nem tették közzé. Braham 1997. i. m. II.: 837.

¹⁴² „Az első hitelt érdemlő értesülést a zsidók munkára való mozgósításának természetéről és méreteiről szeptember 7-én tették közzé. [...] Hírt adtak róla, hogy ezentúl az összes 14 és 70 év közötti zsidót, nemre és mentességi státusra való tekintet nélkül, igénybe veszik az országon belül végzendő »védelmi munkákra«, alkalmassági vizsgálat után.” Braham 1997. i. m. II.: 880.

addig. Erdélyben az levő honvédek már harcolnak az oroszokkal és a románokkal, csak annyit tudhatunk meg, amit a nagyon szűkszavú jelentések mondanak. Meg az idegen rádiók hírei. Én még mindig félek attól is, hogy a németek, ha ki kellene menniük Pestről, valami kegyetlen rendelkezéseket kényszerítenek ki a zsidók ellen. Mindig felbukkan egy-egy hír vidéki internálásról, vagy a nők munkaszolgálatáról. Erre az a refrén, mint sok más dologban is: erre már nem lesz idejük! Említettem, hogy mennyi mentesítés folyik, s a semleges követségeknél is lehet valami formában védelmet találni.¹⁴³ Bözsiéknek a svéd követségtől van ú. n. Schutzpass-uk, de nem is akarják igénybe venni, olyan biztosra várja a mentesítést, már egy kis utónyarálásra is készíti a gyerekeket Sárvárra, s akkor talán majd nem kell annyit rettegniük a bombázástól. Csak azért írtam e pár sort, mert így bombázás alatt mindig-mindig rátok gondolok. Mikor látjuk egymást jó Istenkém?

WF: IX. 8. Ünneplésén 9-ig alhattam, akkor megszólalt a légó. Dél előtt itt volt Lessner Veronka, a légó csomagjának, minthogy prémek vannak benne, molytalanította. Jól vannak, csak nem tudják az új zsidórendelet a munkaszolgálatról mit hoz? (Tényleg ez alapon vitték el szegény Lessner Mancit.)¹⁴⁴ Délután volt egy rendőr, hogy délután 4-re menjek be az őrszobára; ott hallottam, hogy Lakatos tábornok, miniszterelnök lemondott; azért hívtak, hogy a csőcselék rendezavarásától kell félni, s megbízható polgáremlékekből kisegítő karhatalmat szerveznek. Románia hadat üzent nekünk.

IX. 9. Reggel rendelet várt a hivatalban: elrendelték a napi 8 órás munkaidőt s eltörölték a szombati víkendet. Délután fölmentem Bözsiékhez, jól vannak, Ali is ott volt, mindjárt lefordítottam vele angolra a Gyulának küldendő 25 soros Vöröskereszt levelet (eddig németül írtunk). Ali bizonygatta - evezőstárain keresztül egészen miniszteri nexusokra támaszkodva, - hogy a zsidó munkarendet nem kell komolyan venni. Onnan kutyagoltam Holló Irmáékhoz: nagy örömben, mert az ott lakó Zolnai úr nevű rokon (felesége és lánya keresztények) már levehette kivételezési alapon a sárga csillagot, s kiköltöznek Holló Irmáéktól egy svéd védett házba. Dél előtt Marcikánál járt Kiliánné, majd Jancsó Ilonka:¹⁴⁵ azt a hírt hozták, hogy Lakatos utóda Arnóthy-Jungert, volt moszkvai nagykövetünk lesz, esetleg Bárczy István, vagy Kristóffy, vagy újra Kállay.¹⁴⁶ Meghalt az öreg Ircsik József, - olvastuk

¹⁴³ Ld. részletesen: Braham 1997. i. m. II.: 1155-1243.

¹⁴⁴ „1944 júniusában betöltötte 60. életévét. Mentessült volna a munkaszolgálatról. Mivel a 60 éves korhatárt megszabó rendelet mindössze néhány nappal 60. születésnapja előtt lépett érvénybe, önkéntesen jelentkezett. Nem akarta a véletlen nyújtotta mentőszálat megragadni. Barátai elbújtatták volna. A felkínált segítséget majdnem sértő ridegséggel utasította vissza.” Lessner Ferenc: Emlékezés Lessner Manó építészre. *Lányok évkönyve*. Budapest, 1973. 99-100.

¹⁴⁵ Jancsó Ilona polgári leányiskolai tanár.

¹⁴⁶ Jungert-Arnóthy Mihály (1883-1957) diplomata. 1935-től 1939-ig moszkvai, majd 1944 tavaszáig szófiai követ. 1944. április 6-tól a Sztójay-kormány külügyminisztere. Bárczy István (1882-1952) jogász, 1928-tól a miniszterelnökség adminisztratív államtitkára. Kristóffy József (1890-1969) diplomata, 1939-1942 között moszkvai, 1943-tól kopenhágai követ.

az újságban, hogy Polányi Károly a londoni magyar komité tagja.¹⁴⁷ Harminc év távólából felmerülő nevek. A nyilas sajtófőnök Kolosváry-Borcsa Mihályt felmentették, utóda a liberális Hlatky Endre lett.¹⁴⁸

X. 10. vasárnap. Reggel légi veszélyre ébredtünk, tartott déli 12-ig; nyugatról jött kötelékek jártak országszerte. Este 9-től 12-ig dettó. Akkor lefeküdtünk, de hétfőre virradólag 3/4 3-kor kizavart az ágyból a 64. riasztás, nagy lövöldözés után 1/2 4-kor jöttünk fel a pincéből, de a légó-jelzések reggel 7-ig tartottak, tehát le se feküdhettünk már.

IX. 11. Az első 8 órás hivatali nap: 8-tól 4-ig; délután 3/4 5-re érkeztem ebédelni. Ott várt Gömöri, híreivel: Arnóthy-Jungerth nem vállalja a miniszterelnökséget, a németek kivonulóban vannak Budapestről, a katonaságunk és a rendőrségünk ellenállott a németeknek egy próbálkozásban, hogy zsidókat elhajtsanak. Csak kérdés: igazak-e csakugyan ezek a híresztelések? Már este 8-kor beáll a teljes elsötétítés, alig lehet az utcán járni. Erdélyből rossz hírek.

1944. IX. 12. Marcika délelőtt feladta a Vöröskeresztes levelet Gyulának <Erre elég hamar – 1945. szeptember 3-án – egy év alatt megjött a levélválasz: „Jancsiékkal kapcsolatban. Üdvös munkájával mindenki elégedett. Csak miattatok aggódik, ahogy mi is, minden gondolatunk szeretteink körül forog. Mi és a gyerekek jól vagyunk. Üdvözlettel: Gyula. 1945. január 6.”>

WM: 1944. szeptember 12. Legalább néhány sort ideírok arról, hogy úgy elképzeltém, mennyit emlegettek most minket. Londonból már reggel 1/2 7-kor meghallottam, hogy az amerikaiak átlépték a német határt. 9-kor már felolvasták a *Daily Telegraph* cikkét rólunk. 10-kor az *Evening Standard*ét Ausztriáról. Ilyenkor mondom: most tudom, miről beszélhet Bunska és Juliska az ebédnél. <Az oldal szélén ceruzával, Wilde Ferenc írásával: 946. VII. 3. szerda, eb. után! 1.) Ma reggel fent voltam Bözsiéknél – tegnap megkapta Juliska kedves levelét, – ma este feljön hozzánk. 2.) Hazatérve itt találtam egy négy fontos-tok avizóját: a VII/4-iet és VI/21-iet? majd holnap elválík. 3.) Ma délelőtt jött egy újabb Gyula-csomag!!!>

WF: IX. 13. Ezen a napon négyszer riasztották Pestet! A hivatalban 10¹⁵-től 10⁴⁰-ig, 65., de bombázás még nem volt, aztán a 66., 11¹⁵-kor, alig feljöttünk 12-kor a 67., tartott 63 percig. 1/2 3-kor elszöktem a hivatalból, hogy nincs-e otthon baj, különben is 1/2 6-ra a fogászhoz kellett mennem. Tőle hallottam, hogy koncentrációs kabinet alakulna, állítólag Bethlennel (?). Este 8-kor kezdődött a légi

¹⁴⁷ 1944. április 23-án tartotta az Angliai Magyar Tanács alakuló gyűlését, ahol a Károlyi Mihály-féle Új Demokratikus Magyarországért Mozgalmat többek között Polányi Károly képviselte. Hajdú Tibor: Polányi Károly, a londoni magyar antifasiszta mozgalomban. *Múltunk*, 50, 2005, 1. 250.

¹⁴⁸ Kolosváry-Borcsa Mihály (1896–1946) szélsőjobboldali politikus, újságíró, az Országos Magyar Sajtókamara elnöke, a Sztójay-kormány államtitkára, a nyilas propaganda irányítója. Hlatky Endre (1895–1957), 1944 szeptemberétől a miniszterelnökség sajtóállamtitkára, a Lakatos-kormány idején az MTI és a Magyar Rádió kormánybiztosa.

A Szerviták temploma a Szervita-téren.

Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

A „két törökről” elnevezett ház roncsa az Erzsébet-téren.
Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

veszély, 3/4 9-kor a 68. riasztás; északról 500 orosz gép közeledett Budapesthez. A pincében ültünk 3 óra hosszat, nagyon sűrű ágyúzás, bombázás volt, egészen a közelünkben is. Éjfélkor feljőve nagyon sok égő ház világított az éjszakában.

IX. 14. Reggel, hivatal előtt, körbejártam a bombázott környékünket: a Sándor utca (ott van a rádió stúdiója, az is kapott), Sándor utca – Esterházy utca sarok,¹⁴⁹ a Nemzeti Múzeum sarka, a régi Műegyetem, Astoria-sarok (ott német tisztek laknak), Múzeum körúti házak kaptak aknát meg bombát. A hivatalban 4-ig, ebéd 5-kor, utána bementünk Marcikával a Belvárosba földéríteni a károkat: a gróf Károlyi utcai régi fővárosi könyvtár épülete, a Magyar utca két háza teljesen romban, az egyetem, az egyetemi könyvtár, a Ferenciek temploma, a királyi bérház, a Belvárosi Takarékszövetkezet, a Petőfi Sándor utca, Haris-köz, Apponyi tér¹⁵⁰ házai szenvedtek kisebb-nagyobb bombakárt, s a jobb oldali Klotild-palota. Mindenesre egyetlen ablak sem maradt, a kisebb aknák légnomása is a ház összes ablakait összetöri. Este 8-kor légó, 8⁵⁰-kor a 69. riasztás, tartott éjfélig. Mikor feljöttünk a pincéből, nagy tüzeket láttunk északról, azt beszéljük, hogy az Országháza ég. De nem az volt, hanem a Mussolini tér¹⁵¹ sarkán az Abbáziával szembeni ház, az még másnap is égett, és teljesen kiégett. Sok tűz volt e napon, mert kis gyújtóbombákkal dolgoztak az orosz gépek.

IX. 15. 2-kor eljöttem a hivatalból, találkoztam Bözsivel a fodrászhoz menet, már „feketén” volt, – ti. olykor-olykor leveszi a csillagot. Sajnos azt újságolta, hogy kitarunk a német szövetségben. A Székelyföld csücskét feladtuk. Este 8⁵⁵-kor a 70. riasztás, de 10-kor felolvasták: Miskolc ellen ment a támadás. Este itt volt Ilonka: a tegnap esti bombatámadásnál a jobb és bal oldali szomszéd házuk is kapott egy-egy aknát, azonkívül, a Práter utcán egész hosszan esett sok-sok apró bomba.

X. 16. Egész nap légi veszély-jelzések, de Pest kimaradt ezúttal, Debrecent bombázták össze, főleg pályaudvar, de a Nagytemplom is kapott.

IX. 17. vasárnap. Már 10-kor riasztás, a 71., 4 1/2 órát voltunk a pincében egész 1/2 3-ig. Ez volt eddig a leghosszabb támadás, öt hullámban jöttek az amerikai bombázók, a bombázás is nagyon erős volt, de főleg, sok tüzet lehetett látni a háztetőről, ahova a padlásukon kimásztam. Meg kell nézni minden támadás után, nincs-e a háztetőn gyújtóbomba. Rövid ebéd után felmentünk Marcikával a Gellérthegyre, onnan jól lehetett látni a tüzeket: budai oldalon a csepeli kikötő égett és füstölgött, most egy óriási kráter; a pesti oldalon a Ferencvárosban egy petróleumfinomító gyár, és távolabb a Rákos rendező; folytonos robbanások hallatszottak, mert egy lőszerszállító vonatot is bomba ért. Időzített bombák is robbannak – utólag – városszerte. A Horthy-hídon jöttünk vissza; egy tele német katonai vonat is volt éppen rajta, de sajnos nem *ment*, hanem *jött* a Dunántúlról be Pestre. Alig hazaértünk 8 óra előtt, légó, s 1/2 10-kor a 72. riasztás, de csak egy óra hosszat voltunk a pincében, Debrecent támadták újra az orosz gépek.

¹⁴⁹ VIII., Bródy Sándor u., illetve: Puskin u. Öt Pacsirta u. és Pollack Mihály tér.

¹⁵⁰ V., Ferenciek tere.

¹⁵¹ VI., Oktogon.

IX 18. hétfő. Reggel a hivatalba menet nem járt a 18-as, a 46-os se: tegnap délelőtt ezt a környéket szörnyű bombázás érte: a Damjanich utca külső részét (Bözsiék háza sértetlen), a Dembinszky, Hernád, Peterdy utcán legalább 25 romba dőlt házat számoltam meg. A hivatalban nem lehetett dolgozni a törmelékektől, deciméter vastagon fedte az íróasztalokat és állványokat. Különben is rögtön szólt a 73. riasztás, 10-től 2-ig tartott. Nagy amerikai bombázás volt, tüzekkel. Siettem haza, villamos nem járt, rádió nem volt, villanyvilágítás se. Este 7-kor megjavult az áram, de gyengéskén. Este 9-kor a 74. riasztás, rengeteg Sztálin-gyertya épp a Horánszky utca fölött. Éjfélig tartott, igen nagy ágyúzás és robbanásokkal. Orosz gépek voltak.

IX. 19. A hivatalban alig lehet dolgozni, délután söpörték ugyan a takarítóasszonyok a sítet, de éjjel a szemben lévő romház előtt emelt magas malterhegyből annyi por szállt le, hogy tenyérynyi vastagon borította megint aktáinkat, íróasztalainkat. Az iskola folyosóin is a szembeni ház kibombázottjai tanyáznak ágyneműikkel, bútorroncsaikkal, - ezeknek segítünk cipekedni Bagossy Palival, amiben lehet. Ezek többnyire zsidók, és Pali barátom - bár elvileg dühös antiszemita, mert tanársága előtt lakberendező volt, és zsidó kompagnonja¹⁵² meglopta és mindenéből kifosztotta szegényt, mialatt ő a tüdőbajával az Erzsébet Szanatóriumban feküdt, - de most a síró asszonyok és gyerekek láttán félreteszi elveit, és tüdőbajos létére, egész szekrényeket, vagonnyi fehérneműs bugyrokot cipel nekik a vállán. Szegény zsidók mindjárt sírnak, ha egy keresztény jóságosan bánik velük, s kérdezzetik: vajon hova helyezi őket a hatóság? Hatósági intézkedésnek egyelőre semmi nyoma, - de Bagossyval arra beszéljük rá őket, hogy azt jobb lesz nem bevárni, hanem igyekezzenek motyóikkal ép házakban lakó rokonságaikhoz elvonulni, amíg lehet. Ezt meg is fogadták, s 2-3 nap alatt mind elhúzódtak lassacskán környékbeli rokonaikhoz, - csak néhány keresztény kibombázott maradt a tornateremben. 11¹⁰-től 11³⁰-ig a 75. riasztás, de bomba nem volt. 3-kor gyalog haza, ebéd után jött Ali, édesanyja már egész nap ágyon kívül van s mankóval járkál. Egyébként ezer pengőt kért, szigorúan a maga számára, de úgy, hogy arról Marcika se, és Bözsi se tudjon semmit; ezúttal azonban nem adhattam, mert a drágaság óráról-óra növekszik, s kettőnk együttesen havi 1400 pengője - Marcika nyugdíja 800, fizetésem 600 pengő - egészen elmegy a kosztra, s pedig a közeledő ostromra tekintettel már készleteket is kellene gyűjteni, minthogy nekünk elhatározott szándékunk, hogy a hatóság minden buzdítása ellenére nem hagyjuk el Budapestet és a lakásunkat. Ezt belátta - mert alapjában jó fiú - és nem haragudva meg távozott, hogy majd valami gazdagabb barátjától vagy rokonától fog pénzt kérni. Este Ilonkához mentem, kalácsot ígért, s ott ért a légó. Nekieredtem és futva hazaértem a 9 órakor megszólalt 76. riasztásra. 11 óra 10 percre voltunk a pincében, igen nagy dörrenések erős légelhárító tüzeléssel, északról és délről jött bombázók Székesfehérvárt és Pestet bombázták. Éjjel 1-ig tartott a légó; későn fekszünk, mindig álmosak vagyunk. Van úgy, hogy reggel 8-kor beülök hivatali, kényelmes karosszékembe, s rögtön elbóbiskolok, - csak a légó-jelzések vagy a riasztás ébreszt fel.

¹⁵² Üzlettársa.

IX. 20. Reggel a hivatalban megint óriási por, most éjjel a környéki, bedőlni akaró romházakat felrobbantotta a katonaság. 11³⁵-kor a 79. riasztás, feloldása 12⁵⁰-kor, bár erős volt a léghárító ágyúzás, talán nem Pestet bombázták. Délután 4-ig voltam hivatalban, s a hűvös időben, az ablaktalan teremben, tökéletesen benáthásodtam. Estefelé Gömöri volt itt, találgatva: mit hoz a holnapra összehívott parlamenti ülés? Az esti lapok sok szerencsétlenségről adnak hírt, fel nem robbant bombák helytelen kezelésével, s időzített bombák robbanása miatt.

IX. 21. Otthon maradtam, mert belázasodtam. Egész nap légi veszély volt, de azért 6-ra elmentem a fodrászhoz. A nap szenzációja Lakatos miniszterelnök parlamenti beszéde volt: a zsidókérdés liberális kezelését ígérte meg.¹⁵³

IX. 22. Influenzával a hivatalban, riasztás nem volt, csak légi veszély, de elvonultak a gépek, a Szudétaföldet támadták.

IX. 23. vasárnap. Egész nap feküdtem, kulminált és elmúlt az influenzám. Szokatlan csönd volt: állítólag, valami 3 napos ultimátum eldőlteig nem bombáznak. Aradot, ahová pár napja átmenetileg bevonult a német és a magyar katonaság, visszafoglalták az oroszok.

IX. 24. 8-tól 3-ig a hivatalban, légó nélkül! Délután a fogásznál voltam, este olvastam a hátralékos *Tagblatt* számokat, az egyikben, a szeptember 10-ei bécsi bombázás 636 halottjának névszerinti gyászjelentése volt. Délután bevásárolni is voltam, de nagyon sok mindent nem kapni már, és nagyon nőtt a drágaság. Kormányválság és pánikhangulatokkal van tele a város megint. Nagyon hűvös, téliesre fordult az időjárás, csak 10 °C.

WM: 1944. szeptember 24. vasárnap este. Drága, jó, kis Bunskánc, kedves, jó Juliska! Miért úgy írtam a dátumot – „vasárnap este” – mint mikor aztán még írva a „label”-t,¹⁵⁴ siettünk vele a főpostára, hogy minél hamarabb eljusson hozzátok. Istenem, megérjük-e, eljön-e az az idő, hogy még egyszer így lesz? Olyan nehéz heteket éltünk most át, olyan nehéz napok várnak ránk, hogy csak ebbe lehet kapaszkodni, az a reménység segít át ezeken a nehéz időkön, hogy ti jól, biztonságban vagytok, és most már talán nemsokára eljutunk oda, hogy hírt adhassunk egymásnak. Sok

¹⁵³ Lakatos miniszterelnök a felső- és alsóház ülésén kormánya álláspontját így foglalta össze: „A zsidókérdés rendezése tekintetében folyamatban van olyan eljárás végrehajtása, amely a törvényes lehetőségek szigorú alkalmazásával a legártalmasabb elemeknek és a munkanélkülieknek hasznos munkára való beállítását fokozatosan biztosítja. *„(Egy hang a középén: Emberileg!)” Az 1939. évi június hó 10-ére hirdett országgyűlés képviselőházának naplója. XIX. kötet. Budapest, 1944. 261. Megjegyzendő, hogy a lapok nem ismertették a beszéd minden részletét. (Bálint 2014. i. m. 78.)* – pl. Kóródy Tibor bátor felszólalását, aki követelte, az országgyűlés felhatalmazása nélkül hozott rendelkezések visszavonását és a jogállamiság helyreállítását: „Szükség van a mérleg felállítása alkalmával a jog és a törvényes felhatalmazás nélkül kiadott, előbb említett rendeletek azonnali visszavonására, de feltétlenül szükség van azoknak, legalább is a parlament elé terjesztésére, felülbírálás végett.” – uo., 264. – ld. még: Braham 1997. i. m. II.: 877.

¹⁵⁴ Küldeményt.

esemény zsúfolódott ebbe az utolsó két hétbe, amely alatt csak írtam-írtam gondolatban nektek a hosszú leveleket a szorongással-aggódással tele napokon, esteiken. Egy héten át minden nap, néha 2-szer, sőt 3-szor is volt riadó Pesten, egyszer egy nagyon súlyos bombázással, most a Damjanich utca szenvedett, sok háza összerombolva, és sok ember a romok alatt. Azután minden városunkat súlyos bombatámadás érte, egymásután jöttek a hírek, nem újságban, hanem az utasok hozták Debrecen, Szolnok, Győr, Kolozsvár s a Tisza-menti városok szörnyű bombázásról, s eljött a hír a szeptember 10-ei bécsi bombázás részleteiről, 650 halott nevét közlik a mai német lapok, de 1800-ról és ennél sokkal többről beszélnek onnan jött utasok, csempészett levelek. Liechtenstein hercegné tragikus halálát¹⁵⁵ is elmondták, s hogy a Herrengassét, Freyungot és környékét is sok bomba érte. Sokat gondolok, s emlegetjük Wilcsit, alig várjuk, hogy tőle megint egy lap. Vajon Bécsben volt-e már? Aztán megint rátok gondolunk, eljut-e hozzátok és hogyan ezeknek a híre. Vagy talán úgy vagytok, mint mi a német repülőbombákról szóló hírekkel: most megint riadtan hallgatjuk a rövid londoni jelentéseket: „szárnyas bombák hullottak Dániára és Londonra, a lakosságnak veszteségei voltak”. Már úgy jelezték a múlt héten, hogy ez a veszély megszűnt. Ma az egyik londoni híradásban arról volt szó, hogy 9000 ezer házat rongáltak meg csak a bombák. De eljött a híre annak is, hogy feloldották több városban az elsötétítést, meg hogy a leszerelés utáni tervek készen vannak. Olyan hírek, amikbe belekapaszkodtam, hátha azt jelenthetik, hogy nem tart már soká. Közbe, de nem is közbe, hanem állandóan szorongva kell a háborúra gondolni. Mi lesz Hollandiában, ma többször visszatértek, milyen erős, véres harc folyik Arnheimnél, Brest, Calais-t, a sok foglyot is hallgatjuk, Finnország sorsát, s az erős agitációt Ausztria felé, de érezzük, hogy válságos órák közelednek nálunk, aggódva találgatja mindenki, mi vár ránk, mi lesz velünk? A miniszterelnök beszédét valami próbálkozásnak lehet tartani, hogy kiléphessünk a háborúból (24 órája nem volt bombázás az országban, talán azt jelenti, hogy valami tárgyalás van – így kapaszkodunk mindenbe, minden hírbe, találgatásba). Az orosz hadsereg a románnal a határunkon áll, Aradot elfoglalták, bármelyik órában megindulhatnak az Alföld felé. Erdélyben Kolozsvár előtt állnak. De sokat gondoltam rátok, mikor a napokban a *Daily Telegraph* a magyarországi hadi helyzetet magyarázó cikkét olvasták fel a rádióban. De volna a levelemnek megnyugtató híre is, ha elmehetne: Juliska családja jól van, Ali tegnap volt nálunk, Dudó Bözsivel találkozott, Elemér most gyakrabban hazajöhet egy-egy órára, és édesanyjuk már annyira jól van, hogy haza is mehetne – nagy dolog ez. Jó Istenkém, mit hoz a jövő hét?

1944. szeptember 25. Drága, jó, kis Bunskákn, befejeztem a tegnap kezdett levelet, hadd legyen nyoma annak, hogy mennyi reménykedéssel lestük, mit jelenthet, hogy 3×24 órája nem volt riadó! Történik-e valami, hogy ez így maradhat? Dudó most jött a fogorvostól (csak ilyenfajta forrásokból próbálja most mindenki a híreket összeszedni: ki mit hallott a külföldi rádiókból, u. a. „beavatottaktól”), most

¹⁵⁵ Constantin von Liechtenstein herceg (1911–2001) felesége, született Maria Elizabeth von Leutzendorff (1921–1944) a Bécsset 1944. szeptember 10-én ért pusztító bombázás során halt meg.

azt hallotta, 27-én járna le valami ultimátum, s azután újra kezdődne a bombázás. Ő, már csak őrizzen meg a jó Isten ettől a szörnyű megpróbáltatástól. Tudjuk szomorúan, ami történt Erdélyben, Kolozsváron, és hogy tegnap óta a trianoni határon innen, Aradtól északra harcolnak, s a Duna-Tisza-közén jönnek az oroszok és a románok Budapest felé. De sok jelből, hírből szeretnénk arra következtetni, hogy valami olyan megállapodás is létrejöhet még, hogy el lehet kerülni a végső, kegyetlen harcokat és a szörnyű bombázást. Viszont, ami a nyilvánosság előtt beszédekben, sajtóban, plakátokon folyik az: kitartani a végsőkig. Jönnek a hírek: Horthy Hitlerhez utazott, levelet ír neki, új kormány alakul. S aztán a rádióban a londoni és moszkvai sürgetések, fenyegetések: kilépni, kilépni, a németeket kiverni. Károlyi üzenetei, aztán Rákosi Mátyás beszéde. Így telnek most a napok, és rátok gondolunk, és nézem azt is a térképen, amit ti is néztek fájdalmas szívvel, hogy milyen súlyosak a harcok Hollandiában, milyen szomorúan vergődik Olaszország. Még nem szakadt ránk ez az utolsó nehány, nagyon nehéz hét, mindig az olasz földön jártam a seregekkel, elolvastam a sok szép kis régi város műemlékeiről írottakat, tudtam, hogy ti is sokat beszélhettek erről. De szeptember 10-e után, ahogy a borzasztó bécsi bombázás hírei átszivárogtak, azt gondoltam, hány jó ismerősötököt érhetette a pusztulás. A *Wiener Tagblatt* ma hozta a halottak névsorát, 750 név. Mi lesz nálunk is, ha újra kezdődik. Most már nagyon hideg lett, talán csak egy pár napra. Dudó – mint sokan – meg is hült, de már szerencsésen ki is lábolt egy erős náthából, persze sokat aggódtam és közben arra gondoltam, milyen lehet az időjárás tifelétek, megvan az a kedves környezet, amiről való hírek most már 2 év előttiek. Úgy várunk valami hírt, hogy azt nem is tudom szavakba foglalni. Ma olvastuk, hogy megint jöttek levelek, válaszok New Yorkból. Istenem, mikor jöhet Gyulától valami, eljutott-e hozzá, s aztán hozzátok, amivel próbálkoztunk, mióta meghalt Gyula jó édesanyja,¹⁵⁶ s megszakadt az a lehetőség, hogy őáltala mehessen és jöhessen valami hír. Óh, most már megint úgy benne vagyok a felétek való gondolkodásban, mintha már postára is adhatnám a „lebel”-t, pedig az 50. oldalra jutottam. Egyszer így írás közben azt gondoltam, vajon teleírom-e az 50. oldalig és hol fogunk akkor tartani? vége lesz-e a háborúnak, vagy legalább tudunk-e arról valamit, mikor láthatjuk egymást? levelezhetünk-e újra? Küzdelmes napok története zárja majd le e fura sorokat, csak az a remény nem hagyott el, hogy egészségben fogjuk egymást viszontlátani, de most már azt is tudom, hogy ez nem fog nagyon soká tartani, csak a jó Isten őrizzen meg most is, mikor a legnehezebb idők jönnek. Mennyit gondolhattok ránk drága, jó, kis Bunszánk, kedves, jó Juliska – a régi, kedves leveleitekhez menekülök most, amiket Dudó olyan szépen rendezett.

¹⁵⁶ Holló Gyula édesanyja, özv. Herzl Józsefné sz. Trechluger Paula (1869–1943). 1943. április 18-án írta Wilde Ferenc feljegyzéseiben: „Két napra rá, nagyhét keddjén, április 20-án meghalt a Holló nagymama. Szerdán reggel az újságban olvastuk a hírt; s Szekula Ággestől másnapra levélben is megkaptuk. A temetésre nem mehettünk el, mert április 19-én, hétfőn, megbetegedtem, illetve csak a jobb karom betegedett meg, nem tudtam megmozdítani s őrülden fájt.”

WF: IX. 26. Erős hivatali nap, még haza is hoztam 3 előterjesztést. Este – hosszabb szünet után – ismét megszólaltak a légó-jelzések, éjfél után 1-kor még tartottak. Addig dolgoztam az előterjesztéseken. Az orosz és román hadseregek több helyen átlépték a trianoni határt. Rendelet: a közeledő zsidó ünnepek alatt szabadon mehetnek templomba a zsidók.¹⁵⁷

IX. 27. A hivatalban félhavi fizetési előleget kaphatnak a hirtelen felugró drágaság miatt, de nem lehet rajta semmit beszerezni, mert eltűnt az áru. Makón, Földeákon benn van az orosz, Nagyváradon erős utcai harcok folynak vele. Délután a fogásznál voltam, hivatalba és mindenüvé gyalog kell járni, a villanyos folyton megáll a légó miatt.

IX. 28. Elseje előtti erős hivatali nap, újra meghültem a hideg teremben, hazajövet magas lázzal lefeküdtem. Plakátok: a 42 évesnél fiatalabb tartalékos tisztek behívásáról, – de nem igen mennek. Rossz harctéri hírek az esti lapban. Marcika is három nap óta küszködik az influenzával, elkapta tőlem.

IX. 29. Bementem a hivatalba, de rosszul éreztem magam, korábban eljöttem. Útba ejtettem Bözsiéket: Gyuszit tegnap sorozták a 14–70 éves zsidó férfiak munkaszolgálatára szempontjából, orvosi bizonyítványa alapján azonban, szerencsére, ki-dobták. Délután a fogásznál voltam: ő sok hírt hall, most valami kötendő fegyverszüneti szerződés híre járja, de biztosat nem tudhatni. Hazajövet ágyba fekdtem, mert rosszul éreztem magamat.

IX. 30. Erős hivatali nap, a 12. kerületi törzskönyv vezetővel kellett letárgyalnom egy statisztikát. (Az egyik behozta: Nesze, de figyelmeztettek előre, hogy „műroston”. = hasból készült. Igazuk is van: 200–300 km-re Pesttől az ország hadszíntér, tanítás nincs – és a tanfelügyelőség iskolai statisztikákat követel, mintha a legnagyobb béke volna.) Nagyon későn ebédeltünk, még rosszul voltam, de Marcika sokkal rosszabbul; így este én mentem Ilonkához, mikor kifliket sütött. Utána nagyon rosszul éreztem magam. Légó-jelzések éjjel, de egy „déli városunkat” érte támadás.

944. X. 1. vasárnap. Mindketten influenzásak, déli 12-ig ágyban maradtunk. Délután előterjesztéseket írtam, ráment az egyetlen szabad napom. Estefelé az orosz, déli frontról futtában idelátogatott Stadler Gyuszi, katona; apja, az öreg Gyula, a hentes, miután azt is behívták katonának, a debreceni állomás bombázásakor megsebesült, egy légnyomás úgy a falhoz vágta, hogy minden bordája betört, most a kaszai helyőrségi kórházban fekszik, állítólag súlyos betegen.

WM: 1944. október 1. Drága, jó, kis Bunskáknk, kedves, jó Juliska! Megint elmúlt egy hét, ez azt jelenti, hogy egy héttel közelebb jutottunk ahhoz az időhöz, mikor újra vihetjük a lebel-t a főpostára. Nagyon nevezetes, nagyon emlékezetes marad ez a hét számunkra: nem bombáztak, nem volt légiriadó, egyszer sem kellett lemenni az óvóhelyre. Félve-szorongva vártuk egyik félnap múlását a másik után –

¹⁵⁷ „A Ros Hasana (zsidó újév) két napja (szeptember 18. és 19.) és Jom Kippur (engesztelés napja) (szeptember 27.) alatt a budapesti zsidókat reggel 9 és este 7 óra között kiengedték otthonaikból, a szent napok előestéjén pedig du. 5-től 7 óráig.” Braham 1997. II.: 896.: 171. jegyzet.

még ide is bátortalanul írtam le –, mivel mindig attól félünk, hogy a következő órában felvisít a sziréna (a mienk a Mikszáth Kálmán téren áll, így egész közel). S arra, hogy ez összefüggésben lehet azzal, amit Churchill a szeptember 28-i beszédében mondott Magyarországról igazán alig merek gondolni, s abban reménykedni. A beszédet a legnagyobb izgalommal figyeltem-vártam. Minden londoni magyar és német kivonatát még a titkos leadókban is meghallgattam – egyet éjjél után és félórás leadásban – és mindig rátok gondoltam. Itt még semmi célzás, reflexió nem jött arra nézve, amit ránk mondott. Tág tere marad a politikai találgatásnak, hogy mi történhetett. Komoly forrásból eredő hírek szerint a múlt héten valami tárgyalás volt fegyverletételünk dolgában, s aztán hogy valami ultimátumot kaptunk volna. De semmit nem lehetett megtudni, elültek a hírek, s jött helyette a beszámolók sora az erdélyi és alföldi orosz-román támadásokról, a menekülők szomorú közléseivel. Mikor Marosvásárhely, Makó, Nagyvárad elfoglalását mondták a hadijelentések, tudtam, milyen nehéz szívvel hallgatjátok. Éppen most az amerikai leadásban magyarázták, hogy mennyire körül vagyunk kerítve a Beszkidektől a Száva partjáig. Innen nincs menekvés, s ha az ember hozzágondolja, hogy Churchill azt mondta: az év végére megtörténhetik, hogy vége lesz az európai háborúnak, már nem tud tovább gondolkodni, mert aztán annál a kérdésnél: hogyan? hogyan érünk oda, nem lehet semmit elgondolni. Egy félve itt vannak nyakunkon a németek, látjuk, milyen erősek és erős a propagandájuk, sokan hisznek, bíznak az új fegyverükben a „halálsugárban” (e percben ment el a Stadler Gyula, Julcsa néni fiának a fia Galíciából a balkáni harctérre, s mesélte, mint majdnem szemtanú a fagyasztó fegyver kipróbálását Kolumbánál, ami 500 méter körzetben mindent elfagyaszt).¹⁵⁸ Aztán állandók az Anglia ellen irányított repülőbombák pusztításairól szóló hírek. Nem enyhül, amit már nagyon vártunk és reméltünk, hogy a zsidók ellen hozott intézkedések megváltoznak. Még inkább szigorításról beszélnek. A férfiakat házanként sorozzák hadimunkára, sáncot ásni, romot eltakarítani; szegény Bözsi nagyon aggódott, nem viszik-e el Gyuszit is, de gyengének találták, legalább az a megnyugvása marad, hogy mellette van. Most már az édesanyjuk is annyira javult, hogy azt hiszik, hamar hazajöhet, milyen szerencse, hogy a régi lakásába mehet, s két rokonlány lesz vele. Ide írom még, hogy bár értelemmel alig lehet felfogni, figyelem, nézem, ami a sok harctéren a hírek szerint történik: a hollandi nehéz harcokat, az arnheimi tragédiát, 60 napja tart Varsó ostroma! Aztán mindent meghallgatok, amit Ausztriáról vagy Ausztria felé mondanak. Legutolsó, most 10-kor az volt, hogy Eisenhower főhadiszállásáról Ausztriát figyelmeztetik, hogy a szövetséges csapatok Ausztriához érkeznek. Jó Istenkém, ha egyszer minderről majd

¹⁵⁸ „Egymást kergetik a legvadabb rémhírek. Hogy kint Ankarában, vagy Stockholmban, vagy Moszkvában már folynak a hivatalos fegyverszüneti tárgyalások. Aztán már alá is írták a megállapodást. Hogy Rommel Budapestre jön, s huszonöt friss német páncélos hadosztály jön vele: pár hét alatt felszabadítják egész Erdélyt, mert bevetik a csodafegyvert, a fagyasztó bombát. Közben már Szegednél vannak az orosz csapatok...” Darvas József: *Város az ingoványon*. Budapest, 1975. 141.

beszélhetünk, csak írhatnánk már egymásnak. Még a teljesség kedvéért ideírom, hogy talán a háborús nélkülözés előszelét jelenti, hogy az élelmezés összeszedése mindig több és több munkát ad; húst nem kaptunk 3 hete (nekünk még sok konzervünk van), de kenyeret is nehezen; ilyenkor Ilonka süt egy nagy kenyeret. Csak rosszabb ne legyen.

WF: X. 2. Zuhogó esőben gyalog a hivatalba, de ott kellemes meglepetés, a szigorú tilalom ellenére a hölgyek - részben régi aktákkal - jól befűtöttek. Délután a fogásznál voltam, azalatt Gömöri és Ilonka Marcikánál: az egész város a legfantasztikusabb fegyverszüneti hírekkel van tele. A magyar-román határon a legerősebb harcok, különösen Nagyvárad és Makó vonalán. E délután Marcika próbált beszerezni, de az üzletekben nem kapni már semmit, kenyér is alig van; burgonya, cukor, liszt jegyre sem váltható ki „forgalmi nehézségek miatt”! A drágaság óráról-órára nő: ma egy kg szilva 6 pengő (60 fillér helyett), szőlő 15 pengő, egy liter bor 12 pengő! (1 pengő helyett).

WM: 1944. október 2. Most ideírom hamar a teljesség kedvéért, meg, ha írni lehetne, azt hiszem külön lapon elmondanánk, hogy legalább ebben az órában bizakodunk, hogy megállnak az országunkra szakadt háborús rémségek, s nem kerül Budapest a tűzvonalba. Egymás után 1/2 óras időközben jöttek fel Kiliáné után Ilonka, azután Gömöri, aztán Dudó a fogorvostól (egy hónapja jár oda szegény feje a napi 7 óras hivatala mellett), mind egyformán azzal a hírrel, lelkendezve, de egyúttal kételkedve, hogy mégis aláírtuk azoknak a feltételeknek elfogadását, amiket ha teljesíteni tudunk, közlik majd, mint a finneknél, hogy milyen módon fogadnák el a fegyverletételt. Én nagyon figyeltem, mikor ez a finneknél, románoknál, bolgároknál történt, akkor is ilyenek voltak ezek a feltételek. Hogy bírják ezeket nálunk teljesíteni? Nagyon erősek itt a németek, s úgy mondják, Budapest egészen körül van véve erős német katonasággal. Közben mindig hírek a kormány távozásáról, Horthy és családja Svájcba indulásáról, s aztán rölapok, hogy tegyük le a fegyvert, és állandóan az angol és orosz rádiók biztatásai és követelései, hogy számoljunk le a kormánnyal és a németekkel. Aztán állandóak a légiriadók az ország különböző részein, s ha a jelzett helyek Budapest felé közelednek, már készülni kell, hogy a pincébe lemehezzünk. Az egész napi életre ez nyomja rá, hogy dolgozhatunk. Hideg is van már, de talán még jobbra fordul az idő. Vajon milyen idő van nálatok? Melyik környéken lehettek? Itt még mindig hoznak a lapok cikkeket arról, milyen óriási pusztítást okoztak a repülőbombák Londonban és környékén, s aztán időnként, hogy újra megindul ez a támadás London ellen, s ilyenkor még élénkebben gondolok arra, mint olyan sokan a kegyetlen háború során, hogyan viselitek ti ezt a sokfelől támadó veszélyt. Nem jutott-e nagyon közel hozzátok? Találkoztok-e Antoine-nal, ha igen, mennyit beszélhettek arról, amit ő megtudhat a háborúról és mindenről, ami ezzel összefügg. Szegény Hollandia mennyit szenved, de a többi ország is. Olaszország, Görögország borzasztó nélkülözéséről mindig írnak. S mi lehet Németországban, Berlinben a rettenetes bombázások után. Istenem, és most ránk kerül a sor.

WF: X. 3. A hivatalban is mindenki a fegyverszünet hírére hozta-vitte. Előbb jöttem el, mert ing-utalvánnyal sorba álltam, de már elfogyott. Délután Gömöri jött fel a legújabb politikai hírekkel. Kint volt a pályaudvaron is, sok vonat nem jár már, a nagyváradi menekültek vonatja 5 nap alatt ért Pestre (3 óra helyett). Délután 4-kor elindultunk ez idei első operai előadásunkra, 1/2 5-kor kezdődött az elsötétítés miatt; magyar ciklus, 3 új egyfelvonásoska,¹⁵⁹ de nem érzek semmit, negyedrészen sem telt meg a nézőtér, odamenet, hazajövet zuhogott az eső. Kimászóban vagyunk az influenzából, de gyengének és fáradtnak érezzük magunkat.

X. 4. Reggel, hivatal előtt, újra sorban álltam ingért a szövetkezeti bolt előtt; két, ujjatlan munkásinget kaptam 120 pengőért. Erős hivatali nap. Délelőtt Lessner Veronka járt Marcikánál; Mancit behívták munkaszolgálatosnak, de nagyon meg van elégedve: XXIII. ker. előjárásához osztották be, mint mérnököt, a lebombázott házak becsülőbiztosaként. Este 1/2 7-kor van az elsötétítés. Este 1/2 11-től 1/2 2-ig a 80. riasztás.

1944. X. 5. Igen erős hivatali nap. Délután a szűcshöz, hogy hozza el Marcika bundáját, s a két, Ilonka féle zsidó bundát, de hogy gyanút ne fogjon, nem tudjuk, nem nyilas-e? A harctéren elkeseredett küzdelem, – tehát a fegyverszüneti hírek csak találgatások lehetnek. Igen sok menekült érkezik, viszont rengetegen mennek el, a hivatalos jelentés [szerint] több mint százezer pesti távozott el Nyugatra; a mai lapban a kormány megtiltja a Sopronba és Sopron megyébe lépést: „megtelték”.¹⁶⁰

X. 6. Hivatali szünnap, de reggel zavarórepülés ugrasztott ki az ágyból. Délután fogász, fizettem 5 plombéért 150 pengőt; Marcika is velem jött, elkezdte egy letörött foga bepótlását. A fogász szerint igenis folynak a fegyverszüneti tárgyalások. Kristóffy volt követ, mint egy oroszok előtt grata persona, és Böhm Vilmos, svéd emigrációban élő szocdem. vezető folytatják. Este 10-től 12-ig légó. E nap, estefelé, mint Gömbös halálának első évfordulóján, kommunista partizánok felrobbantották Gömbös Döbrentei téri fehér márványszobrát, – az első jele a földalatti ellenállási mozgalomnak.¹⁶¹

X. 7. Erős hivatali munka mellett alig vettem tekintetbe a 9-től tartó légó-jelzéseket. mikor 3/4 1-kor megszólalt a 81. légiriadó Budapest! – és a pincébe szorított 1/2 4-ig. Csak 1/2 5-re értem haza. Ebéd után utazókofferrel s egy csomó pénzzel, a listán 13 áruféleséggel, indultam baráti fűszeresünkhöz. Kaptam a 13 kívántból összesen 1 árut. Ott hallottam, hogy a délelőtti több száz gép egy Bécs melletti petróleumfinomítót, s visszatértükben több magyar vidéki várost s egy repülőteret bombáztak. Este – bár 1/2 8-tól légó-jelzések – Ilonkához kenyérért, mert a pékeknél csak óráig tartó sorban állással kapni. Éjfélkor az orosz rádió bementa,

¹⁵⁹ Kenessey Jenő: *Az arany meg az asszony* – Tóth Dénes: *Dorottya* – Hubay Jenő: *Csárdajelenet*.

¹⁶⁰ Sopron és Sopron megye már nem tud több menekültet befogadni. *Pesti Hírlap*, 1955. október 6. 4.

¹⁶¹ Elírás: Gömbös 1936-ban halt meg. Pásztor János szobrát 1942. június 21-én avatták fel a Döbrentei téren. Gömbös halálának nyolcadik évfordulóján, 1944. október 6-án antifasiszta ellenállók (Marót-csoport) felrobbantotta.

hogy Makó körül 300 magyar helységet foglaltak el: Mezőhegyes, Makó, Orosháza, Gyula, Sarkad, Szeghalom stb. A magyar jelentés nem mond be semmit.

X. 8. vasárnap. 3/4 11-kor kezdődött a légó, tartott 3-ig. Közben itt járt ijedten Kiliáné: biztos hírei szerint Horthy fogadta a paralitikus Szálasit, átadja neki a kormányzást s Imrédy lesz a miniszterelnök. Nem hittük el. Dél előtt a Sepsiszentgyörgyről menekült Rubletzky Lajos és felesége voltak itt: éjjel 2-kor ütöttek rajt a városban a románok által a szorosok rejtett útjain bekalauzolt oroszok, s percek alatt kellett menekülniük. A télies hidegben egy kiskabátban jött egy teherautó sárhányóján kapaszkodva, vállalata 5 millió pengőjével zsebében; neki adtam egyik felöltőmet, s élelmiszerjegyeinket. Szörnyűséges dolgokat mesélt az erdélyi menekülésükről. Délután elmentem Marcikával, megmutattam neki a hivatalunk környékét s a Damjanich utcai bombázásokat, mert ő már egyedül alig meri elhagyni a házat. Este a magyar hivatalos jelentés annyit közölt, hogy „az ellenség elérte a Körösök vonalát”, – az éjféλι orosz (angol) adásban pedig Mezőtúr, Szanda, Szarvas, Gyula, Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Gyoma megszállását jelentette be.

X. 9. hétfő. Erős hivatali munka délután 4-ig. Hiábavaló vállalkozás a fűszeresnél valamit kapni. Rengeteg menekült a városban, a Rákóczi úton nem lehet közlekedni az ezernyi parasztembertől. Az esti jelentések szerint csaknem Debrecen, illetve Szolnokot érték el az orosz seregek. A hercegprímás felhívja papjait: ne meneküljenek el, maradjanak híveik között.

X. 10. Erős hivatali munka 3-ig. Azalatt Marcikánál volt a Lessner Veronika, meggyőződni bundái állapotáról. Boldogan mesélte, hogy apja még az előjáráságon dolgozhat, mérnöki munkát végez. 3.30 P [...] alapon. Marcika délután a fogorvoshoz ment; rossz híreket hallott: menekültek tízezrei, Debrecen szélén utcai harcok Budapestről mind többen szöknek, legalább a Dunántúlra, a fogász pacienseinek vagyonosabb része mind elmentek. Igaz: az oroszok előli menekülés szükségességének hite valósággal tömegpszichózissá fajult. Igaz, hogy a sajtó mesterélesen csinálja a számokat.

X. 11. Erős hivatali nap folytonos légóval. Délután Brunner József, tegyük jól el 45 ezer pengőjüket, mert ők menekülnek kőbányai, városszéλι lakásukból, s ahova beveszik magukat, ösmerőshöz, ott nem merik berakni a pénzt; utána Gömőri jött igen riasztó hírekkel, estefelé Ilonka, különböző háztartási haditanácskozásra. Az oroszok bent vannak Kecskeméten, Szegeden, Debrecen szélén; híre jár, hogy Kolozsvár elesett, de a hadügyminiszter „ellentámadások megindítását” jelenti a Tiszántúlon. Bécsset bombázták ma. A menekültek száma folyton nő.

WM: 1944. október 11. Kedves, jó, ki Bunskáknak, kedves, jó Juliska! Az elmúlt 10 nap alatt megint csak gondolatban írtam a leveleket, s forgattam a fejemben, mennyit gondoltok ránk, s mindarra, ami Európában – most már minden hír szerint – a végső küzdelmek napjaiban történik. Most reggel a *Daily Telegraph* cikkét olvasta a londoni osztrák a rádióban, ami rólunk is szól, s így tudjátok, hogy Szolnok előtt, Debrecen előtt, Szeged előtt állnak az oroszok. S még emellett is gondolok szegény Aachenre, ma de. e 10 óra 50-kor lejár a 24 órás ultimátum. Istenem,

mi fog történni velük? (Most megállt a rádió, berepülés veszélyt jelent délről: az amerikaiak szoktak így jönni – máris légiriadó Pécssett.) Elmúlt a veszély fejünk felől 12 óra felé, de az irányokból arra lehet következtetni, hogy megint Bécs környékét érthette támadás. Nálunk minden ember tele van gonddal, ijedtséggel, mi lesz, ha bejönnek az oroszok. A keserves, rettenetes erdélyi menekülés után most már az Alföldről jön a rengeteg menekülő, borzasztó dolgokat mondanak el, írnak az újságok az orosz megszállók kegyetlenkedéseiről. A mai napon mindenki úgy tudja, hogy a Duna vonalán a budai oldalról lenne a nagyon erős védővonal, de igen erős harcokról jön hír Szolnok környékéről. Nagy feszültségben élünk: mit hozhat a következő nap, itt is a belső viszonyokban, s aztán a harctéridekben. Mert idetér minden szorongásunk, de azért meghallgatom és gondolok közben arra: mit hozhat a nagy mostani tanácskozás? 1/2 4 légi veszélyt jelez a rádió. Jó Istenem!

1944. október 11. (szerda éjjél) A moszkvai rádió magyar adása most mondta el, hogy az orosz hadsereg egyik része bevonult Kolozsvárra, másik része elfoglalta Szegedet. Még a nagy győzelmek szokásos kísérait, Sztálin napiparancsát, a 224 ágyúlovést, s hogy a bevonult ezredek ezentúl a kolozsvári meg szegedi melléknevet viselik, még valami emlékérmeket is mondott. Nagyon szomorúak vagyunk. Már néhány órája tudtuk ezt, mert mikor Moszkvában jelentették, Amerika átvette és jelentette felénk. A mi híreinkben 00 éjjél előtt még nagy harcokról beszéltek, s hogy Szolnoknál, Debrecennél visszaszorították az oroszokat, ezt hozzák a lapok is nagybetűs címekkel, buzdítva a nagy ellenállásra az oroszok rémtetteiről szóló hírekkel. A rádió is nagyon erősen beszél minderről, most igen nagy csatákról Szolnok alatt meg Debrecen előtt, de azzal, hogy a honvédek meg a németek olyan rettenetes elszántsággal harcolnak, hogy vissza fogják szorítani az ellenséget. Itt Pesten igen nagy az izgatottság, sokan elutaztak a Dunántúlra, beszélnek a közeli kiűrtésről. A Julcsa néni lánya, az Irma unokatestvérünk volt itt este (a város szélén laknak, hát idehozta az ékszereit s az egész vagyonukat, 45 ezer pengőt, hátha itt biztosabb), aztán Gömöri jött, aztán Ilonka, mindenki riadtan és hírekkel: lemondott a kormány, Imrédy jön, a nyilasok, fegyverszünetet és így tovább. Nagyon nehéz órák, napok. Most arra gondoltam, hogy a Fadukánk születésnapja, október 11. 104 év, és 32 éve, hogy meghalt. Palika 41 éve.¹⁶² Olyan régen nem tudtunk kimenni a temetőbe.

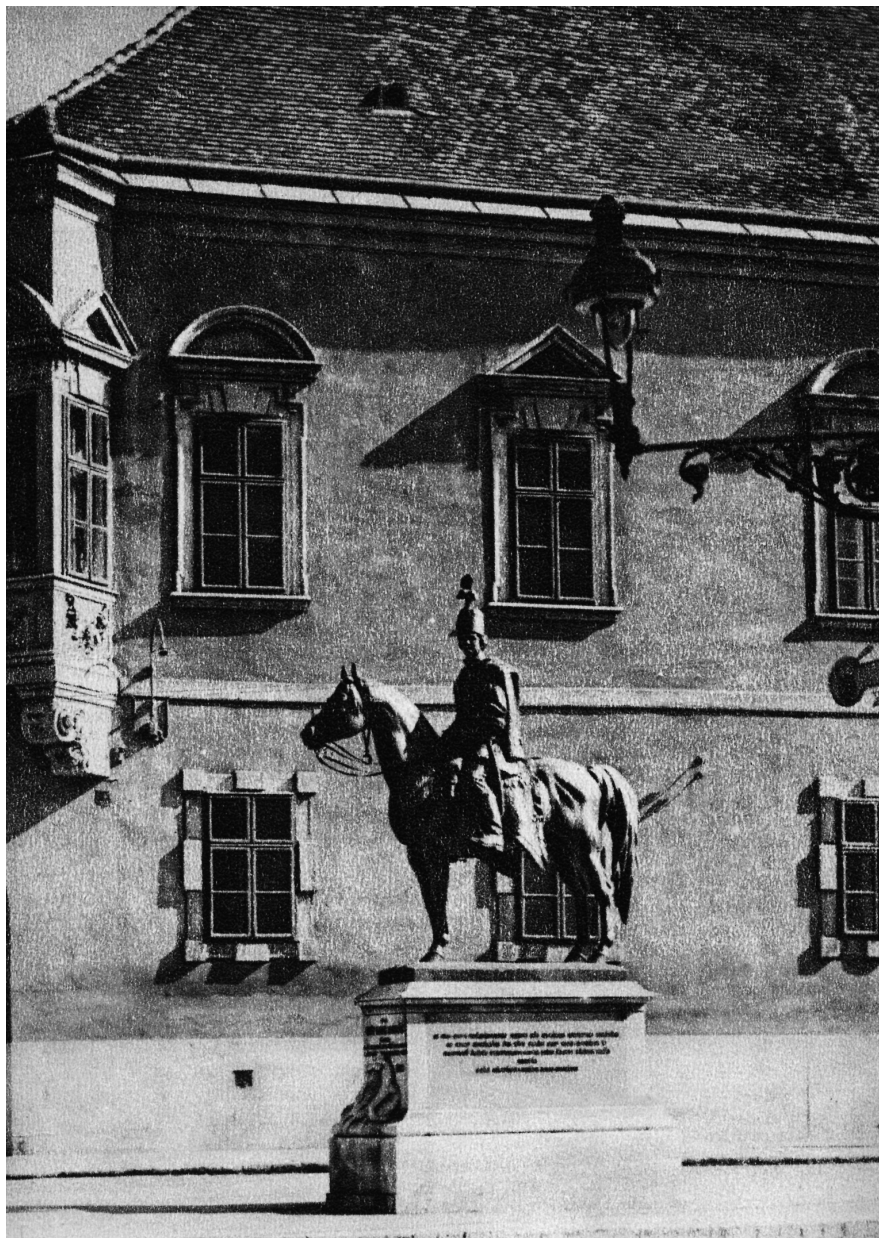
WF: 1944. X. 12. Erős hivatali nap, 4-ig kellett volna maradnom, mint inspekciósnek, de mindenki ott szorult, mert 1 óra 35-kor megszólalt a 82. légiriadó, s 15³⁵-ig voltunk a pincében. Ebéd előtt Marcikánál járt Bözsi: örömtől mámorosan beszél, hogy reggel megjött a Kabinetirodából kivételezetségük, illetve mentesítésük a sárga csillag alól (egy főnyilas ügyvéd csinálta meg jó pénzért), s Bözsi rögtön rohant a gyerekeket beírni a gimnáziumba, ami sikerült is (elsején megnyíltak már az iskolák), s így nem veszítik el a 44/45-ös tanévet, de mindennél több lesz az, hogy

¹⁶² Wilde Richárd (1840–1912) és Wilde Péter (1881–1903), a Wilde-testvérek édesapja, és fiatalon meghalt egyetemista testvére.

Elemér haza jöhet majd ez alapon a munkaszolgálatból. <Én nem tudtam teljesen oszteni az örömmámort és bizakodást, Gömöri tegnapi hírei alapján nyilas trükköt sejtettem benne.> Azt is közölte Bözsi: édesanyját kitették a Rókusból, mert azt kiürítették a civil betegektől és katonai kórháznak rendezik be; most otthon van, s mankóval biceg. Aztán jött Kiliánné, de azért Marcika még a riadó előtt fel tudta adni Gyulának az esedékes havi Vöröskeresztes tudósítást, a szeptemberivel azonos angol szöveggel küldtük el. Délután a rádió jelentette: Szegedet, Kolozsvárt feladtuk, este az idegen rádiók szerint az oroszok bevonultak Nagyváradra; Szeged felől elérték Szabadkát, Karcag felől Kisújszállást. A nap folyamán sajtóhírekből (menekültektől) köztudomású lett, hogy a háború legnagyobb páncélos ütközete dúlt Debrecen körül (ez később igaznak bizonyult), s a város négyszer vagy ötször gazdát cserélt, szörnyű pusztulásával persze. este 8-tól 12-ig légójelzések, de ezúttal először – már Szeged nélkül!

WM: 1944. október 12. csütörtök. Dudóka inspekciós a hivatalban, csak d. u. 5-kor látom, hosszú nap lesz. Előveszem a Vöröskereszthez a Gyulának írt 25 szót – hátha eljut hozzátok, ez már a 9. ilyen levelünk, február óta minden hónapban írtunk. Most így: *Irma, the Families of Elsa and Juliska well. Living in their old homes. We are worried, having no news about Jancsi's for two years.* Hátha így biztosabb. Ez még múlt heti hír Bözsiékről, de baj nem történhetett náluk azóta, különben is alig törődnek a zsidók ellen hozott rendeletek betartásával. Most majd várom a rádió híreit. (Istenem, ha most ezt a hírt elküldhetnék Bözsivel Juliskának; e percben jött és ment el Bözsi, a miniszterelnökségen megkapta a mentesítő okiratot, nem kell hordani a sárga jelvényt, a gyerekek a rendes régi iskolában tovább tanulnak, édesanyjuk otthon van saját lakásában, két mankóval, de egészen jól járkál, most folyik az ügy, hogy reá és fivérükre is kiterjesszék a mentesítést, de Elemérrel még nagy a gondjuk, mert bár a mentesítés értelmében nem visel karszalagot, de a munkaszolgálat kötelező, és elvihetik a tervek szerint a Dunántúlra, s most Bözsi azért szaladgál, hogy a gyár áthelyeztesse – csak sikerüljön neki; most nagyon boldogok.)

WF: X. 13. péntek. Hivatalban, de alig-alig lehet már dolgozni, a hölgyek sokszor nem jönnek be (azt mondják, más hivatalban is így van, én persze soha egyiket se vonom kérdőre a mulasztásért). Már 3/4 10-kor megszólalt a 83. riasztás, 1/2 2 utánig csaknem 4 órát ültünk a pincében, ahol pedig már meglehetősen hideg is van. Bánhidát, Székesfehérvárt, Floridsdorfot bombázta ezer gép. Alig hazaértem, s le akarunk ülni az ebédhez, felvonított a 84. riasztás, 1/2 4-től 1/4 5-ig a pincében. Rengeteg hír járta: hogy a kormány fegyverszünetet kért, Debrecen elesett stb. Este 8-tól 9-ig megint a pincében ültünk a 85. riasztás miatt, egyáltalán, egész nap úgyszólván szünet nélkül légó-jelzések folynak, úgy, hogy hosszabb utakra már alig mer elindulni az ember, fél, hogy közben vissza kell futni; idegen légvédelmi óvóhelyekre nem szívesen megy le az ember, meg félti otthon maradt légó-táskáit, hogy a lakásban ott talál égni.

A Hadik-szobor a régi budai Városházával.

Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

A szemközti romházban a Ruszwurm cukrászda már kinyitott.
Repr. *Budapest pusztulása*. Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

X. 14. szombat. E napon az izgalom tetőfokára hágott a városban. Hivatalba érkezésem után rögtön kezdődött a légó, s 11¹⁰-tól 12-ig a 86. riasztás nyomán a pincében ültünk, - alig feljöttünk, megszólalt a 86. riasztás, lementünk 1 óra 10-ig. Reggel - az eddigi biztatásokkal homlokegyenest - a lapokban megtiltotta a kormány a közalkalmazottaknak Budapest elhagyását azzal a megokolással, hogy a Dunántúl máris zsúfolva menekültekkel, s képtelenek őket élelmezni. Délután vásárolni próbáltam, semmit se sikerült. A cukorjegyeinket elseje óta nem tudtam beváltani, állítólag egy szem cukor sincs a raktárakban; a valóság az, hogy eldugják a kereskedők. Estefelé futva hoztam el Ilonkától pogácsát, mert folyton szólt a légó. Az este idegen rádiók sorba bementék, hogy a magyar kormány fegyverszünetet kér; ezzel szemben: Pesten fősorozási hirdetményeket ragasztottak ki, miniszteri plakátok vannak a falakon a végsőikig való ellenállásról, s katonai autókról és saját röpgépeinkről az esti órákban az egész városban röpcédulákat dobálnak szét katonák a bolvevisták rémtetteiről s az ellenállásra való felhívásokat. Ilonkától jövet felszedtem egy párat. Éjjel bement a magyar rádió: Debrecen alatt páncéloscsata tombol, eldöntetlenül.

1944. X. 15. vasárnap. Ez a gyalázatos emlékü történelmi nap légóval kezdődött reggel 9-kor. Hírek: a magyar béke delegáció állítólag elutazott Moszkvába; Rommel Egerben van a német főhadiszálláson; Nyíregyházát kiürítettük, az orosz Miskolc felé tart. Marcika izgalomában elment Kiliánékhoz közelebbi híreket hallani. Én itthon takarítottam s a rádiót hallgattam. Délben 1 órakor aztán egyszer csak megszólalt egy zengő hang - nem a szpikereké (mint később kiderült. Hlatky Endre a liberális sajtófőnök volt), s beolvassa a Horthy Miklós németeket vádoló s a fegyverszünet kérését bejelentő kiáltványát.

1944. október 15. (folytatás) Marcika tehát a kiáltvány felolvasásakor Kiliánéknál volt, de ott nem hallgatták a rádiót. A kiáltvány felolvasásakor Ilonka ideszaladt: mi lesz most? Itthon hallgattuk a másodszori beolvasást is, 2 órakor. Marcika még mindig nem volt itthon, - 1/2 3-kor indult haza, de a Sándor utca sarkán (ebben az utcában van a rádióstúdió) egy katonai őrjárat nem engedte befordulni; nagyon megijedt (persze felvidámodott, mikor a patruj közepéből egy érces katonahang kiáltott ki: Kezét csókolom Margit néni, itt most nem szabad járni! - szeminarista volt). Mire hazaért, a rádió már légójelzéseket adott, - de a házakba hazatérők hozták a híret: harccal elfoglalták a németek és a nyilasok a rádió épületét. A lövöldözést hallottuk, arra járni nem volt szabad. De nem valami nagy ellenállás lehetett, mert délután aztán háromszor bement a rádió Veres vezérkari főnök hamisított hadparancsát (egy német tiszt írta a rádió íróasztalán) a további ellenállásról. Este pedig már hozta Szálasi kiáltványát és éjfél után 2-ig ismételtte indulókkal felváltva. Nem sokat aludtunk az izgalomtól, mert estére már hallottuk a déli Horthy-kiáltvány előzményét: az SS katonák a Petőfi téren el akarták fogni Horthy fiát (az ifjabb Miklóst, akit az angolokhoz húzó klikk vagy frakció fejének tartottak), de az revolvert húzott elő, mire rálóttek, a karján megsebesítették, aztán elhurcolták. Ez indította a vén, részeges Horthyt, hogy végre előálljon a háborúból való kiválással, - amire nem tudta rászánni magát, mikor háromszázezer magyar katona

pusztult el hiába Voronyezsnél. Egész éjjel azt találgattuk: lesz-e a németekkel és a nyilasokkal szemben valami ellenállás? vagyis, vannak-e még Horthyhoz hű katonai csapatok? vagy mind átáll a nyilasokhoz! <Sajnos, az utóbbi eset következett be, majdnem minden katonatiszt otthagyt a cserben a „Kormányzót, mint legfőbb hadurat”, aki pedig 25 évig tömte minden jóval, anyagiakkal és előjogokkal, ezt a buta, állatian nívótlan, üresfejű Gömbös-tisztikart.>

X. 16. hétfő. Reggel nem járt a villamos, gyalog mentem a hivatalba. Még reggel felszaladt, a félelemtől halálra váltan Gömöri, hogy tegnap délután a németek a Pasaréti úti főhadiszálláson¹⁶³ órák hosszat fegyverezték fel a nyilas csőcseléket: puskával, revolverrel, kézigránátokkal. Kapott minden jelentkező nyilas csirkefogó, alvilági alak, inasgyerekek – és tényleg, a hivatalba menet már láttam is nyilas karszalaggal és puskával ellátott 13-14 éves kölyköket strázsálni a középületek előtt. A hivatalba sok hír futott be, hogy a miskolci és debreceni helyőrség nem állt át, harcol a német megszállók ellen; csak nem tudtuk megítélni, igaz-e ez? és segít-e valamit Pesten, mely már Szálasiék kezébe került, a kormányzó körüli főtiszték átállása folytán. Azt is beszélték a hivatalban, hogy tegnap délután a Kormányzónak a nemzethez intézett kiáltványa első felolvasása után a zsidók örömeükben az utcákra siettek, letépték a sárga csillagokat és eldobálták, létrát kerítettek és ledobták a zsidóházak kapuja fölé szegezett félméteres sárga csillagokat. Estére aztán annál nagyobb lett a rémületük. A hivatalba megérkezett a direktorom, Újvidéken volt, hogy elhozza a veszedelmes környékről nővérét, és 8 napig tartott onnan a vasút út Budapestig, mert már Bajánál át kellett menniük a Dunántúlra, az Alföldön már az orosz az úr, sőt hamarosan a Dunántúlt is el fogják érní. Délben a rádió bemondta, hogy mindenki haladéktalanul foglalja el hivatali helyét. Délután Marcikát elkísértem a fogászhoz, tőle hallottuk, hogy a baloldali beállítású politikusok nagy része elmenekült Pestről a várható rémálmom elől vidéki búvóhelyekre. A fogásztól Ilonkához mentünk, ott hallottuk a rádióból az új Szálasi kormány kinevezését (illetve nem Szálasi-kormány, mert ő „nemzetvezető”, ő nevezte ki a kormányt, a miniszterelnök valami Naszluhác nevű vidéki politikus, régi nyilas lett, aki erre megmagyarosította nevét Szöllősi¹⁶⁴ <felakasztották ezt is Szálasival együtt>. Estére hazaérve – nagyon fáradtak voltunk már – légjelzések jöttek, majd éjjel Horthy újabb kiáltványa, mely semmissé nyilvánította a tegnapi, és lemondását jelentette be, azzal, hogy átadta a kormányzói hatalmat Szálásinak, – a gyerek is láthatta, hogy hamisított a kiáltvány (később, a háborús bűnösök pöre tárgyalásán aztán kiderült, hogy a lemondás igaz volt, azzal zsarolta ki Wesenmayer német követ, Hitler teljhatalmú megbízottja Magyarországon, hogyha aláírja a lemondást, visszakapja Miklós fiát, míg ellenesetben, nem állhat jót a fia életéért. Erre mindent aláírt a vén hülye). Még később éjszaka, rendeletet olvasott be a rádió, hogy a zsidók varrják vissza a csillagot, a há-

¹⁶³ II., Pasaréti út 10. Ld. még az épület érdekes történetéről: Zoltán Gábor: Városmajor. *Holmi*, 25. 2013, 11. 1419.

¹⁶⁴ Szöllősi (Naszluhác) Jenő (1893–1946) politikus, 1939-től országgyűlési képviselő, a Szálasi-kormányban tárca nélküli miniszter, miniszterelnök helyettes.

zak fölé újra föl kell rakni a leszedett sárga csillagot; zsidóknak további intézkedésig nem szabad elhagyniuk lakásukat, látogatót nem fogadhatnak, a zsidóházak kapui állandóan bezárva tartandók. Besötétedéstől senkinek sem szabad az utcán járnia. Késő éjjel aztán lövöldözéseket hallottunk.

1944. október 17. Reggel 1/2 8-kor hivatalba menet, a Nemzeti előtt 8 tigris tank tartott befelé a Népszínház utcába. Nagy lövöldözés hallatszott a Tisza Kálmán tér felől; a köröttem bámészkodók beszéltek, hogy onnan el akarták hurcolni a zsidókat, s állítólag „ellenállottak”, – s hogy egész csata van ott; de már szólt is a légó, siettem a hivatalba. De csak 1 óraker szólalt meg a 88. légiriadó, s 2 óráig ültünk a pincében. (Nagykanizsa és Gyékényes vasútállomását bombázták.) A hivatalban mindenféle rémhírek vannak elterjedve: a zsidók elviteléről, kommunista puccskísérletekről stb., de annyi tény, hogy egész délelőtt behallatszottak a robbanások és lövöldözések a Rákóczi út felől. 3 óraker, hogy megtudjak valamit, a Tisza Kálmán térnél mentem haza: tényleg, a Tisza Kálmán tér, Népszínház utca és Vay Ádám utca által határolt háztömbből – csupa zsidóház – elhurcolták a zsidókat, és mivel ellenállás volt, formális csata fejlődött ki. Egyesek azt mondták: a zsidók az ablakból kilöttek a katonákra (de ez teljesen hihetetlen), mások szerint a házkutatások során fegyvereket találtak egyes lakásokban. Ez pedig úgy történhetett, hogy egyes szökni akaró német katonák – akiknek több eszük van, mint a gazdájuknak – beállítanak egyes zsidó lakásokba és kényszerítik őket, hogy civil ruhát adjanak nekik.¹⁶⁵ Aztán ott átöltöznek, s fegyvereiket otthagya, ellépnek. Így kerülhetett fegyver zsidó lakásokba. Míg én hivatalban voltam, Marcikánál ott járt délelőtt Gömöri, aztán Kiliáné, aztán Ilonka, különféle rémhírekkel; aztán jött a Szőke-féle Lessner Veronka megbízásaival, – erős délelőtti volt Marcika idegeinek. Délután a fűszeresnél próbálkoztam – tiszta üres polcok, semmit se vehettem. A zsidóházak kapui zárva tartandók.¹⁶⁶

X. 18. szerda. A hivatalban óriási röhögések közt felesküdtünk Szálásra, az esküszöveg helyett halandzsákat mondtunk. Csordás tisztifőorvos és Morvay¹⁶⁷ alpolgármester megtagadták az eskütételt, egyelőre csak felfüggesztették őket. Egész délelőtt légó volt, a kenyéradagot 25-ről 20 dekára szállították. Délután elkísértem Marcikát a fogorvoshoz, e napon már 8-ig lehetett az utcán járni. Az esti lapok a minisztertanács határozataiból hoznak pontokba szedett „alapelveket” – olyan ször-

¹⁶⁵ „A nyilas bandák különböző típusú fegyverekkel, köztük géppisztolyokkal és kézigránátokkal több száz zsidót mészároltak le csillagos házakban és a munkaszolgálatos-alakulatoknál az október 15-ről 16-ra virradó éjjel. Egyik ürügyük az volt, hogy néhány fegyverhez jutott munkaszolgálatos néhány órával korábban a Népszínház utca 31.-ben és a Teleki tér 4.-ben ellenállást tanúsított. A legtöbb áldozatot a csillagos házakból hurcolták el úgy, hogy a lakókat előbb a pincékbe terelték össze a benyomuló bandák. Egy másik, viszonylag nagyobb csoport áldozat Óbudán elfogott munkaszolgálatos volt. Bárbar módon terelték őket Pest felé, és a Margit hídról meg a Lánchídról legépfegyverezték őket a Dunába.” Brahm 1997. i. m. II.: 909.

¹⁶⁶ 1944. október 16-án a nyilasok csillagos házakat bezárták és senkit nem engedtek ki.

¹⁶⁷ Csordás Elemér (1882–1956) orvos, 1926-tól a főváros tisztifőorvosa. Morvay Endre (1887–1951) jogász, 1939 óta volt Budapest alpolgármestere.

nyű baromi nívótlanságok, hogy a gittegyelet alapszabályai torony magasan felette állnak ezeknek a kormányzati „alapelveknek”.

X. 19. csütörtök. Hidegre fordult időben fagyoskodva dolgoztunk a hivatalban 3-ig. Azt a hiteles hírt hozták a hivatalba, hogy a Népszínház utcában tegnap összedett zsidókat éjjel 3 órakor hazaeresztették a Tattersallból. A harctéri helyzet: Erdély nagy részét, fel Nagybányáig, kiűrtették a magyar-német csapatok. E napon már meglehetősen erősen behallatszott az ágyúzás Pestre. Reggel plakátok: Halál a lázítókra és rémhírterjesztőkre. Továbbá reggel: az eddig mentesített zsidók kötelesek sárga csillagos házakba költözni. Estére ezt a rendeletet – állítólag antant beavatkozásra – visszavonták.

X. 20. péntek. A hivatalban illetménylapot kaptunk, melyre kitelepítés esetén bármely közpénztártól felvehetjük a fizetést; illet kaptak a nyugdíjasok is. Egyúttal egyhavi illetményt is kaptunk „beszerzési segélyként”, de semmit se lehet beszerezni, még krumpli sincs egy szem se, a kenyérért is sorba kell állni. Délután a fogászhoz mentünk Marcikával. Barta dr., akinek jó barátai vannak a Rottenbiller u. 35-ben, mondta, hogy Bözsiék idejében kiköltöztek onnan, de nem tudja, hogy hova? 6-kor teljes elsötétítés – egész nap légó volt –, koromsötétben botorkáltunk a fogásztól Ilonkáékhoz kenyérért. Este 8-kor bement a rádió Debrecen elestét. Belgrád is elesett, illetve felszabadult. Ma kihirdették a statáriumot. A zsidóházakból reggelként sáncásásra hurcolják a zsidó férfiakat, este hazabocsájtják őket.

X. 21. szombat. Már reggel 7-kor légó, de azért elindultam a hivatalba, ahol 9⁵⁰-kor a 89. riadóra levonultunk a pincébe, 11⁵⁰-ig dideregtünk lenn. 1/2 3-kor haza indultam, az utcán ért a 90. légiriadó, de folytattam az utamat hazafelé (nem szabadna az utcán maradi ilyenkor, de még zsebemben voltak a légoltalmi segédrendőri igazolványaim); hazaértem a riadó alatt, amely 1/2 4-ig tartott (Szombathely és Győr vasútállomását bombázták). Mándytól és Menától írott közös levél jött e napon, keservesen panaszkodnak benne s emlegetik a régi jó időket. Este a rádió bementa Baja elestét, illetve, hogy a bajai hídfőt erős orosz nyomásra kiűrtették.

X. 22. vasárnap. Reggel már légóra ébredtünk, eliettem Ilonkához mákoskalácsért. Az utcán öles plakátok: a 16–60 éves zsidó férfiak és 16–40 éves zsidó nők 3 napra bevonulni tartoznak, október 23-a reggel 8 órára.¹⁶⁸ Délben itt volt Gömöri; délután Bözsi és Gyuszi. Visszamentek a házukba, hogyha ugyan a svéd passzusa nem segítene, és mégis be kellene vonulnia Gyuszinak, legalább házbeli ismerőseivel együtt menjen. Reméljük, nem kerül erre sor, de minden esetre odaadtunk Gyuszinak egy egész kenyeret, s ami kész élelmiszer volt a háznál itthon. Lekísértük őket estefelé, hazajövet a külföldi rádiókból hallottuk, hogy Nyíregyháza elesett.

X. 23. hétfő. Reggel alig tudtam a Rákóczi úton a hivatalba menni, olyan tömegben vonultak a zsidók a tattersalli gyűjtőhelyekre, batyukkal: mert a 3 napi élelmet

¹⁶⁸ „Október 22-én új hirdetés jelent meg a főváros utcáin, felszólított minden 16 és 60 év közötti zsidó férfit, akit nem soroztak be két nappal korábban, és minden 18 és 40 év közötti zsidó nőt, hogy jelentkezzenek „sorozásra”. Október 22-ig becslések szerint 25 000 zsidó férfit és 10 000 zsidó nőt vittek el.” Braham 1997. i. m. II.: 915.

is vinniük kellett. A hivatalban kutya hideg volt, kiesett a tol a kezünkből. Délután Barta fogászhoz mentünk, de nem jött haza. (Neki is bujkálnia kell, hogy rajta ne csípjék, hogy rendel.) Onnan Ilonkához, vittünk neki egy kis tejet; nekünk néha ad még a házbeli tejésné. Azt hallottuk, hogy Kecskemét elesett. Nagyon csúnya, esős, sötét nap volt. Bartánál annyit voltunk, hogy a 6 órai teljes elsötétítésben jöttünk el tőle, el is vágódtunk mind a ketten a koromsötét Andrássy úton (mert nem volt velünk zseblámpa). Szerencsére egy légó-homokbuckára estünk csak. Alig volt ember az utcákon. Wilcsitől jött egy X. 11-én kelt kártya: „A magam részéről el voltam keseredve, amiért nem hallottam magáról semmit. Nagyon örülök, hogy jól van. Az én családom is; az egyetlen kellemetlenség, hogy a bécsi házunk az szeptember 10-i nagy támadásban/bombázásban megrongálódott. Hála Istennek nem nagyon. De minden tele van piszokkal, az ablaktáblák kitortek, mindenütt kár. De örülni kell, hogy nem nagyobb a baj. A régi Schottenhof is komoly találatot kapott a Schottengasse felőli oldalon és nem néz ki jól. – Írjon hamarosan, bárcsak Jancsiék felől is jönnének hírek.” Rögtön feleltünk, de ki tudja elviszike még e zavaros helyzetben?

X. 24. kedd. Reggel óriási plakátok – háromféle – mozgósítási parancsokkal, csaknem az összes korosztályokat behívták, s hogy jó lábbelit, pokrócot és 5 napi élelmet vigyenek. Pestkörnyéki községek a bevonulási központok, de vasút és villamos nem jár. A hivatalban – délután 4-ig ültem bent, mint inspekciós – majd mindegyik kollégám beleesne a mozgósításba, de nyíltan beszéltek, hogy nem vonulnak be, – nincs már végrehajtó hatalom. 3/4 5-re értem haza, ebéd után lesiettem vásárolni, de nem kaptam semmit. Dél előtt ott volt Gömöri, délután Kiláné. Este 8-kor rádión visszavonták az összes mozgósítási parancsot, rengeteg a találgatás: mi lehet az oka? Valószínű, hogy a községek, ahova be kellene vonulni, már az orosz ágyúk tűzhatásába esnek; elég épület sincs bennök a bevonulás lebonyolítására, élelmezni sem tudnák őket, mert az Alföldről már nem jönnek élelmiszer vonatok. Saját jelentésünk is beismeri Kiskunfélegyháza elesését; menekülők beszélnek, hogy a Hegyalján, Huszton, Szatmárnémetin is benn van az orosz.

WM: 1944. október 24. Drága, jó, kis Bunskáink! Most nagyon szomorú és nehéz 9 nap telt el október 15. óta, amikor Horthy a fegyverszüneti kérést felolvasták a rádióban, s már 3 óra múlva elfoglalták a németek a rádiót, s hozták a nyilas-párt embereit. Az évek óta hangoztatott fenyegetésekből tudtuk, hogy zsidóüldözéssel fogják kezdeni. Így is történt. Három napig bezárt kapuk mellett senkit ki nem eresztettek. Keresztényt nem engednek bemenni a házba, folyton razziákkal viszik ki munkára a férfiakat, nőket; egy-egy háznál valóságos csata volt lövöldözéssel, halottakkal. Sokat aggódtunk Bözsiékért. Dudó rögtön elment a házuk tájára érdeklődni, később meg is tudtuk, hogy elmentek a lakásukról, s valahol rejtőznek, így történt, hogy tegnap Bözsi eljött Gyuszival s elmondta, hogy most, miután minden mentesítést megszüntettek, tudtak szerezni egy menekült igazolást, de mert időközben a honvédelmi miniszter minden 16-tól 60 éves férfit, s 16-40 éves nőt

hónvédelmi munkára rendelt be, nagyon-nagyon kockázatos volna mindhármukra, de a környezetükre is, ahol elrejtőznek, mégis úgy határoztak, hogy visszamennek a lakásba, s Gyuszi bevonul munkaszolgálatra. Megható volt, hogy Gyuszi milyen bátran készült rá, de Bözsit roppantul megviselte ez a hét. Csak most meg tudna egy kicsit pihenni, alig lehetett ráismerni úgy megtörték az izgalmak. Az angol, s az orosz rádiók magyar és német leadásait mindig hallgatjuk, így látjuk a közelgő nagy veszedelmet, egész szomorú sorsunkat, s mindazt a borzasztó küzdelmet, szenvedést, amit kiáll a többi ország is. Most már hallunk részleteket – igaz, csak a menekültektől –, Debrecen elfoglalásáról és a megelőző nagy bombázásról. Délen Szabadka, baja esett el, most Pest megye déli részén járnak. Keleten Nyíregyháza, s valószínűleg Munkács kerül sorra, a kárpáti hágókon átjőve most már 3 orosz hadsereg harcol az ország területén és közeledik Pest felé. Horthyt elvitték a németek, s itt úgy látszik mindent átvettek már. Valami halvány reménység feldereng azért bennem, hátha megáll valahogy nálunk a háború, s elmarad a város ostroma – hiszen a Horthy fegyverszüneti kérelmét hitelesnek ismerték el, igaz, itt van a nagy kérdés, kivel közöljék a feltételeket. Aztán nagyon elszánt az a társaság, amelyik most a németek segítségével kezében tartja a hatalmat és felfegyverezett egy olyan tömeget, amely mindenre képes. Már annak is hitelt adtam volna, hogy Károlyi és Eckhardt¹⁶⁹ Debrecenben vannak, s talán velük tárgyalnának, mint egy álhír mondja. Nehéz, nagyon nehéz dolog az is, hogy nemcsak az alsó osztályokban, de még inkább a középosztállynál a szüntelen propaganda révén roppant elmérgesedett a zsidókérdés. Most csak azt látják, a fegyverszünet után az elvesztett lakásokat, üzleteket, hivatalokat vissza kell adni, s a propaganda meg a zsidók elkeseredése hozzáteszi, milyen büntetések várnak rájuk. A munkások és katonák magatartásáról a propaganda hírei közül nem lehet semmit elhinni. Dudónak a fizetéshez, nekem a nyugdíjhoz adtak egy olyan zsoldkönyvet, amivel menekülés vagy a város kiürítése esetén az ország más részén is fel lehet venni a pénzt. Új reszketetés, közel lenne ez az idő? A hivatalokban nyilatkozni kell, ki akar elmenni Budapestről. Persze, mi itt maradunk, de a kényszerkiürítéstől félek. Istenem, ha nem kerülne erre sor.

WF: X. 25. szerda. Erős hivatali nap. Ebéd után mindketten Barta fogorvoshoz, de csak Mancika fogán dolgozott lázasan, hogy minél előbb befejezze, 1/2 7 után jöttünk el tőle; onnan Ilonkához mentünk, kis tejet vittünk és töpörtyút kaptunk. Kijött a rendelet, hogy 29-étől az összes iskolák a bomba veszélyre tekintettel bizonytalan ideig beszüntetik a tanítást.¹⁷⁰ Hazajövet Gömöri jött, pedig már délelőtt is feltartotta Marcikát a munkában. Különben egész nap vad hírek voltak elterjedve: Moszkvában kitört a forradalom, Sztálint megölték stb. Szentül hiszik az

¹⁶⁹ Eckhardt Tibor (1888–1972) politikus, országgyűlési képviselő. 1932–1940 között a Független Kisgazdapárt elnöke, lemondása után Horthy Miklós és Teleki Pál miniszterelnök kérésére az Egyesült Államokba utazott, hogy az ország érdekeit képviselje. Nem tért haza, az emigráció egyik vezető alakja volt.

¹⁷⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 9.700/1944. V. K. M. számú rendelete az 1944/45. évi iskolai oktatás ideiglenes szüneteltetése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. október 25. 2.

emberek, pedig ordít belőlük a bizonyosság, hogy reggelenként a propaganda minisztériumban találják ki és terjesztik onnan hivatalosan a híreket. Szatmárnémeti, Nagykároly elesett, Kecskemétet „kiürítettük”. (Kiürítése után a németek, minden a városban található értéket – bútorokat is! – teherautókra rakva, kirabolták. A lakosságot egy nappal korábban kihajtották.) Gömöri azt a biztos hírt hozta, hogy Budapestet is kiürítik. Plakátok: minden este és éjjel razzia lesz a bujkáló zsidók és katonaszökevények ellen. Aki befogadja őket, hadbírótság elé állítatják stb.

X. 26. csütörtök. Nagyon hideg volt a hivatalban, átfázva, köhögve jöttem haza. Ebéd után a fűszereshez, de csak pár pakli ócska pótkávét vehettem. Estefelé jött Ilonka, kis vaját kapott; visszakísértem, mert a koromsötét utcán rossz a járás. Este 9-kor légi veszély északról jövő orosz gépeket jelzett. 1/4 10-kor megszólalt a 91. légiriadó, de már dobálták is a – szerencsére kis kaliberű – bombákat, a ház fölött egy nagy Sztálin-gyertya nappali fényt árasztott, s míg átszaladtunk táskáinkkal, plédjeinkkel az udvaron a pincejárathoz, fél méterre a fejünk mögött vágott be egy jó félkilós löveg-repeszdarab; ekkor láttuk, hogy már nem babra megy a játék. (Bombázás szünetben aztán feljöttem az udvarra, megkerestem, és most is meg van emlékül; Marcika a konyhamérlegén félkilós súly gyanánt használja.) Éjjel 1/2 12-kor fújták le a riadót, az egész idő alatt erősnek mondható bombázás folyt, az elhárító ágyúk hangjából ítélve kb. a Corvin áruház környéke lehetett a fő célpont. Közben hideg északi szél keletkezett, s az összes ablaknak kitarva kellően lennie a bombázás alatt, annyira lehűltek a szobák, hogy feljőve Marcika alaposan megfázott az éjjel.

X. 27. péntek. Reggel hivatalba menet láttam a tegnapi esti bombázás eredményét: a Rökk Szilárd utcát végig verték, a Corvin áruház és a Nemzeti Színház, s az egész Blaha Lujza tér borzalmasan néz ki, de a hivatalban hallottam, hogy városzerte igencsak sok a kár, két óránál hosszabb bombázás volt, bár kisebb bombákkal, de azért sok emberáldozat is volt. 1/2 6-ra a fogászhoz siettem, zuhogó, jéghideg időben, de – állítólag – házgyűlésen volt a pincében; a városzobában nem gyújtottam fel a villanyt s úgy elaludtam a fotelben, hogy csak 1/2 8-kor ébredtem fel, de Barta még akkor sem jött meg. Szakadó esőben haza, otthon kialudt a villany, mentem szerelőt keresni –, betyár nap volt! Munkácsot és Ungvárt elfoglalták az oroszok, de Nyíregyházát „visszavettük”. Az orosz haditerv úgy alakul, hogy délnyugatról és északkeletről törnek Bécs felé, és mi itt ülünk a katlanban, Budapest „hídfeje” lesz, Sztálingrád sorsát jósolják nekünk a német újságok. A nyilas hadügyminiszter kijelentette, hogy természetesen fel fogják robbantani a Duna hidakat, ha a hadászati érdek úgy kívánja. (És erre se verte agyon a disznót a türelmes pesti nép, az összes hidak jól láthatólag aláaknázva, reggelenként fogvacogva jönnek át rajta a budai kollégák, – SS emberek őrködnek a hidakon, hogy a partizánok föl ne szedhessék az aknákat.) Egész nap kiürítési hírek. Este Göbbels ugatott 3/4 óráig.

WM: 1944. október 27. Szomorú napunk volt. Tegnap este egész váratlanul felszűnt a sziréna, s percek alatt iszonyú csattanással hullani kezdtek a bombák.

Tudtuk, hogy orosz gépek. 2 és fél órán át szünet nélkül jöttek, de megmenekültünk, több Röck Szilárd utcai ház kapott bombát, és a város minden részén sok ház pusztult el. Az orosz seregek közeledéséről újabb hírek jöttek. Estére már Churchill beszédét ismertették a londoni leadások. Most ebbe kapaszkodom, hogy kétszer is említett minket, és nem mint német szövetségest, akik még ellenük harcolnak – igaz, az ostromnál éppúgy fogunk szenvedni, ha a német csapatok vezetik az ellenállást, akkor is. Hozzá az idő nagyon rosszra fordult, havas eső esik. Rengeteg lakás van ablak nélkül, fűteni még nem szabad, sok családnak semmi tüzelője nincs. Igen sokat gondoltunk a sáncsáshoz kivitt emberekre. Pest környékén a zsidó családok tagjaival dolgoztatnak, 16–60-ig a férfiakat, 40 évig a nőket vitték el. A menekült férfiakat a Dunántúlon dolgoztatják. Csaknem teljes mozgósítás van. Most Dudó elment a fogorvoshoz, az valahogy tud összeköttetést kapni Bözsiék házával (a kapukat még mindig egész nap zárva tartják, s nem engednek be senkit, a házmestereknek internálás terhe mellett van megtiltva), s így megtudjuk, nem érte-e őket baj, s talán Gyuszi is hazajöhetett, volt egy orvosi bizonyítványa. Az élelmiszerek összeszedése is nagy gond már, de semmink nem hiányzik, egészségünkkel sincs baj. Mennyit gondolhattok ránk hallgatva a rólunk szóló híreket. A jó Isten meg fog segíteni.

WF: X. 28. szombat. A hivatalban össze kellett írni, kik hajlandók kiürülni, mely esetben vasutat vagy más közlekedési eszközt helyez kilátásba a hatóság, de követni köll őket tovább külföldön is, Budapest lakóinak Salzburg és Prága körzetét jelölték ki. Ha nem jelentkezünk önként, már csak gyalog mehetünk az esetleg elrendelendő kényszer kiürítésnél. Ezek dacára sem jelentkezett hivatalunkban senki. Bejött búcsúzni – 60 éves fejjel behívták – katonaruhában Boglár Franci; Hannoverbe irányították az ottani magyar lóápolók parancsnokául; felújítottuk rá az első világháborúbéli viccet: Beosztása? „Kedves nővér egy lókorházban.” Azt mondta, csak azért megy, mert így módja van Düsseldorfban kibombázott és Pozsonyligetújfaluiba áttelepített bába lányát és unokáit felkeresni. Délután visszavittem Tomiéknak 45 ezer pengőjüket, amit légótáskánkban hurcoltunk, de Marcika nagyon fél, hogy a riadólefűvások utáni tumultusban egyszer ellopják az egész táskát. Nagyvárad elesett. A Rákóczi úton beszéltem zsidó asszonyokkal: a munkára kivitt nők egy részét visszaengedték, más részüket pest környéki helyekre vitték sáncsásra. Rendelet jelent meg a zsidó mentesítések felülvizsgálatáról.

X. 29. vasárnap. 92., 93., 94., 95. légiriadó, de e napon már riasztás nélkül is jöttek a bombák. Reggel Gömöri, elküldtük, mert kiadódott a légi veszély, itt ne szorítsa. 11⁵⁰-tól 12²⁰-ig voltunk a pincében, északról dél felé repültek át a gépek, de a légó tovább is tartott, 11⁵-től 13⁰-ig megint a pincében voltunk. Délután 5-ig légó, akkor azt hittük mára vége, lementünk újságért. De 1/2 6-kor „zavarórepülés Budapestet” jeleztek, kihunytak a lámpák, szaladtunk haza a sötétben. 5-kor értünk az utcánkba, míg a házunkat elértük, 5–6 nagy robbanás aknáktól, s csak 5 perccel a légiaknak kidobása után szólalt meg a sziréna. Tartott 1/2 7-ig. Közelünkben a Mária utca 17., Röck Szilárd u. 37/39. (a bábaképző, a főmadamot is agyoncsapta

egy bomba), Baross Kávéház, a Bandl és Csákody vendéglők¹⁷¹ háza kapott bombát. Kiliánné jött 7-kor, húst hozott, de újra zavarórepülés, nem mert haza indulni, 3/4 8-kor sziréna, lejött velünk a pincébe, 1/2 9-ig. Akkor „Entfernung!”,¹⁷² de alig fölértünk a pincéből, röpgépek a fejünk fölött s újra bombázás, le a pincébe 1/2 10-ig. Akkor hazakísértem Kiliánnét. Mire visszajöttem, újra riasztás és bombázás, 10–12 bomba, éjjel 1/2 12-ig ültünk a pincében. Ilyen egy vasárnapi pihenőnap.

X. 30. hétfő. E napon a 96., 97., 98. légiriadó. Már reggel légójelzésekre indultam el a hivatalba, 9³⁰-kor riasztás, 10³⁰-ig a pincében, jéghideg volt; följöttek, rögtön újabb riasztás, vissza; de légó volt egész délután 3-ig. Ebéd után éppen a fogászhoz indultunk, újabb riasztás 4²⁵-kor, tartott 5 óra 10-ig, utána mégis elmentünk Bartához, betette Marika új fogát, 150 pengőt fizettünk. Barta jó hírt mondott: vasárnap találkozott Gyuszival, svéd menlevele alapján nem kellett bevonulnia. 1/4 8-kor jöttünk el a fogásztól, zavaró repülés Budapest! jelszó, és természetesen elsötétítésben, mégis elvergődtünk valahogy Ilonkához ennivalóért. Ott újra zavarórepülés; siettünk haza, alig hazaértünk, újabb zavarórepülés. (Azt jelenti, hogy gépek vannak Budapest fölött, de még nem bombáznak: kikémlelik a terepet, vagy átvonulnak – rendszeren Bécs felé. Az amerikai gépeknek, támadás előtt, néhány előjáró gép füstfelhőkkel körülreríti a bombázandó gyár vagy telep környékét, s oda utána szisztematikusan minden pontra bombákat dobnak az utána jövők. Ezt hívják „szőnyegbombázásnak”. Másnap aztán így jelzik: szőnyeget kapott pl. a Lendvay utca környéke.) Csap elesett, Debrecennél az oroszok visszaszorítását jelenti a német hadijelentés.

X. 31. kedd. Már reggel 1/2 7-kor kezdődött a légó, 8-tól 8²⁰-ig a 99. riasztás; utána bementem a hivatalba, de egész délelőtt zavarórepülés, alig lehet valamit dolgozni, sőt egyszer „Kisriadó” is volt, ez a mai nappal életbe lépett új jelzés, mert a hivatalos megokolás szerint Budapest az „állandó légi veszély” állapotába lépett, minthogy a frontról 4 perc alatt elérik az ellenséges gépek. Egyébként e napon folyton hangzik a távoli ágyúszó. Délután azért elmentem az Operába, a Rajna kincse ment, 5-től 1/2 8-ig. De hazajövet rögtön légó, egész éjfél. Kalocsát elfoglalták az oroszok, Kecskemétről utcai harcokat jelentenek. Híre járt, hogy a „kormány” elszökik Pestről, s egész nap rémhírek jártak a főváros kényszerű kiűrtéséről.

XI. 1. Egész nap, kora reggeltől éjfélig légi veszély, zavarórepülés és kisriadók váltják egymást, így nem is lehetett gondolni a rákosi temetőbe való kimenetelre, különben is úgy hírlik, hogy az a kerület már az orosz ágyúk hatáskörében van. Délelőtt itt járt Gyuszi, neki nem kellett bevonulnia svéd passzusa alapján, de a nyilasok az egész házuk összes lakóit – őket is – kitétték a lakásukból; a nagymamához költöztek. Elemér a svéd munkaszázadban szolgál Pesten, így minden este hazajöhet aludni. Ali nem tudja hol van, de annyit tudnak, hogy biztonságban. Délután elmentem megnézni Holló Irmát, még a régi lakásban van, közben egész közeli ágyúzást hallottam. Gömöri

¹⁷¹ Baross Kávéház: Budapest VIII., József krt. 41., a Bandl Kávéház, a 46. sz. alatt volt, míg a Csákody vendéglő a József u. 26-ban.

¹⁷² Lefújás.

járt itt azzal az értesüléssel, hogy a civil lakosság kiürítéséről lemondtak, csak a teljes katonaság és a hivatalok mennek el. Akkor majd én eltűnök. esti hírek: Kecskemét igen véres utcai harcok után elesett; Kalocsától északra, Hartáig jött fel az orosz. Rendelet jelent meg: páncélos rombolókká képezik ki a 17 éves levante gyerekeket. Aki páncélököllyel kilő egy orosz tankot, 5 hold földet kap.

WM: 1944. november 1. Mindenszentek, szerda este 7 óra. Drága, jó, kis Bunskáánk, kedves, jó Juliska – itt ülünk Dudóval, a rádió „Zavarórepülés” Budapestet mond, várjuk a riadót s rátok gondolunk –, mert nagyon nehéz napok előtt állunk. S két nap óta olyan belső izgatottság, félelem van bennem, aminőt eddig nem ismertem. Az oka, hogy két nap előtt, vasárnap este, minden előzetes jelzés nélkül, a konyhában beszélgetve, egy rettenetes robbanás rázta meg a falakat, az ablakra tekintve óriási füst vagy porfelhőt láttunk magasabba szállva, mint a templom tornya. Futva mentünk le a pincébe újabb nagy robbanások zaja között. Reggelre megtudtuk, hogy a Mária utcát, a Rökk Szilárd utcát, a József körúton a Baross Kávéház környékét, és a József utcát érték a bombák, s ahol telitalálat érte a házat, az első emeletek lakói mind elpusztultak. De jött egy hír, amelynek hallatán rögtön Juliskára gondoltam, hogy örülne, ha eljutna hozzá. Gyuszi volt itt d. e., már Barta dr.-tól a fogorvostól tudtuk, hogy nem kellett bevonulnia, otthon van az édesanyjánál. Most elmondta, hogy a svéd állampolgárságuk alapján mentesítették, és az édesapa is olyan munkaszázadban van, amelyik svéd vezetés alatt áll, minden este hazalátogathat. Most mindannyian a Rothermere¹⁷³ utcai lakásban vannak, mivel a Rottenbiller utcai lakásból ki kellett menni a nyilasok rendeletére és csak a legszükségesebbeket vihették. Így Bözsi az édesanyja mellett van ezekben a nehéz napokban, az Alinak be kellett vonulnia a munkaosztagokkal, de nem tudjuk még, hogy merre vannak. Az édesanyjuk egészsége annyira javult, hogy mankó nélkül tud felállni. A zavaró repülés elmúlt most, talán nyugalmasabb éjszakánk lesz, mégis nagyon nehezen megy az alvás. Most tudtuk meg a rádióból – az angolból meg oroszról –, hogy a Duna-Tisza-közén előrenyomuló orosz seregek 60 km-re vannak Pesttől; elesett Kalocsa, Kecskemét, ahol nagy harcok vannak. Keletről Nyíregyháza elesett és onnan is nagy seregek jönnek. És semmit nem tudunk arról, védeni akarják-e Pestet, híreket mondanak részleges kiürítésről, meg ostromról a város előtt 30–40 km-es körzetben. Így élünk remény és szorongás között. Még így is ijedten hallgatjuk Köln rettenetes bombázásának híreit. Aachent, Braunschweiget. Dudó délelőtt fent volt Holló Irmánál, aki a régi lakásukban van még, de már csak a nagynénjével, a többiek máshova költöztek; ő is szeretett volna hozzánk költözni, hogy a várható nyilas üldözés elől meneküljön, de ennek nagyon nehéz akadályai közt van, hogy belekerülhetünk a kiürítési övezetbe, így majd máshova mennek. Még egy gondja van Dudónak: hat embernek, illetve családnak őrizgettük itt holmijait, értékeit, s ezeket értesíteni, vagy hozzájuk el kellene juttatni a dolgokat, hogy így a közelünkbe jött a háború. Ma a *Times* is rólunk írt, biztosan olvastátok, és mennyit

¹⁷³ V., Balaton u. 23. – Gyárfás Albert lakása.

emlegethettek. Dudó az éjjel Bunskával álmodott kétszer is, idejött hozzánk, másodsor a kis Tolnai Károly kíséretében. Már nem is merem leírni, hogy vajon mikor lesz ez. Churchill tegnap megint arról beszélt, hogy nyárig is eltarthat, míg a németeket legyőzik. A jó isten meg fog segíteni e nehéz napokban-hónapokban is.

WF: XI. 2. szerda. Halottak napja. 100., 101., 102. légiriadó. Hideg esővel és 16⁴⁹-kor légiriadóval kezdődik a szünnap. 10 után itt volt Holló Irma, egész a házukig visszakísértem. Ez alatt 11⁴⁰-kor újra sziréna, de nyugodtan hazasétáltam, 12²⁰-ig tartott a riadó. Alig följöttünk a pincéből, 12³⁰-kor újra sziréna. Egész délelőtt lehetett hallani a távoli ágyúszót. Ebéd után összepakoltunk még egy koffert fehérneművel, a saját szenespincénkbe való elhelyezésre, ha tényleg 3 napig egyfolytában lenn kellene lenni. (El van terjedve, hogy az oroszok november 7-re - a 17-es októberi forradalom 27. évfordulójára - okvetlen el akarják foglalni Pestet. Vannak, akik esküsznek rá, hogy látták orosz repülőgépekről ledobott egyértelmű röplapokat, hogy a lakosság költözzék le a bunkerekbe, s mikorra feljönnek, rendes, civilizált orosz világ lesz már a városában.) Délután Gömöri jött fel, egy órahosszat rendezgette a verseit; nincs sürgősebb dolga. Marcika telefonált Lessner Veronkának valami bunda ügyben, egy általa megadott számra: apjának be kellett vonulnia munkaszolgálatra, Hatvanból jött az utolsó hír róla, mert ott a 65 éven felülieket kiléptették és elbocsátották, a többieket - állítólag - Bécs felé vitték tovább. Azóta nem jött semmi hír felőlük. Az orosz front erősen közeledik: Nagykőrös és Lajosmizse térségében folyó harcokat említ a jelentés. Egész éjjel szakadatlanul hallottuk a távoli ágyúszót.

XI. 3. péntek. Reggel légóban indultam a hivatalba, a Rákóczi úton nagy örömmre egy német ezred tréningjét láttam elvonulni az Erzsébet híd felé, ez tehát kivonulás! Délelőtt - bár csak zavaró repülést jeleztek - jó egypár bomba esett a hivatal környékén: a Keleti pályaudvar, a 70-es postahivatal stb. kapott találatot. 2-kor indultam haza; 3/4 3-kor a 103. légi riadó, tartott 3-ig (Bécs ellen mentek az amerikai gépek). Délután Barta fogászhoz mentem; biztos forrásra hivatkozva újságolta, hogy nem lesz kényszerkiürítés a polgári lakosságra nézve, mert teljesen lehetetlen már a kormányzat, nem is igen van már hely, ahova egymillió fővárosi embert elvihetnének. Délután erős ágyúszó. az oroszok Tatárszentgyörgyig jöttek, ez 46 km-re van Budapesttől keletre, de délről sokkal közelebb vannak már. Berlin azt jelenti, hogy Cegléd még nem az oroszé, a magyar vezérkari jelentés beismeri Kecskemét elvesztését. Egész nap légó, este erősebb ágyúszó, éjjel 1-ig. Budapest közvetlen környékéről is rengeteg a Pestre menekülő, az Üllői úton valóságos népvándorlás: lovas szekerekkel parasztok, kézikocsival, targoncákkal, talicskával tolják befelé holmijukat az elővárosokból menekülők. Reggel rendelet alapokban: a zsidók minden vagyona az államra szállt.¹⁷⁴

XI. 4. szombat. Fagyoskodva dolgoztunk a hivatalban. Délután eljött Bözsi és Gysuzi, jelentették, hogy a németek 1/2 2-kor, mikor a legnagyobb a forgalom rajta, felrobbantották a Margit hidat, - Gysuzi látta. Rengeteg ember, áthaladt villamos-

¹⁷⁴ A m. kir. minisztérium 3.840/1944. M. E. számú rendelete a zsidók vagyona tárgyában. *Budapesti Köz-
löny*, 1944. november 3. 2. „1 § (1) A zsidók minden vagyona a nemzet vagyonaként az államra száll át.”

kocsi, autó volt rajta, – ezerre is becsülik az áldozatok számát. Lekísértem őket csaknem hazáig, a hídhöz azonban nem lehetett odamenni, már a Vígszínháznál rendőri kordon zárta el az utat. Onnan Ilonkához mentem. Neki van már egy menekülő lakótársa, t. i. Göde Jolán kolléganő, aki Kispesten lakott,¹⁷⁵ reggel beköltözött hozzá, mert Kispestet egész éjjel gránátokkal lőtték az oroszok, s rengeteg kis ház összeomlott. Egész nap, éjfélig, zavarórepülések. Szálasit „nemzetvezetővé” választotta meg az országgyűlés. Viszont híre jár, hogy ellenállási felkelés készül Pesten, mire a nyilasok persze mind vadabbak lesznek. Pénteken nagyon erősen bombázták Bécsset amerikai gépek.

XI. 5. vasárnap. 1/2 11-kor kezdődik a légó, nagy kötelékek mentek délről az ország nyugati határán át Pozsony felé; Pesten 3/4 1-kor kis riadó; azért elmentem Ilonkához kalácsért. Délután Marcikával elmentünk megnézni a felrobbant Margit hidat: a pesti oldal felőli 3 íve szakadt le, egy villamoskocsi lelóg a törésnél félig a hídon, félig a levegőben. Még most is húzkodták a vízből a hullákat. A mai újságok nem hozták még a felrobbantás megtörténtét, a rádió se mondta be. Estefelé Gömöri volt itt: Üllő, Vecsés, Kispest és újpest felé állnak az oroszok, kb. 10-10 km-re a város középpontjától. Légi veszély jelzések voltak egész nap, de Bécs ellen mentek a gépek, mint az esti rádió bementa: ott nagy támadás folyt le. A legrejtélyesebb, hogy egész nap ágyúszót nem lehetett hallani, holott 10 km-re van a front; talán átcsoportosítottak az oroszok?

XI. 6. hétfő. Délelőtt a hivatalban felkeresett Géza koma Bandi fia, aki szanitéc zászlós. Apja, anyja és Jenő bácsi Kenesére költöztek, az ő csapatteste Marschbereit,¹⁷⁶ előbb Győrbe, onnan Bécsbe ürülnek ki. Kérdezte: meglépjén-e már? Azt a tanácsot adtam: itt Pesten ne lógjon meg, mert ha véletlenül egy razzian elfogják, feltétlenül agyonlövik (reggelenként 10–20 katonaszökevényt lőnek agyon a kaszárnya udvaron, akiket éjjeli lakás-razziában elfogtak; direktorom saját szemével látta). Menjen el mindenesetre Győrig, vigyen civil ruhát, s akkor szökjön el a csapattestétől, ha onnan is tovább akarnak menni. Megfogadta, hogy így tesz. Aztán kért, hogy menjek ki vele most mindjárt a villájukba, a tavasszal oda rejtett fehérneműs kofferért, mert reggel magyar katonák kvártélyozták be magukat a lakásukba, s azok feltétlenül ellopják. Kimentem vele, s aztán életem legnehezebb villanyos utazásával behoztam a koffert haza. (Millió menekülő jött ugyanis Rákos felől.) Délelőtt ott járt a Gyuszi: nagy örömünkre, a svéd követség kiigényelte Elemért írnokul,¹⁷⁷ s így most otthon alszik és eszik, különben beköltöztek egy keresztény házba. Csak Elemér orvos öccsét féltik, aki munkaszázadban van. Aliról nem tudnak. Délután Barta bevégezte új fogamat, 50 pengőt fizettem. Az összes színházakat bezárták.

XI. 7. kedd. Hideg nap a fűtetlen hivatalban. Az orosz előnyomulást a főváros határában megállították, vagy maguk álltak meg, – más haditervvvel megkerülik Buda-

¹⁷⁵ Göde Dezső és Jolán, Kispest, Kisfaludi u. 12.

¹⁷⁶ Indulásra kész.

¹⁷⁷ Milkó Sándor a Tátra utca 6-ban, a svéd követség kirendeltségén dolgozott, ahol a védettek ügyeit, és a védett házak igazgatását, orvosi ellátását, illetve ételmezését intézték.

pestet (így aligha akarták november 7-re, a szovjet 27 éves fennállásának jubileumára, bevenni Pestet). Ellenben bent vannak Pécssett és Vácon. Egész nap zavarórepülések, és az ágyúszó is folyton hallatszik. A reggeli lapban egy csomó rendelet: az országgyűlés kimondta, hogy Budapest helyett más helyre is össze lehet hívni a törvényhozást (úgy látszik, hogy már az egész banda Sopronban dorbézol). A napilapok csak 4 oldalon jelenhetnek meg. Leszállították a hadkötelezettségi kor alsó határát 17 évre. Rendelet az ipar totális háborús átállításáról. A nemzet totális háborús bevetésének minisztere Somogyi Béla gyilkosa: Kovarcz Emil lett.¹⁷⁸ <Már felakasztották.> Meghalt dr. László Gyula, aki 1910-ben a sok tbc oltást adta nekem.

XI. 8. Reggel, hivatalba menet, akasztották ki a „kiürítési”, helyesebben „elvonulási” hirdetményt, az egész bal parti lakosság 16-tól 50 életévig köteles elindulni a Dunántúlra. Szerencsére egyikünk se esik bele, – de különben se vonul el senki (hova?), csak az egészen gyenge idegzetű s a propagandától megbolondított középosztálybeliek!¹⁷⁹ Délután vásárolni próbáltam, de nem vehettem semmit: egy kiló alma 18–22 P, egy liter bor 15 P. Ágyúszó és zavarórepülés tartott egész nap. A katonaság és a németek erős tempóban vonulnak ki, a németek trénje megrakodik a kirabolt üzletek mindenféle drága árujával, egy se megy ki üresen Budapestről. (Kedvelt trükkjük, hogy a visszavonulásuk során a határban rendezett mű csetepaté, pár ágyúlövés után felriasztják – rendszeren estefelé – a kiszemelt falut vagy kisvárost, hogy: egy órán belül itt az orosz! Mindenki meneküljön! Egy pár maradni akarót, mint bolszevista érzületűt, agyonlőnek, erre persze az egész lakosság ijedten menekül a szomszéd városba, vagy akinek kocsija, lova, meg se áll Pestig. Persze, az orosz sereg még 3 napi járásra van a helytől, aztán a németek szisztematikusan, házról házra, lakásról lakásra járva összerabolnak mindent: először az éléskamrákat ürítik ki, aztán az ágyneműt, bútort rakják százezernyi üres teherautójukra s hajtanak át vele a Rákóczi úton, Erzsébet hídon a budai-bécsi országutra, amely még nyitva áll nekik a visszavonulásra! Eleinte az ilyen rablókaravánjaik éjjel vonultak át a fővárosra, de most már teljesen szemérmetlenül, éjjel és nappal szakadatlan menetben cipelik a zsákmányt nyugatra.) Mai rendeletek: három napon át nem közlekedhetnek zsidók az utcán. A kivételezettek viszont vissza fogják kapni megvont élelmiszerjegyeiket. Hivatalos cáfolatot adtak ki arra az elterjedt hírre, hogy „erőshangú szíre-najelzésre egynapi élelemmel mindenkinek le kell vonulni az óvóhelyre”. (Úgyis

¹⁷⁸ Kovarcz Emil (1899–1946) katonatiszt, nyilas politikus. Tagja volt az Ostenburg-csoportnak, amely megölte 1920-ban Somogyi Béla és Bacsó Béla szociáldemokrata újságírókat. 1922–1938 között csendőrtiszt, illetve a Ludovica Akadémia tanára. A nyilas puccs után a nemzet totális mozgósításának tárca nélküli minisztere volt.

¹⁷⁹ „A káosz a városban nőttön-nő. A náci és nyilas fosztogatók aratnak. Ma reggelre plakátok jelentek meg, melyeken felszólítják a férfilakosságot tizenhat-ötven év között, hogy tekintettel arra, hogy »Budapest átmenetileg harcér lesz«, önként hagyja el a várost, s a Dunántúlon álljon ki a haza védelmére. Háromnapi élelem, ruha, bakancs. Hozzá tartozóit is viheti, de fuvarról csak a betegek és terhes asszonyok számára történik gondoskodás. A lakosság többségének azonban semmi kedve a várost itthagyni, még kevésbé a németek szolgálatába állni.” Fenyő Miksa: *Az elsodort ország*. 2. jav. kiad. Budapest. 1986. 414.

mindenki úgy magyarázta: ezalatt az idő alatt akarja kirabolni a német katonaság a budapesti privát lakásokat is. Az üzletekkel t. i. úgy járnak el: éjjel megáll a kivonulási útvonalon fekvő bármely üzlet előtt 2-3 órült nagy teherautójuk, a boltredőnyt kivágják egy-két bevágott kézigránáttal, aztán az egész árukészletet felrakják és elrobognak vele.) Bécset az utolsó 6 nap alatt 6-szor bombázták. Zavarórepülés és erős ágyúszó egész napon át.

WM: 1944. november 8. Istenem, de sokszor gondoljuk ezekben a napokban, ha most írhatnánk egymásnak, mennyi aggódó levelet küldenének, és mi milyen hosszú leveleket íránk. Egy hét óta, hogy utoljára írtam, nagyon fokozódott a feszültség és az izgalom. Hat napja tart egy nagy csata Budapeستől délre, s volt egy nap, mikor egész Kispest határáig jöttek az oroszok, s egész nap hallottuk az ágyúlövéseket. Egész nap fenn vannak a repülőgépek, de bombát nem dobtak. November 4-én, szombaton d. u. 1/4 3-kor rettenetes dolog történt. Óriási robbanással leszakadt a Margit híd három íve a pesti parttól a szigetig. 600 áldozatot mondanak, két zsúfolt villamos a pótkocsikkal, több autó s a déli óráknak rengeteg gyalog utasa pusztult el. Felrobbantásra készítettek elő a németek, hozzá nem értő fiatal katonák rakták le az aknákat, és a hibás szerelés lett az oka a nagy szerencsétlenségnek. Meg is néztük Dudóval a víz színe alá szakadt, összetört íveket, csonka pilléreket; rettenetes még nézni is. Azután egész héten át jöttek a hírek a férfiak kötelező kivonulásáról, előbb 60 éves korig. Végre ma megjelentek a plakátok, s már nincs szó a kötelező, hanem csak az önkéntes távozásra való felszólítást tartalmazza 16-tól 60 éves korig, így most ez a veszély elmúlt a fejünk felől. A rádió teljesen a németeké lévén, állandóan a legborzasztóbb híreket adja le arról, hogy milyen rettenetes kegyetlenséget visznek végbe az oroszok ahova bevonulnak, így igen nagy volt az elköltözés Pestről (pl. Baráth Géza és Jenő fivére¹⁸⁰ nagyon jól menő állásukat, Jenő a szanatóriumát itt hagyva mentek a feleségükkel a Dunántúlra). Igaz, hogy ez a honvédelmi miniszteri felszólítás is azt mondja, lehet, hogy a főváros környéke harcterré válik, s majd a szovjet fogja a lakosság munkaerejét itt vagy messzi idegenben kihasználni. Ettől a fenyegetéstől, hogy az oroszok munkatáborba viszik majd el a férfiakat, félnek a legtöbben. Mert nagyon kevés az a hír, ami az elfoglalt nagyvárosok életéről eljutott ide eddig. Hogy élnek Debrecenben, Szegeden, Kolozsvárt az orosz uralom alatt? Hallottunk egy-egy levélről, amelyikben azt írják, hogy visszatért az élet rendes menete, a gyerekek iskolába járnak. Szegeden az egyetem is megnyílt volna, sőt, legutóbb még azt is, hogy ott Szentgyörgyivel egy ellenkormány alakulna. De most, hogy ilyen nagyon közelinek érezzük, hogy ránk kerül a sor, már nem is tudunk erre annyit gondolni. Egyet kérdezzünk folyton: kivonulnak-e a németek, vagy harcolni fognak a városban is. Azelőtt Varsót mondta példának a rádió. De valahogy él bennünk a reménykedés, hogy nem kerül sor a város ostromára, a bombázásra, ágyúzásra. Még a szorongás közben is borzadva hallgatom a rádiót: 6 nap alatt hatszor bombázták Bécset. S éjjelről-éjjelre ezek a rettenetes bombázások Németor-

¹⁸⁰ Baráth Jenő (1895–1973) belgyógyász, egyetemi tanár. 1938–1945 között a Stefánia úti Belgyógyászati Intézet főorvosa.

szágban. Közben az újból visszatérő hírek, az Angliát támadó repülőbombák pusztításáról azzal, hogy most sokkal nagyobb és pusztítóbb robbanóanyaggal végzik a rombolást. Mikor lesz vége jó Istenem. Olyan aggódó figyelemmel hallgatom végig most Sztálin beszédét, de Churchillt, Rooseveltet, honnan lehet egy reménysugárt kifogni, hogy nem tart már soká. Itt nálunk még a zsidókra nehezedő sok szenvedés miatt is várja minden jóérezsű ember, hogy valami fordulat jöjjön. Nagyon szomorú és nehéz a helyzetük. Bözsiékre folyton gondolunk, és ők is üzenhetnek, ha valami változás van a lakás körül. Bözsi is volt itt a napokban (mert most nem látogathatjuk őket, folytonosan razziáznak ezekben a házakban a nyilasok). Bözsi elismerte, mily nagy ijedtséggel, izgalommal járt a kiköltöztetésük, s attól fél, hogy majd édesanyja lakására is szemet vetnek, s onnan is menniök kell. Most meg akarják szerezni édesanyjuk és Ali részére a svéd védő útlevelet, s akkor Ali is kijöhet a munkatáborból. Istenem, csak sikerüljön. Bárcsak jönne a külföld részéről valami közbelépés, hogy felhagynának itt a kegyetlenkedéssel, itt minden jóérezsű ember szinte letörve vár valami gyors segítséget, mert különben késő lesz.

WF: XI. 9. Esős, hideg nap, inspekciós voltam du. 4-ig; hazamenet irtózatoss forgalom a Rákóczi úton, menekülők szekérsorai, rabló német teherautó rakományok: 20-30 élő disznókkal, borjúkkal, aztán 3-4 viszi valami kirabolt mozi párszáz székét, aztán egy, csomó dunyhával, vánkossal stb., majd egy pár, ekével, gépekkel megrakott teherautó jön: a két járdán fogcsikorgatva áll Budapest népe és átkozódva nézi ezt, kezdik érezni, hogy az ostrom alatt s után éhínség vár az itt maradt lakosságra. Reggel hivatalba menet láttam: a fegyveres nyilasok is feltörnek a lezárt zsidó üzleteket, főleg a cipő és textil boltokat, a javát elrabolják, a többit gúnyosan kiárúsítják az övéknek, utalvány nélkül persze, s minthogy 3 éve nem kapni jegy nélkül cipőt, egész emberölésig menő veszekedés, tolakodás van az ilyen „kiárúsítás” boltja előtt. Estefelé feljött Irma és Jóska,¹⁸¹ a közeledő orosz sereg elől Gödöllőről visszaköltöztek Kőbányára, lakásukba, de most onnan bejöttek egy pesti ismerőshöz lakni, mivel az ágyúörgéstől a szemüket sem tudták már lecsukni. Jóska hívott, hogy reggel menjek el a boltjába textilért; kiárúsít, mert a Klauzál utcai zsidónegyedben lévén üzlete, - fél, hogy egy szép napon ezt is kirabolják a nyilasok. A zsidókat tovább költöztetik össze, de a mentességek érvényesek. Az orosz átkelt a Tiszán és elfoglalta Mezőkövesdet.

WM: 1944. november 9. Gyuszi itt járt, hogy hamar megtudjuk a jó hírt, hogy Elemér a svéd követségen kapott valami beosztást, mint írnok. Nem kell már a munkatáborban lennie, s így együtt lakhatnak, de nem akar csillagos házban lakni, a Váci út 10-ben vettek ki hónapos szobát. Egy kicsit a rádió híreket is hallgatni akarta - annyi minden, s annyi szorongás fűződik ahhoz a kérdéshez: hol állnak az oroszok?

¹⁸¹ Brunner József, kárpitokellék, textil, zsák-zsineg és ponyvakereskedő. Üzlete: VII., Klauzál u 9. szám alatt volt.

WF: XI. 10. péntek. Reggel 8-kor Brunner Jóska üzletébe mentem, kaptam is némi textil holmit hatósági áron, de jegy nélkül. Onnan hivatalba, alig volt benn valaki, igaz, hogy gyilkos hideg volt, jeges eső esett. S ha fenn vagyunk is, minduntalan otthagyjuk az íróasztalt, lisztért, cukorért próbálkozunk a környékbeli üzletekben, kevés sikerrel. Ma ugyan kaptam egy kiló pirospaprikát 60 pengőért, menekültek hozták Szegedről <a napokban fogyott el az utolsó részlete>, tegnap egy liter ecetet csíptem el a Dembinszky utcában. Délután lementem a fűszereshez, semmit se vettem. Trafikot sem kaptam több mint két hónapja, csak alkalmi ajándékokból élek, innen is, onnan is 1-2 rossz szivar. A vörös hadsereg már a Csepel-sziget déli részén harcol.

XI. 11. szombat. Gömöri feljár, szegény feje, naponta kétszer is, de többnyire csak álhíreket hoz. Az oroszok elérték a Budapest–Miskolc vasútvonalat Mezőkövesdnél; még kevesebb vonat jöhet Pestre, és áru. Este – zavarórepülések dacára – sikerült egy fürdést kifognunk, riadó nélkül. Rendelet jelent meg a külföldi védett-ségű zsidók összeköltözéséről.

XI. 12. vasárnap. Délelőtt elmentem Ilonkához kalácsért. Azt hallotta, hogy tegnap fölszedték az Erzsébet hídról a robbantó kábeleket, délután hát odamentünk Marcikával megnézni. Igaz volt. Így át is mentünk rajta Budára s rögtön vissza, mert jött az elsötétítés. Tudtunk feketén egy és más élelmiszert venni, zsírt is, csak nagyon drágán. Este meggépeltem Gyulának egy Vöröskeresztes tudakozót, hátha elmegy még. Két rendelet volt a reggeli lapokban: a napilapok összevonásáról, másik, hogy a nyilas párt tagjaira kötelező a kiürítés. (Ezek úgyis elmennek az utolsó percben, mert tudják, hogy akasztófa vár rájuk.)

XI. 13. hétfő. Zavaros délelőtt. Már út közben a hivatalhoz kisriadók, majd 9-től 1/2 10-ig a 104. riasztás, s aztán újból 1/2 11-től 12-ig a 105. A hivatalban kendőkbe burkolva dolgozunk; nagyon hideg van. Hivatal után Brunner Jóska üzletébe mentem, 6 pár harisnyát vehettem Marcikának. (Ebből két párat Ilonka kapott, 2 párat meg később Lessner Veronkának ajándékozott Marcika, mert kért szegény.) Délután elfoglalták az oroszok Monort, jól hallottuk az ágyúszót. Elfoglalták Mezőkövesdet és Jászberényt is.

XI. 14. kedd. Soklátogatójú nap! A hivatalból Brunner Jóska boltjába, kaptam 6 új törülközőt <az ostrom alatt szerencsésen ellopták a pincében az egész csomagot, még használatba se vettük.> Hazaérve ott volt Gyuszi: hogy november 15-én be kell költözniük egy svéd követség védte pozsonyi úti házba, elvitt e célból 4000 pengőt a letétjükből. Jó hír: Elemér a svéd követség védettjeinek házaiban quasi a lakás-kiosztó lett, bár még nem szerelték le. Ali is felmerült: Pesten van, a Benczúr utcában szolgál még, de svéd mentessége révén remélik, hogy mihamarabb leszerelhet. Géza két fia járt délelőtt Marcikánál, nincs hírük atyjukról. Aztán Gömöri jött: kitették József utca 15. alatti albérletéből, svéd mentesítés után futkos, mert nehezen bírja már a csillag nélküli bujkálást. Mesélte, hogy Meller Simi¹⁸² állítólag Pesten, és jól

¹⁸² Meller Simon (1875-1949) művészettörténész, 1901-ben az Országos Képtár, majd a Szépművészeti Múzeum munkatársa lett. 1910-től a Grafikai osztály vezetője. 1919-ben egyetemi tanárrá nevezték ki.

van. Esti hírek: Dunaföldvár hídfőjét kiürítettük, az oroszok megszállták Jászapátit és Nagykátát.

XI. 15. szerda. Zavarórepülések közt folyt a hivatali délelőtt, aztán riasztás nélkül a felhős égből, láthatatlan repülőgépekről kezdtek potyogni a környékünkön a 25 kg-os bombák; a hírnökök szerint a Thököly út környékén sok áldozata volt. Hivatal után zavarórepülésben, útba ejtettem Brunner Jóska üzletét, mert egy öltöny ruhára való szövetet ígért. Meg is kaptam, olcsón, de nagyon rossz, Weiss Manfréd gyártotta nyári kelme csak, de olcsó volt. Három rendelet jelent meg e napon: újabb behívó, hogy a pesti oldalon lakó, minden 21–32 éves férfinak „honvédelmi munkára” kell jelentkeznie. A nyilas megbízottak kiárúsíthatják a zsidó üzletek készletét.¹⁸³ A svéd oltalomlevelek kiadását megszüntetik. (Szegény Gömöri!)

WM: 1944. november 15. Egy hónapja, hogy ránk szakadt ez a nagy gond, baj, amit a nyilasnak nevezett emberek garázdálkodása jelent. Az orosz front úgy 15–20 kilométer körzetben veszi körül a fővárost, és folyik a rettenetes propaganda rádióban, újságban az oroszok rémtetteiről. A város fölött egész nap ú. n. zavarórepülés; mindig készen kell lenni, hogy lemenjünk a pincébe. Ennivalónk van, de már alig törődünk vele, hogy mit eszünk. Amit nem az élelmiszerjegyre adnak, az roppant drága, a pénznek alig van értéke. Ma hallotta Dudó a hivatalban, hogy háromhavi fizetést adnak ki előre. Közben az időjárás is nagyon rosszra fordult, szakad a hideg eső egész nap. És az országutak tele vannak menekültekkel, meg a zsidó munkaszolgálatra kirendelt férfiakkal és nőekkel, kiköltöztetett családokkal, akiket mind a budai oldalra visznek, s innen állítólag továbbítják Németországba. Gömöri csaknem mindennap, néha kétszer is feljön, s ő hozza ezeket a híreket. Ő szegény roppant izgattott már a folytonos rettegéstől, hogy mi lesz vele, ha belekerül valami razziába, ami most napirenden van. A fűtés nagy gond. Csak mától kezdve szabad fűteni. Dudóért nagyon sokat aggódom, mert a roppant hideg hivatali helyiségben kellett 6 órát dolgoznia, de átvészelte a hideg napokat nagyobb meghűlés nélkül. Rátok is sokat gondoltam ma. A londoni rádió mondta, hogy havazás kezdődött a csatornán és hogy igen hideg van. És a veszedelmes új bomba, vajon eljutott-e a ti környéketekre? Tegnap megint küldtünk egy 25 soros Vöröskereszt levelet Gyula címére. Bárcsak eljutna hozzátok! Még beleírhattuk, hogy Juliskáéknál mindenki egészséges – éppen itt járt Gyuszi, s így volt új hírünk is –, de ezt már nem írhattuk meg. Éspedig, hogy a svéd oltalmi-levéllel mindazokat, akik olyat kaptak, összeköltöztetik a Lipótváros egy részén kijelölt házakba, s itt a követség oltalma alatt állnak.¹⁸⁴ Így ma

1923-ban kormányzói elismeréssel nyugdíjazták, és Münchenbe költözött, de 1936-ig többször járt Magyarországon, majd Párizsban élt és műkereskedéssel foglalkozott. 1946 decemberében Budapesten volt leánya, veje és unokája requiemén, akiket a Városmajor u. 37. alatti nyilas pártházban gyilkoltak meg 1944 decemberében. Wilde János hivatali főnöke és nagylelkű támogatója volt.

¹⁸³ Ld. erről részletesen: Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, 2005. 307–313.

¹⁸⁴ 1944. november 17-én a semleges államok nagykövetei tiltakozó jegyzéket adtak át a magyar kor-

költözködnek a Pozsonyi út 14. alá, itt nagy lesz a zsúfoltság, amit Gyuszi elmondta, mert egy háromszobás lakásban 24-en lesznek, de ha nem mennek be, elveszti a védőlevél az érvényességét. A következő lépés az, hogy amint vonatot szerezhet a követség, kiviszi őket Svédországba. Ma ment az első két vagon a bécsi vonattal. Csak egy félelem van még, hogy áteresztik-e a németek? Ami legnagyobb gond volt Bözsi számára, az édesanyja és Ali sorsa. Már nekik nem tudtak svéd útlevelet szerezni, hogy együtt mehettek volna, hanem svájci védőlevelet szereztek mindkettőjüknek. Most azon fáradoznak, hogy édesanyjukat a svájci Vöröskereszt kórházába behozhassák. Ali itt van még egy Benczúr utcai munkatáborban, de már kezében van a svájci passzus, így remélik, hogy hazakerülhet. Nem tudjuk, hogy mi van Holló Irmával, neki mint varrónőnek kellett volna jelentkezni, de azt hisszük ahhoz a rokonhoz ment, akik védetségükkel ú. n. keresztény-házba költöztek. Földes dr. ért – aki olyan jó volt Dudóhoz egész betegsége alatt – aggódunk, hogy mi lett velük, de már érdeklődni nem lehet. Még ha be is jut az ember a házmaster megvesztegetésével egy ú. n. zsidó-házba, nem biztos, hogy kijöhet. Állandóan tart, hogy ilyen házakat körülzárnak, s mindenkit elvisznek. Nem is lehet leírni, hogy milyen kegyetlenül csinálják ezt. Csupa szorongás, rettegés az ember, mi fog még történni velük. Lessner Manciról a lányától azt hallottam, hogy Hatvanba vitték az ő csoportjukat sáncot ásni. Most már az is front. De még közelebb is. Állítólag ma kezdtek az oroszok egy igen nagy támadást az utolsó védőkörért Budapest ellen, amit a németek roppant megerősítettek, aláaknáztak. S ha ezt áttörik az oroszok, akkor, mint az folyton visszatér a propagandában, s főleg a nyilasok fogadkozásai-ban: Budapestet utcai harcok árán is védeni fogják házról-házra. Egy német leadás-ban Aachen ostromát jóslták Budapestnek is. Ma reggel mégis találtam egy reményfoszlányt. Az *Essenere Nationalzeitung* azt írta, hogy Budapest ostroma a város előtt dől el, ahová a legnehezebb ágyúkat vitték. Másutt megint: hogy Budapest nyílt város legyen, arról szó sem lehet. Jó istenem!

WF: XI. 16. csütörtök. Reggel roppant nagy ágyúdörgésre ébredtünk, ezért elmentem hivatal előtt a Losonci utcai kis szabómhoz, hogy a Jókától vett kelméből nyári ruhát varrassak. Onnan lejövet ért a 106. riadó. A Kálvária téren futottam be egy kapu alá, 2 óra hosszat tartott. A kapu alól kileskelődve nagy légi csatát láttam lefolyni a tér felett, a földi elhárító tűz is elég erős volt a környéki MÁV gyár és pályaudvar miatt. Lefúvás után gyalog csoszogtam tovább a hivatalba, mert a villa-

mánynak, hogy nem teljesíti a további deportálások elkerülésére vállalt kötelezettségeit. Válaszul erre és a keresztény egyházak korábbi interveniálására a semleges államok diplomáciai elismerésére áhítózó Szálasi-kormány közölte, hogy a külföldi menlevéllel rendelkező zsidóknak 1944. november 20-án du. 4-ig a Palatinus-épületekbe, illetve a Szent István park környéki házakba kell költözniük; reggel 8-9 között mehetnek ki a házakból. A „védett” zsidók áthelyezésére az utasításokat 1944. november 12-én adták ki Solymossy János rendőr-főparancsnokhelyettes aláírásával. Braham 1997. i. m. II.: 927-929.; *Csillagos házak napja 2014. 06. 21.* Összeáll. Gwen Jones, Lénárt András, Rothman Gabriella. Budapest, 2014. 1 leporello.

mosok nem jártak. 1/2 3 kor, minden riadójelzés nélkül, egy bomba húzott el a fejünk fölött, és a hivatallal közel szomszédos Dembinszky utca 46. sz. alatti házba csapott bele. Leszaladtunk megnézni: a harmadik és negyedik emeletet ütötte át; a mi épületünkben tanyázó légó-egészségügyi csapat emberei 12 véres áldozatot emeltek ki a romok alól, de megelégedve láttuk a mentők megjelenését is (újabb időben már sokszor nem kapni meg őket s hosszú órákig fekszenek a sebesültek az utcán). A rendőröktől hallottuk, hogy a Keleti pályaudvar étkezőjét is megint érte bomba, meg az István út egy részét stb. Délután 4-kor mentem haza persze gyalog, a villamos még akkor sem járt. Gömöri volt délelőtt Marcikánál, hogy pápai menlevelet fog kapni Sclachta Margit¹⁸⁵ útján, rossz híre volt, hogy a zsidókat kezdik elhurcolni a Dunántúlra,¹⁸⁶ s félt, hogy onnan tovább Németországba. Estefelé Ilonka jött, visszakísértem a kapujukig, ahogy visszaindulok, a Práter utca sarkán - megint sziréna jelzés nélkül - gép száll a fejem felett és dobálja a bombákat, a Kisfaludy utca fölött meg egy szép nagy Sztálin-gyertya ragyogott. Hazáig futottam, erős elhárító ágyúzás volt. Jó, hogy a rádió még zavaró repüléseket sem jelzett, így Marcika nem ijedt meg. Esti jelentések szerint az oroszok erősítik offenzívájukat a Duna-Tisza közén.

XI. 17. péntek. Reggel korán: zavarórepülés Budapest!-re ébredtünk, tartott egész délelőtt pár kisriadóval tarkítva, már 1²⁰-kor jött a 107. riasztás, tartott 1⁵⁰-ig. A hivatal pincéjében voltunk, az odaszorult közönségtől hallottuk, hogy tegnap az egész fővárost összevissza dobálták kis orosz bombákkal, 2-kor. Kisriadóban meglógtam a hivatalból, hogy ne szorítson ott a nagyriadó. 1/2 3-ra, pont a 108. riasztásra léptem be a kapun, Tyumpika nagy örömére., - ez is csak félórát tartott. Megebédeltünk, és szaladtam a fűszereshhez, szerencsére kaptam 2 liter bort à 16 P, és egy kiló szép almát 26 P. Megvan a karácsonyi asztal csemegéje! Este a régi szivarvégekből cigarettát gyúrtam, mert már semmiféle dohányt nem kapni. Egész délután és este is folytonos zavarórepülések, de este már hallottuk, hogy a délelőtti támadás Bia ellen ment, mindazonáltal a Gellért Szálló éttermébe is bevágott egy amerikai bomba, s pár embert megölt ebédnél, és a falakat kidöntötte. Az ágyúzó egész nap hallatszott, de a fő támadást Jászberénytől északra folytatják.

WM: 1944. november 17. Drága, jó, kis Bunskákn! Kedves, jó Juliska! nagyon sokat gondolunk rátok. Hátha annak a jele, hogy nemsokára jön valami hír felőletek. Nehéz napunk volt tegnap. Egész nap hallottuk az ágyúszót. A pályaudvar környé-

¹⁸⁵ Slachta Margit (1894-1974) szerzetes, politikus, országgyűlési képviselő. 1923-ban megalakította a Szociális Testvérek Társaságát. 1942-től országos világnézeti kurzusokat szervezett, hogy a keresztény értékrend közvetítésével ellensúlyozza a hitleri propagandát. Következtesen és bátran harcolt a zsidóüldözés ellen. A Thököly úti rendházukban bújtatta az üldözötteket. 1969-ben Izrael Állam a Világ Igaza kitüntetésben részesítette, és a Yad Vasem kertjében emlékfát ültettek tiszteletére.

¹⁸⁶ A halálmenetek előzménye, hogy 1944. október 23-án Szálasi engedélyezte 25 000 zsidó átadását a Német Birodalomban végzendő munkára. Az átadás színhelye Hegyeshalom volt, ahova november 8-tól naponta 2000 embert indítottak útnak szörnyű körülmények között. Braham 1997. i. m. II.: 919-925.

kén bombáztak az orosz gépek. S mert Dudó hivatala körül többször volt támadás, alig bírtam bevárni a 1/2 5 órát, mire Dudó hazajött, hogy nem történt-e bajuk. Ijedtségen kívül, nem. Egyik szomszédos házra esett a bomba, még a kicsapódó lángját is látták. Leszakította a II. és III. emeletét, s mert semmi riasztás, jelzés a rádióban, hogy ellenséges gép jön, nem volt, az emberek nem is mehettek le az óvóhelyre. Mennyi áldozat lehet megint. Ilyen aggodalmakban telnek most az órák. És nagy-nagy bizonytalanságban, akármerre, akármire gondolunk. Eddig megmégneztem a nyugati meg a keleti harcok térképét, hallom a rádióban a nagy nyugati offenzíva kezdetét, de most már csak Pest megye térképe van előttünk az átvágott miskolci, szolnoki, szegedi vasutakkal, s a front szenvedő városaival, falvaival. Aztán Aachen meg Varsó szomorú, rettentő sorsára gondolok. S belekapaszodom abba is, ha az amerikai propaganda tud valami hírt hozni – most Hitler betegségéről vagy távozásáról – hátha ez lehetne az, ami valahogy megállítaná ezt a sok szörnyűséget és borzalmat. Aztán néha arra is gondolunk, ha az ostrom napokig tartana, legyen valami enivalónk. Ilonka segít ebben, mert itt maradt Pesten, tele aggodalommal a fronton lévő főhadnagy öccséért – két pici gyermekük van. Minden ismerős, minden ember szorongással teszi fel a kérdést köszönés helyett: mi lesz velünk. Marad a reménység, talán megmenekülhetünk a legrosszabbtól, s megmarad az élet. Szegény Gyusztól is tegnapelőtt ezzel búcsúztunk, s ő még biztatott, hogy megvan Gyula címe, s ha kikerülnek Svédországba majd kábeleznek nektek, hogy legalább ti hírt kapjatok. A jó Isten meg fog segíteni. Karla és Wilcsi sorsa is eszembe jut. Mikor kapunk hírt róluk. Wilcsi lapját nagyon várjuk. Onnan jött utasok mondták el, hogy rettenetesen szenvedett Bécs az utolsó bombázások alatt. A *Tagblatt*-ban látjuk a százakra menő halottak névsorából, milyen nagy volt a pusztítás. Bárcsak eljönne egyszer Béni, ő még mindig tudott valami hírt Bécsről is. Éppen most riadót jelez a rádió Kanizsa, Zala, Sopront, ezek amerikai gépek, megint Bécsét érhetik.

WF: XI. 18. Egész nap zavarórepülések, de riasztásra nem került sor. Azért 2-kor elszöktem a hivatalból, hogy otthon legyenek, ha jönne a riasztás. Délután Gömőri volt itt csupa rémhírrrel. El is sietett, mert ittléte alatt borzasztó erős ágyúzás kezdődött, ez tartott egész éjjelig. A vonat csak Turáig járt e napon, de estére ennek elfoglalását is jelentették. Az oroszok minden irányból közelebb nyomulnak Pesthez, de a fő támadás Miskolc és Eger felé halad. A tegnapi Gellért-fürdői támadásnak 7 halottját jelentik. Mostanában az óbudai téglagyárba viszik a zsidókat, néha este visszahozzák az egész csoportot Pestre. Nagy plakátok jelentik be a statáriumot a szökésre.

XI. 19. Vasárnap lévén, persze hogy zavarórepülésre és kisriadóra ébredtünk; 1/2 10-től 1/2 11-ig volt a 109., majd 1/4 12-től 12-ig a 110. riasztásra iszkoltunk a pincébe. (Nem igen tudnak a háziasszonyok ilyen délelőttökön rendes ebédet főzni.) Délelőtt Nyugat-Magyarország és Bécs ellen mentek a gépek. Délután lementünk Marcikával újságért és sétálni, de a korai elsötétítéshez és a nagyon hideg, fagyhatárhoz közeli időjáráshoz igen erős ágyúzás csatlakozott, hát siettünk haza.

Estefelé még erősödött az ágyúszó, hallottuk a háziaktól, hogy az Örömvölgy utca¹⁸⁷ környékén már bevágott egy pár ágyúgolyó a házakba. Az esti hivatalos jelentés szerint igen nagy orosz erőkkel indult ÉNy-i irányban új támadás, mely már Gyöngyösig jutott. De Vajna tábornok, belügyminiszter kijelentette: „Hamarosan erős hadsereget vonultatunk fel ellenük, már az új német fegyverekkel.”¹⁸⁸

XI. 20. hétfő. Délelőtt a hivatalban fázkódtam, délután elmentem megnézni a tegnap délutáni és esti ágyúzás nyomait: a Szigetvári utca és Baross utca sarkán álló házat érte az első találat, aztán az Örömvölgy utca 44. számút, ott még rendőrök álltak, mert 9 halott volt; a Fűvészkertbe is becsapott egy gránát, egy meg a Ludoviceum előtt gyanútlanul sétáló orvost, tanítónő feleségét és II. gimnazista fiukat csapta agyon. Az ágyúgolyók becsapódásának irányából következtetve, keletről jöttek a lövések. (T. i. a mi ablakaink is keletre néznek, ezért nyomoztam a gránátok útját.) Hideg, sötét este értem haza, tiszta december; s gyúrtam szivarvégekből a cigarettákat a másnapi hivatali fogyasztásra, a hidegben legalább füstölhessen az ember. Esti jelentés: elesett Diósgyőr, – Hatvanhoz közelednek. Új bevonulási hirdetemény, s újabb rendelet a stárium mellé: a nagyon szaporodó esetek miatt felelősségre vonják azután a katonaszökevények hozzátartozóit is. Újabb razziaák estéknént.

XI. 21. kedd. Aszód és Vecsés elfoglalását jelentik. Gömöri járt itt: megkapta a pápai védettséget.

XI. 22. szerda. Korán kezdődő zavarórepülések és kisriadók után 3/4 12-kor a 111. riasztás, de nyugatra ment a sok száz gép. Délután megint folytonos zavarórepülés, de közben azért elszaladtam Ilonkához pogácsáért; késő éjszakáig tartott a zavarórepülés és a dunántúli városok riasztása. Állítólag a Csepel-szigetre át tudtak kelni az oroszok, Horthy-ligetig; állítólag Gödöllőn is bent vannak; az esti magyar jelentés csak Miskolc és Hatvan előtti harcokról szólt, s bevallja az oroszok dunai átkelését Apatinnál. Irtózatossá felháborodást keltett a szülők előtt, hogy a nyilasok a rádió segítségével összeharagítottak leveleket gyerekekkel (kisgimnazisták) szedték össze az elhagyott zsidó lakások ingóságait s hordatták teherautókra. Sok szülő ágyba dugta s betegnek jelentette a gyerekét, hogy ne kelljen mennie.

XI. 23. csütörtök. Egész délelőtt zavarórepülések, kétszer kisriadó is volt, s csak délután 4-kor indulhattam haza a hivatalból, mert inspekciós voltam. (Rendelet szerint valamennyiünknek reggel 8-tól délután 4-ig kellene dolgoznunk, de 3-kor elme gyünk s 4-ig csak egy-egy „inspekciót” hagyunk ott.) Valóságos öreg estében értem haza 3/4 5-re, sötétségben, esőben. Egy kártya várt Holló Irmától: áttelepítették az újpesti Duna-partra, kér, hogy látogassam meg. (Szerencsére közel van a vasárnap, mikor délelőtti időben megpróbálhatom felkeresni, – hivatal után már nem lehet bemeni a sárga csillagos házba.) Az oroszok tényleg átjutottak a Csepel-szigetre, onnan halatszik az erős ágyúzás, különösen éjjel 12-től 1-ig, s akkor szinte az ágy is remeg az ember alatt. Nappal, a zajban, nem olyan idegesítő az ágyúszó, mint az éj csöndjében.

¹⁸⁷ VIII., Diószegi Sámuel u.

¹⁸⁸ Vajna Gábor a belső fegyveremről, a zsidókérdésről és a helytállásról beszélt a rádióban. *Összetartás*, 1944. október 19. 1-2.

XI. 24. péntek. Már délelőtt erős volt az ágyúszó, a hivatalban. Délután a fát rakosgattam a pincében; nagyon be kell osztani, mert a város semmit sem szállított le alkalmazottainak a megrendeléstől, feketén pedig iszonyú árakat kérnek s nem is igen kapni. Csak a tavalyról megmaradtra leszünk utalva, tehát egész télre. <Csak december 31-ig fűthettünk, január 1-én már az óvóhelyen laktunk, mikor feljöttünk végre - február 13. - nem volt egyetlen ablak se, így nem is próbáltunk fűteni. De még jó, hogy megmaradt az a fa, mert 45/46 telén viszont 1 kg-ot sem vehettünk már, mégis át tudtuk vészelni a telet 12-13 C°-ra való felfűtéssel. 45 elején a konyhában éltünk 5-7 C° mellett.> Estefelé itt volt Ilonka, visszakisértem: teljesen néptelen este az elsötétített város, csak a német katonai őrzőjáratok csizmái kopognak az utcán. Tökölnél, a Csepel-szigeten, visszanyomták az oroszokat, de azért a csepeli (Lakihegyi) rádióadó nem működik már, a 20-as kisadóval dolgoznak, zavaros német műsorokat sugározza.

XI. 25. Reggel a szabóhoz mentem próbára, azután a hivatalba, majd haza - mind gyalogosan. Délelőtt is, délután is erős ágyúszó. Délután kedves vendég állított be: Zerkowitz Ferkó, hadnagyi uniformisban. Igen érdekes híreket mondott: birto-
kuknak a németek által való kirablásáról; Bubsziról és Péterről,¹⁸⁹ kik fél éve a Margit körüli katonai fogházban ülnek (dacára a legjobb védőügyvédnek) stb. Megteázott velünk, aztán érzékenyen elbúcsúztunk. Este csak zavarórepülés, de éjjel 12-től 1-ig olyan ágyúzás, hogy reszkettek az ablakok. Hatvan körül dül most a nagy csata.

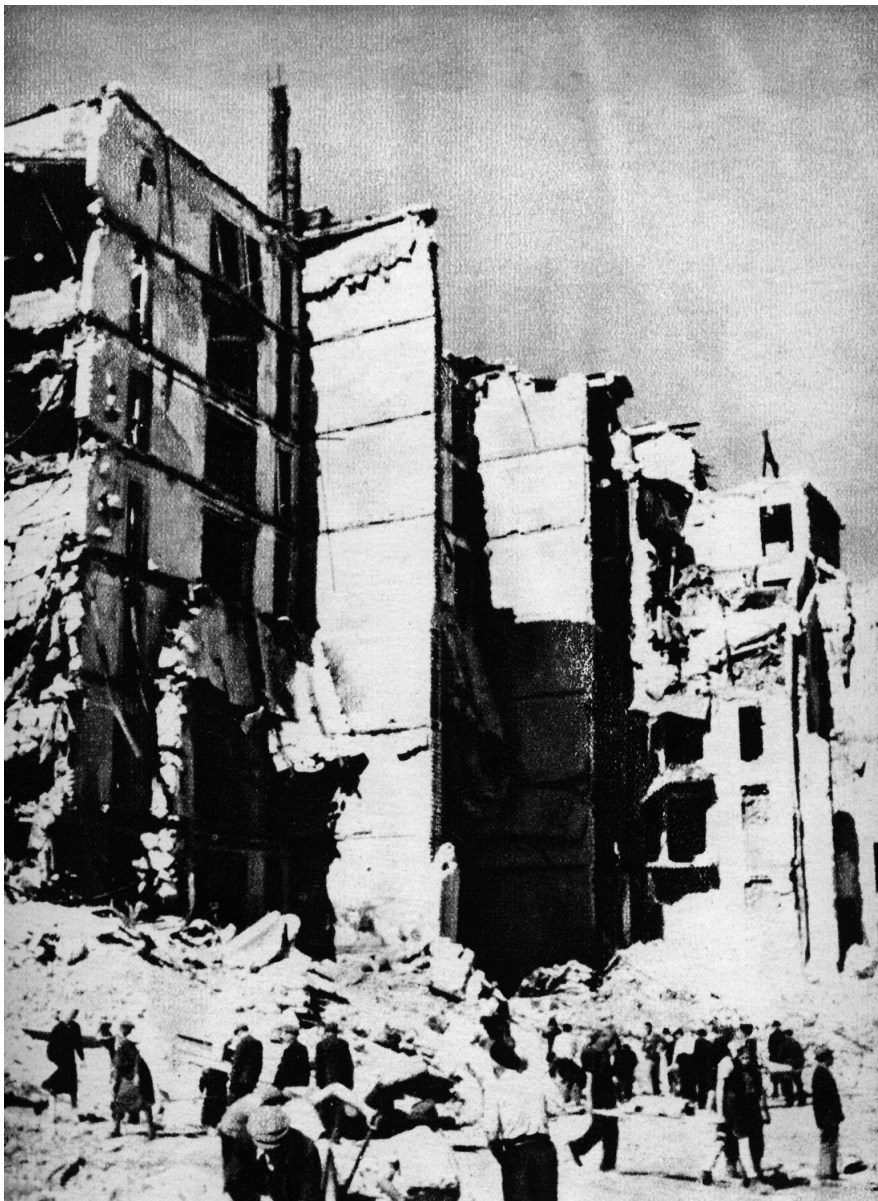
XI. 26. Erős vasárnap volt! Reggeltől zavarórepülések, de azért délelőtt elindultam megkeresni Holló Irmát az Újpesti rakpart címen. Ez egy óriás Palatinus-ház,¹⁹⁰ svájci védetség alatt. Szerencsére sarokház: míg a nyilas ór a ház másik frontján sétált, átszaladtam a szembeni járdáról s benn a zsidó férfiak kapuőrsege már kikémlt az utcára s gyorsan beeresztett. Infernalis látvány volt: a IV. emeleten volt a lakás, egész föl addig minden lépcsőfokon 2-3 férfi ült, s a körbejáró gangokon is sűrűn egymás mellett ültek; ahol Holló Irma lakott, az egy kicsi, 3 szobás modern lakás, alacsony plafonnal; 72-en laktak a három szobában. De délelőtt csak a nők tartózkodnak benne, hogy megfőzhessenek, azért ülnek a férfiak kinn a lépcsőkön. Nagy nehezen előkerítették Holló Irmát, - elpanaszolta, hogy hirtelen kellett régi lakásából elmenekülnie, s nem tudott semmit magával hozni, pénze nincs, szeretetből látják el itt. Kérdeztem: mi kellene legjobban? Törülköző, konyhai törölőruha,

¹⁸⁹ Wilde Ferenc az 1920-as években került kapcsolatba a Zerkowitz családdal, testvére Wilde János révén, akinek magántanítványa volt Zerkowitz Hanna (1899-1976) művészettörténész. Az ő testvéreinek nevelője lett Wilde Ferenc 1921-ben, édesanyjuk korai halála után. Az itt említett Zerkowitzok, Hanna nagybátyjának, Zerkowitz Oszkárnak (1870-1928) gyermekei: Zerkowitz Ferenc (1909-1982); Zerkowitz Péter (1911-2003), ifj. Zerkowitz Oszkár. Péter és Oszkár részt vett a katonai ellenállásban. 1944. november 12-én elfogták őket, és a Margit körüli fegyházba kerültek, ahol megkínózták őket. Onnan Sopronkőhidára kerültek és életfogytiglani, illetve 15 évi fegyházra ítélték őket. Almásy Pál: *Sopronkőhidai napló 1944-1945*. Budapest, 1984. 166., 194., 285.; Kovács Tamás: A nemzeti Számonkérő Különítmény. *Múltunk*, 51, 2006, 3. 90-91.

¹⁹⁰ XIII., Pozsonyi út 2/18.

Így épült fel a Lipótváros (Dunapark). Repr. *Budapest pusztulása*.
Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

...és így omlott össze (Klotild-utca). Repr. *Budapest pusztulása.*
Bev. Goda Gábor. Budapest, 1946.

szappan, akármilyen enivaló, de főleg tea és aspirin, mert a 72 ember alvása alatt se lehet éjszaka becsukni az ablakot, s a hűvös dunai éjszakától mindig mindenki influenzás. Szerencsére volt nálam 500 pengő, az egészet odaadtam, annak borzasztóan megörült, hogy így ő is bele tud adni ezután a közös ellátás költségeihez. Valami lipótvárosi keresztény ismerőseinél van 20 deka teája, az jó volna. S ha a volt takarítónőjét fel tudnánk vadászni, hogy hozza el a nála elrejtett fehérneműjét és ruháját. Megkerestem – kisriadók közben – a teás ismerőst, nagy nehezen ideadtak 10 dekát, azzal visszamentem s feladtam a lakásra, – aztán vágatva a Nagykörúton haza. Pont az otthoni kapuban ért el a 112. riadó 2⁴⁰-kor, tartott 3-ig. Sietve megebédeltünk, s bár folytonos zavarórepülés volt, mégis elindultunk Marcikával, hogy megkeressük az Erzsébet téren a vonatkozó takarítónőt, hátha lehet rá kifejteni egy kis lelki ráhatást. Nagy nehezen megtaláltuk s próbáltuk rábírní, hogy vigye be a ruhaneműt, – azt mondta, már próbálta, de a nyilas őr miatt nem jutott be a házba. Addig bízattuk, míg megígérte, hogy holnap délelőtt becsempészi. <Marcika ugyan azt mondta, hogy nem bízik a pofájában, – s neki lett igaz: a felszabadulás után elmondta Holló Irma, hogy sohase látta többé, se az asszonyt, se a ruhaneműt.> Hazajövet jött Gömöri, egy-egy versét hozta, amit Marcsikának és nekem ajánlott, de most épp jókor jött, mert vállalta, hogy a Holló Irmának becsempészendő élelmiszerekért eljön s megpróbálja egy reggel kézbesíteni.

(T. i. ha megfognak valakit, hogy a zsidóknak élelmiszert visz be, odamennek a lakásához, kifosztják az élestarát, s összetörik a bútorait stb.) Reggel rendelet volt a lapokban, hogy ezután nem kell iskolai képesítés a tiszteknek.¹⁹¹ <Budapest városparancsnoka, Nidosi¹⁹² nyilas testvér, a Gellért-fürdő tyúkszemvágója volt azelőtt stb.> Másik rendelet: be kell jelenteni a fél kilónál nagyobb tea- és kávékészleteket, és beszoigáltatni a nyilasoknak. Esti rádióhírek: az alsódbasi hídfőnél is átkeltek az oroszok a Duna jobb partra, Hatvant kiürítettük. Este 1/2 9-kor felmondta a szolgálatot a pesti rádió, nem tudtuk mi lehet az oka? A pápai nuncius e napon népkonyhát állíttatott fel a bombakárosultaknak és menekülteknek.

XI. 27. hétfő. Hivatali nap, végig zavarórepülésektől és erős ágyúszótól kísérve. A drágaság nő. 1 kg alma 28 P, 1 kg vaj 70 P, cukor pedig se jegyre, se feketén nincs, sokak szerint már nem is lesz (ez lett igaz!). A kenyéradagot napi 20 dkg-ról 15 dkg-ra szállítják le. Újabb – szigorúbb – bevonulási parancsokat ragasztottak ki. Esti rádióhírek: az oroszok bevonultak Egerbe; „már három napja tart a nagy csata Budapesttől keletre.”

XI. 28. kedd. A hivatalban riadalom: a tanszemélyzeti tagok katonai felmentése, illetve meghagyása érvénytelen, így direktoromnak is be kell vonulnia (főhadnagy!). Délután összeszedtünk egy nagy skatulyába Holló Irmának szánt élelmiszert: teát, kakaót, babot, borsót, lencsét, hogy Gömöri holnap bevihesse neki. Egész éjjel igen erős volt az ágyúszó.

¹⁹¹ A m. kir. minisztérium 4.150/1944. M. E. számú rendelete a honvéd tisztképzés korszerűsítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. november 25. 2.

¹⁹² Nidosi Imre (1907–1948) fürdőmester, tyúkszemvágó; nyilas tömeggyilkos, Pest városparancsnoka.

XI. 29. szerda. Jókora reggel jött Gömöri, s nagy szurkolva elindult a csomaggal a sárga csillagos házba. Másfél óra múlva boldogan jelentette: sikerült bejutnia s átadta. (Nem is bátorságból vállalta, hanem becsületből.) A hivatalban már ma megkaptuk a decemberi fizetést, mert a tegnapi hirdetés alapján igen sok tisztviselőnek, tanítónak ma már be kell vonulnia. Délelőtt Marcikánál járt Veronka küldötte, egy pályaudvari málházó felesége, valami részeges takarítóasszony, egy kézírásos levélkével: küldjön Marcika némi pénzt, de főleg harisnyát, cipőt és kesztyűt, mert mezítláb, éhezve és fázva érkeztek vissza 14 napos gyalogút után Hegyeshalomról, ahová nyilas transzporttal kísérték. Ott a svéd misszió tisztjeinek előmutatta a svéd menlevelét (amit addig a keblében dugdosott, mert ha a nyilasoknak bemutatta volna, azok egyszerűen széttépik), így kivették a transzportból s hazaengedték. Bozsó is hazakerült, de apjukról nem tudnak semmit. Marcika odaadta a háznál levő összes pénzt, 200 pengőt s a kért ruhadarabokat a magáéból, mert nem akarta feltörni Veronka itt lévő kofferjeit. (Ő aztán ennél a részeges takarítóónénél, Újpesten, vett szállást; nem tudni, micsoda mélyreható családi viszálykodás ült ezek lelkén, hogy még ilyen végveszélyben sem akart Kláriverrel és Bozsóval együtt lakni. Pár nap múlva megint hozott ez a takarítóasszony egy levélkét Újpestről, hogy adjuk ki az asszonynak a „nálunk letétbe helyezett arany ékszereket”! Megmondtuk, hogy semmiféle ékszert nem helyezett el nálunk, mire az asszony nagy morogva elment. <Csillag alatt megjegyzem: hogy ilyen ékszer depozitumok miatt a felszabadulás után rengeteg rendőrségi zaklatás, feljelentések, pörök lettek, s évtizedes barátságok omlottak össze ellenségeskedéssé: a cudar auri fames,¹⁹³ – mindkét oldalon! Mi pedig tele voltunk aggodalommal, hogy mikor hozza ránk a nyilasokat! Később még egyszer feljött Veronka, s akkor szelíden felróttuk neki a meggondolatlanságát. Ne haragudjunk, ő nagyon jól tudta, hogy nálunk nem helyezett el ékszert, azt egy barátinőjénél hagyta, – csak föl akart vágni egy kicsit a gazdagságával a takarítóasszony előtt, aki nagyon jó asszony, csak ha esetenként megiszik az urával 5–6 litert és berúgnak, akkor az isten pénze sem elég, hogy betömje a száját. – Ekkor láttuk, hogy szegény Veronka is félbolond már, – ha teszem előbb is nem volt már az, – és nem szóltunk többet. Szegény, ha az anyjával és Bozsóval maradt volna, ma is élne.> Nagyon erős volt az ágyúzás, amikor hivatal után a szabóhoz mentem kabátot próbálni, s este még erősebb, amikor visszakísértem Ilonkát. Kiűrtették Pécsset is, mert Mohácsnál, Bátaszéknél nagyon előugrott az orosz front. Az egész város megint általános kiűrtési hírekkel volt izgalomban. Az egyetemeket súlyosan megrendszabályozták,¹⁹⁴ mert a professzori értekezleten ellentmondtak Csilléry Andrásnak,¹⁹⁵ aki

¹⁹³ Átkozott pénzvágy.

¹⁹⁴ 1944. december 8-án jelent meg a *Budapesti Közlöny*ben a vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelete, Baráth Tibor történész, egyetemi tanárt „a magyar tudományos és művészeti élet kiválóságainak ideiglenesen a Német Birodalom területére való kitelepítésére miniszteri biztossá kinevezte.”

¹⁹⁵ Csilléry András (1883–1964) orvos, a Stomatologiai Poliklinika vezetője, politikus, 1939–1944 között a Magyar Élet Pártja országgyűlési képviselje. A magyar orvosok Nemzeti Egyesületének alapítója, a Pázmány Péter Tudományegyetem Orvosi Kara Németországba telepítését követően számos diák haláláért terhelte felelősség, ugyanis a diákokat az SS-be akarta kényszeríteni.

az egyetemek kiürítésének kormánybiztosa, mire ő halállal fenyegette meg az ellenzéki professzorokat. (Vezérük dr. Moór Gyula jogkari dékán és Csűrös Zoltán¹⁹⁶ műegyetemi dékán voltak.)

XI. 30. csütörtök. Ma lenne Munisika 90. születésnapja. Hivatalban voltam. Ezalatt Marcikánál járt Koltay Feri kolléga, elmondta nagy titokban, hogy Dini százados úrnak sikerült elszakadnia dunántúli egységétől pár napi szabadságra, Pestre (persze, nem ment többé vissza, az ostrom végéig Pesten bujkált nagyszerűen álcázott kék szerelői ruhában; egyszer hozzánk is feljött késő este, s nem ismertem meg, olyan jó volt a maszkja, az addigi borotvált arc helyett, hosszú, lógó bajusszal). De azt is elmondta Koltay, hogy most nála van nagykátai sógorsága, 3 személlyel, mind menekültek, de vigasztalhatatlanok, mivel Nagykáta kiürítésekor (a férfi ott igen módos körorvos volt) a német katonák olyan alaposan kiürítették házukat, hogy nemcsak pincéjéből párszáz hektó borát hordóstól, rendelőjéből a röntgengépet, hanem az összes bútort is elvitték, a pusztá falakat hagyva hátra. Délután bevásárolni jártam, a nehéz napokra kis konyakot akartam venni, de már 54 pengőt kértek érte, nem vettem meg. (Hányszor megbántam, – a nyirkos óvóhelyen jól esett volna!) Este benézett Ilonka, pár tojást tudott valakitől szerezni. E napon az ágyúszó kissé alábbhagyott, az esti jelentés szerint a pécsi és miskolci szárnyon folyik majd a fő támadás. Eközben, délután 1/2 7-kor könnyű pokolgép robbanás a Rákóczi úti Metropol Szálló kávéházában,¹⁹⁷ csupa német katonatiszt lakik itt, 20-on felül volt a halottak száma, mind összeomlottak a kirakat és a közfalak. Partizántámadás volt, – persze örült hajsza kezdődött elfogatásukra. Sokakat „felkoncoltak” (ez hivatalos kifejezés volt akkor). Reggel rendelet jelent meg: a honvéd hadapródiskolás gyerekeket rendes katonai szolgálatra rendelték ki.

XII. 1. péntek. Utolsó olyan hivatali nap, amikor délután 4-ig kell bent lenni, mert holnap életbe lép a délután 4 órai elsötétítés reggel 1/2 8-ig. Gömöri járt Marcikánál, hogy látta: már ragasztják ki a gettót létesítő rendeleteket.¹⁹⁸ Este 1/2 10 felé 4-5 óriási robbanás, pedig még csak zavarórepülés sem volt jelezve. Állítólag a ferencvárosi pályaudvart bombázták, de sokkal közelebből hangzott. Az oroszok Pécs környékéről Dombóvár és Kaposvár felé nyomulnak. Megjelent

¹⁹⁶ Csűrös Zoltán (1901–1979) vegyész, az MTA tagja, 1943–1944-ben a József Műegyetem Gépész- és Vegyészmérnöki Kar dékánja. Moór Gyula (1888–1950) jogfilozófus, 1929–1948 között a Pázmány Péter Tudományegyetemen a jogfilozófiai ny. r. tanára és tanszékvezető, az MTA tagja.

¹⁹⁷ 1944. november 22-én a kommunista ellenállók – Szír-csoport – követte el a merényletet.

¹⁹⁸ A Szálasi-kormány 1944. november 18-án tájékoztatta a Zsidó Tanácsot, hogy gettót létesít a VII. kerületben. A gettó létrehozásáról szóló (8935/1944. BM) rendeletet november 29-én tették közzé: „A m. kir. kormány a Budapesten élő, sárga csillag viselésére kötelezett zsidóknak a VII., Dohány, Nagyatádi Szabó István, Király, Csányi (3–6. sz.) és Rumbach Sebestyén (17–19. sz.) utcák, a Madách Imre út, Madách Imre tér, Károly király út által határolt területre való összeköltöztetését és a zsidók részére kijelölt területnek (gettónak) a nem zsidók által lakott területtől való elkülönítését elrendeli. A határként felsorolt utakra és utcákra néző házak nem tartoznak a zsidók részére kijelölt területhez.” Az átköltözés december 2-ig tartott. Brahm 1997. i. m. II.: 932–972.

a kivonulási parancs az összes egyetemi hallgatókra: elvonulni Németországba!

WM: 1944. december 1. Drága, jó, kis Bunskákn! Kedves, jó Juliska! Látom, két hét telt el utolsó írásom óta, amely alatt nőtt az aggodalom, a félelem, hogy mit hoz a legközelebbi jövő és nőtt a vágyakozás, hogy kaphatnánk töletek, rólatok valami hírt. Nagyon nehéz a szívünk. Erősödött a terror, és pl. míg a közelmúltban meg lehetett tenni, hogy a nagyon rossz élelmezés mellett élő zsidóknak valami élelmet bevihessen az ember vagy legalább meglátogassa őket (hiszen ők alig mernek kijönni), most már ezt sem lehet. Istenem, hogy akiknek ú. n. oltalomlevelük van svájci, svéd vagy vatikáni, azoknak be kellett költözködni az illető követség védelme alatt álló házba; rettenetesen össze vannak zsúfolva, de mégis valami védelem. Azonban a nyilasok szemmel tartják, ki megy oda be, igazoltatják a látogatót, s eljárást kezdenek ellene, vagy éppen az ellen, akinél mint látogató járt. Ezt ma hallottuk, s így még szerencsénk volt: vasárnap kétszer is volt Holló Irmánál, aki svájci oltalomlevelet szerzett, s beköltözött egy ilyen védett házba. Ferinek írt, hogy látogassa meg. A költözködése olyan menekülésszerű volt, hogy semmit nem vitt magával. Feri aztán eljárt a kért dolgok megszerzésére, üzenetei átadására, adott neki 500 pengőt, hogy legalább így könnyíthessünk a sorsán. Még egy csomag élelmiszerral is próbálkoztunk, Gömöri vitte el hozzá, s aztán kérésére elment, hogy Elza nővérét s másik rokonát megkeresse. Ez is sikerült, szintén követségek által védett házakban laknak már. De folyton attól kell félni, hogy újabb és újabb szigorításokat, az üldözésnek újabb fajtáit találják ki. S az ember semmit nem tehet, csak sóhajtja: Istenem, csak már vége volna. Tegnap Lessner Veronka írt nekem néhány kétségbeesett sort; pénzt, harisnyát kért, mert bár svéd oltalomlevele volt mégis elvitték az osztrák határig egy transzporttal – gyalog –, s onnan valami igazolás után visszairányították. Segíteni szeretnénk, de ezt most már csak pénzzel és nagyon óvatosan tehetjük. Jó szívvel tettük, eddig Dudónak öt hónapi fizetését adtuk erre. De ez alig segíthet már valamit, hiszen mindenüket elvették. Minden nap gondolunk rá, emlegetjük, mi jut el ezekből a hírekből hozzátok? A háború hírei, mennyi nyugtalanságot jelentenek számotokra. Most már Pécs, Mohács, Csepel-sziget egy része orosz uralom alatt. Hatvan és Eger szintén. A Pest sorsa fölötti bizonytalanság napról-napra nő. Ágyúkat állítottak fel a budai partra, tankcsapdákat ásatnak, a pesti Duna-part házait kiürítik, úgy látszik rohamra készülnek. De nagyon fenyeget a körülfűrés veszélye, s hogy mi lesz akkor? Az elfoglalt országrészek életéről semmi ki nem szivárog, levél, újság onnan nem jön. A moszkvai rádió elmondja ugyan, hogy ott rend, nyugalom van, s folyik a mindennapi élet, de a magyar propaganda rettenetességeket sorol fel nap nap után ezekről a helyekről. S aztán szorongva, félve gondolunk arra, milyen borzasztó következményei vannak és lesznek annak, hogy a katonaság egy része a régi vezérkari főnök utasítására, aki a Horthy-féle fegyverszünet alapján átment az oroszokhoz, sok tiszt, mint a moszkvai rádió ma mondta: sok száz s a katonák közül sok ezer tette le a fegyvert. Itt általános mozgósítást, az egész egyetemi hallgatóság bevonulását rendelték el. Valami földalatti, forradalmi megmozdulás híre tér vissza mindig. Rettenetes a szegény menekülők sorsa. S újra és újra a mindnyájunk

felett lebegő bizonytalanság. Zerkowitz Ferkó volt itt a napokban. Hadnagy, s mert feleségét és két kis gyermekét behozta a pesti lakásba, Kató őrzi még mindig a birtokot, ahol most is 300 német katona van beszállásolva. De meddig? meddig? itt is ez a refrén. S mi lesz aztán: Szegény édesanyjuk roppant sokat aggódik a másik két fiúért. A rokonságon nem tudtak másként segíteni, minthogy ilyen oltalomleveleket szereztek nekik, s aztán élelmiszert, pénzt juttatnak hozzájuk. Megható volt azonban Ferkónak az a gondolata, hogy mint legszükségesebb ajándékot, 3 kiló cukrot hozott fel Dudónak. Ez nagy kincs, mert ez, úgy mondják, végképp nem lesz. A készleteket kivitték a németek, a gyárak berendezését szintén, a cukorrépa termés a földben maradt. Nagy ínséget jósolnak, mert semmiből nincs készlet, és mindent, de mindent elvisznek a németek. Valahogy azért ez mind háttérbe szorul, ha arra gondolok, milyen borzalmakat hoztak még csak az utolsó hónapok, Németország rettenetes bombázását, s igaz-e amit az új német bombákról írnak. Hogy lehettek ti, Bunsókám?

Még azt is ideírom, hogy Munisikának születésnapja volt máma, 90 éves lenne. Lementem a templomba, a temetőbe menetelre már nem is lehet gondolni. Sokszor gondolom, hogy Munisika vigyáz rátok, vigyáz ránk, hogy ezeket a szörnyen nehéz időket átélhessük. Mit hoz a december, jó Istenem. Minden hírt, híresztelést olyan szomjas szívvel hallgatok meg, ki lehet-e belőle érteni, hogy már nem tart soká? Most egy olyan hírt erősítettek meg, hogy talán 8-10 nap alatt odáig fejlődik a harci helyzet, hogy el kell menni a németeknek, s már nem lesz idejük újabb terror-szabályok kidolgozására. Adja a jó Isten.

WF: XII. 2. szombat. E napon életbelépett a hivatalban ismét a régi rend, nem délután 4-ig, hanem csak 1/2 3-ig tart a szolgálat, igaz, hogy a nők már alig járnak be, rendszeresen csak Bagossyval fázkódjuk végig a hivatalos órákat. Az orosz a Dunántúlon nagy ugrással ment előre: Kaposvár, Dombóvár, Paks, Szekszárd, Bonyhád elfoglalását jelentik. Így előbb lesz a Balatonnál, mint Pesten, - már kezdenek visszajönni a fővárosba azok, akik ősz elején a Balatonhoz menekültek az orosz elől, kíváncsi vagyok vissza fog-e jönni még Géza koma meg a felesége?, mert vonat már nincs, szekérrel közlekednek. <Később kisült, hogy Gézáék olyan későn indultak Keneséről, hogy a körülkerített Pestre már nem jöhettek el, csak Veszprémig jutottak, ott élték át az ostrom idejét, a Nemzeti Bank ottani óvóhelyén.>¹⁹⁹ A mai napon óriási plakátok jelentek meg a pesti gettó megszervezéséről, 7-éig kell beköltözniük a zsidóknak a VI. kerület egy körülhatárolt részébe, nagyjából a Károly körút, Király utca, Dohány utca és Kertész utcák közötti háztömbökbe. Erre föl a fuvarozási díjak a mai napon százszorosukra ugrottak. Még a kézikocsik órabére is fantasztikus. Különben egész nap erős ágyúszó, sok zavarórepülés és kisriadó, de a gépek Bécs ellen mentek. Gömri új verseit hozta fel, - nem hallgattuk meg, - majd nyomtatásban egyszerre olvassuk, mondtuk neki. Csalódottan távozott.

¹⁹⁹ A veszprémi Sziklában 1937-1940 között, német tervek alapján készült a Nemzeti Bank biztonsági trezorja, de a polgári védelem óvóhelye, kórháza és vezetési pontja is itt kapott helyet.

XII. 2. vasárnap. Egész nap zavarórepülések, nagy kötelekek húztak át a város felett déli irányból, de Bécs ellen. Délben bementem a városba, mert hallottam, hogy a Duna-parton tankcsapdákat ásnak: tényleg, a piaristák kapuja alatt egy 10 méteres gödröt láttam, az Erzsébet híd pesti hídfője előtt pedig pár tucat vasbeton bunkert raktak, – itt akarják megállítani az orosz tankokat? A két híd között, a budai oldalon, a part vasrácsára pár méter magas sövényt applikáltak, hogy onnan – a mögül – lődözzék a pesti parton tartózkodó ellenséget. A katonaviselt férfiak a hasukat fogva röhögik ezt a gittegyleti stratégiát, viszont a Duna-parti tankcsapda-lukak ásásához már civileket is rendelnek ki, persze mindenki bujkál ez elől. Végrehajtó hatalom már nem igen van. Az oroszok bevonultak Miskolcra és Sátoraljaújhelyre, a Dunántúlon elfoglalták Dunaföldvárt és Tamásit; innen már csak 30 km a Balaton.

XII. 4. hétfő. Egész délelőtt zavarórepülések, a hivatalban csak beszélgettünk, senkinek nincs már lelki nyugalma dolgozni. Ezalatt Marcikánál járt Veronka takarítónő küldötte egy zöld kosztüm miatt, azt szerencsére megtalálta a ládáiban. Ebéd után jött Baráth Bandi: nem indulhatott el a csapatteste, mert az összeállított szerelvényüket egy órával a bevagonírozás előtt pozdorjává bombázták az amerikai repülőök. Dodó öccsét meg elütötte egy autó, súlyos gerincserüléssel fekszik a Rókusban. Azt hallottuk, hogy Kenesét kiürítették, így azt lesik, mikor érkeznek meg onnan szüleik, illetve hogy szabad lesz-e az út Pestig? Nagyon nyugtalan és izgatott az egész város: a hivatalok kitelepítése nyugatra egyre tart, biztatások és fenyegetések érik az itthon maradni akarókat; állandó az erős ágyúszó; kenyérhiány, áruhiány, drágulás. A gettót körülfalazzák; elrendelték, hogy a gettóul kijelölt területen lakó keresztényeknek el kell onnan költözniük. A hivatalból hazajövet egész karavánokat láttam költözni a gettóba. Emellett délután 4-kor már koromsötét a város; sár, köd, egész kísérteties a város képe.

XII. 5. Nyugtalan hivatali délelőtt, folytonos zavarórepülések, majd kétszeri kisriadó után mentek a gépek. Mostanában a Dunántúlt bombázzák, mint fő hadműveleti területet. Délután elmentem Ilonkához, kaptam némi krumpli mennyiséget. Az oroszok elérték a Balatont, Siófokot kiürítették; a Szigetvár irányában operáló csapatok már csak 80 km-re vannak az osztrák határtól. Pesten folytonos igazoltatások, már reggel a hivatalba menet egy nyilasból, rendőrből, katonából álló járőr állja minduntalan útját a férfiaknak. Éjjel olyan erős volt megint az ágyúszó, hogy nem tudtunk tőle aludni.

XII. 6. szerda. Egész délelőtt zavarórepülések és kisriadók (ilyenkor nem kötelező, de tanácsos az óvóhelyre levonulni – a félénkebbek tehát egész nap mászkálhatnak pincébe le, föl. Persze a II. emeletről ez nem élvezet). 0°-os lett a hideg s a lakás is, a hivatal is elég fűtetlen; didergünk. Délután itt volt Brunner Jóska és Irma: panaszukkal, mert üzlethelyiségük s mostani lakásuk is a gettóban van, mindkettőt 3 nap alatt el kell hagyniuk. Az oroszok tovább haladtak a Dunántúl, délen a Muraköz felé; a Balaton és a Duna közt elérték Rácalmást. Onnan jöhet az egész napos erős ágyúszó. A Németországba kihelyezett rengeteg intézmény irányítására egy Németországban működő magyar kormánybiztost neveztek ki; Csilléry András mégis kivitte az egyetemi hallgatókat, akik nem tudtak megszökni. Maga a kormány még Sopron-

ban dorbézol, veszekszik egymással és intrikál; Szálasi és Rajniss összeverekedett s most Tárczay Felicides Román²⁰⁰ a „kultuszminiszter.”

XII. 7. csütörtök. Egy éjszaka föllépett gyökérgyulladásal kínlódtam a fogammal, de azért elmentem a hivatalba, mert ha Bagossy véletlenül nem jönne, vagy nem jöhetne át Budáról, esetleg senki sem lenne benn. Oszlárý Béla,²⁰¹ volt Jázmin utcai igazgatóm 2 órai temetésére se mehettem el, annyira fájta a fogam. Az orosz erősen közeledik, Ercsit feladtuk. Innen jó az egész napi igen erős ágyúzás, az esti hivatalos jelentés szerint „mintha Pest elleni döntő felvonulásról lenne szó.” De a bécsi országút még szabad, a kiürítés tempója lázasan növekszik. Wilcsitől jött egy november 23-ról keltezett kártya, 5 cenzúrai jeggyel (szóval ott még ráérnek erre is): „Kedves Doktor Úr, baráti sorait, amik rendkívül megörvendeztetek, csak nemrégiben kaptam kézhez; majdnem egy hónapra volt szükség, hogy ideérjenek! Remélem, hogy jól van és nem szenved nagyon. Nagyon rossz idöket éltünk és élünk, de annak is örülni kell, hogy nem rosszabb. A házunk is megsérült, de hála Istennek még jól lakható. A családom tagjai hála Istennek jól vannak, a különböző vidéki unokatestvérek is. Örülök neki, hogy Juliska rokonai is jól vannak. Bárcsak hallanánk valamit Johannes felöl. De erre sajnos semmi kilátás! Remélem, hogy a lapom hamar megérkezik. Kérem, írjon hamarosan, mindig örülök neki. Önöknek minden elképzelhető jót kívánok a következő idökre.” Rögtön feleltünk rá, de az az itteni felbomlott viszonyok miatt már aligha jutott kezébe.

XII. 8. péntek. Ünneppnap lévén már kora reggel zavarórepülésre és kisriadóra ébredtünk, de azért dél felé elindultam Ilonkához, mert pogácsa volt ígérve. De az úton ért 1/4 1-kor a 114. riadó; egy kapu alatt húzódtam meg 3/4 2-ig, akkor hazaszaladtam, és 2 órakor máris szólt a 115. riasztás; le a pincébe. Tartott 3-ig. Ebédelni így se tudtam, mert a foggyökérgyulladás kulminált, fájta erősen, noha 6 aspirint vettem be. Reggel 7-től éjfélíg megszakítás nélkül erős ágyúzó. Délután itt volt Baráth Bandi, holnap kell indulnia a katonasággal, most kell hát meglépnie. Az egész város kiürülési jelenségekkel tele, reggel rendelet jelent meg: a honvédek hozzátartozóira kötelező a kiürítés, jelentkezési helyeiket közli. Rendelet az anyagi kiürítésről (minden gyárat le kell szerelni),²⁰² sok helyütt a munkásság nem engedte ezt meg, ellenáll. Lezárták a mai napon a pesti gettót; nyilas, rendőr, katona őrzi a behatolási pontokat, lehetetlen már élelmiszert juttatni be.²⁰³ Este bejelentik a „harapófogót Budapest körül”.

²⁰⁰ Rajniss Ferenc (1893–1946) újságíró, lapszerkesztő, országgyűlési képviselő. 1944. október 16.– március 7. között a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere. Tárczay Felicides Román (1888–1960 után) jogász. 1910 óta szolgált a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban; 1944. december 1-től államtitkár.

²⁰¹ Oszlárý Béla a Budapest VIII. Jázmin u. elemi iskola igazgatója volt. Wilde Ferenc 1929 után ismét taníthatott, s egy ideig itt volt állásban.

²⁰² A m. kir. készletgazdálkodási kormány' biztos 320.315/1944. számú rendelete' a hadműveletileg kiürítendő területek anyagi kiürítése tárgyában. *Budapesti Közlöny*, 1944. december 8. 1–2.

²⁰³ „A budapesti gettó 0,3 km²-es területen feküdt (a 207 km² kiterjedésű főváros töredékén). Mint a varsói gettó, magas fakerítés vette körül, melyben minden irányban kapuk nyíltak, ezeken át kellett –

XII. 9. szombat. A gyökérgyulladással ágyban maradtam, nem mentem be a hivatalba. Különben is már reggel 5-kor kezdődött a robbanások és bombázások sora. Irtózatos robbanások egész a közelben, 3/4 11-kor pedig a 116. nagyriadó, tartott 1/2 2-ig. Utána ismét kisriadók és igen erős ágyúdörgés, állítólag a németek lőttek a Gellért-hegyről. 1/2 1-től 3/4 2-ig a 117. riasztás, utána bemondta a rádió: „ellenséges tüzéség szórványosan lövi a fővárost”. Majd lélekszakadva jött Ilonka, éppen a városban járt, mikor néhány ágyúgolyó csapott a Városháza udvarán álló állatvásárcsarnokba: 20 halott. Ugyanakkor a Semmelweis és Vármegeye utca sarkán álló házat is romba döntötte az ágyúzás, a Vármegeház hátsó fele is teljesen összeomlott. Délután a rádión „azonnali hatállyal” behívták az összes bérautókat és azokon a minisztériumok még itt levő részlegei, valamint a főváros vezetősége elmenekült Pestről. Csak póthatóságok maradtak mindenütt. Itt volt délután Elemér, elvitte a még nálunk tárolt pénzüket. Bözsiék anyja a svéd kórházban igen jó kezekben van, napi 30 pengőt kell fizetni érte; Ali „teljes biztonságban”. Ő maga nyugodt és bizakodó hangulatban volt, mert megállapítottuk: nem tarthat soká! Az oroszok elfoglalták Vácot és Ercsit.

WM: 1944. december 9. Egy hét múlt el megint drága, jó, kis Bunskánk - folyton rátok gondolva - valahogy abban reménykedve, hogy hátha ideér Gyulának a válasza arra a lapunkra, amit február 9-én küldtünk neki a Vöröskereszttel. Tele volt nyugtalansággal ez a 8 nap, hogy utoljára írtam, s ilyenkor még jobban vágyódunk valami olyan hír után, hogy nincs semmi bajotok, biztonságban vagytok. A zsidóüldözés nagyon kegyetlen fordulatot vett. Tényleg gettót csináltak a VII. kerület néhány utcájából, összezsúfolták benne az embereket az egész városból. Csak azok vannak külön házakban, akiknek ú. n. oltalomlevelük van. Istenem, milyen jó lenne ezt a megnyugtatóst elküldeni Juliskának, hogy Elemér éppen most volt itt, megvannak egészségben egy svéd oltalom alatt lévő házban, ő a svéd követségen éppen ilyen oltalom alatt állók igazolásánál dolgozik. Alit is biztonságba tudta helyezni, elrejtve, édesanyjuk pedig a svéd Vöröskereszt kórházában van. Így a nagy megpróbáltatások közt eddig megvolnának. De tele van aggodalommal, szorongással, mi lesz, ha tényleg arra kerül a sor, hogy ki kell menni a németeknek. Mert most számol evvel mindenki, hogy talán néhány nap alatt megtörténhetik az orosz megszállás, de mit csinálhatnak addig azok a mindenre elszánt emberek, akiknek a kezében van most a fegyver és minden hatalom. Folyton igazoltatások, túszoikat szednek, és fenyegetnek; csak szegény Elemér szerencsésen elérje a védett házukat; itt levő pénzük maradványát, 4500 pengőt

Szálasi szavaival - behozni a zsidókat és többé ki nem engedni őket. A kerítés felállítását az Augustz József vezette építkezési vállalatra bízták; akárcsak Varsóban, a kerítést a zsidók költségén és zsidó munkaerővel építették. Miután a gettót december 10-én hivatalosan lezárták, a négy főbejárat a Wesselényi és a Nagyatádi Szabó utca kereszteződésénél, valamint a Nagydiófa utca végén, a Dohány utca közelében és a Kisdiófa utcában a Király utca közelében volt. Minden kaput állig felfegyverzett nyilas káderek és egyenruhás rendőrök őriztek.” Braham 1997. i. m. II.: 936-937.

vitt magával.²⁰⁴ Talán már csendesebb lesz az este. 35 órai szinte folytonos ágyúzás, ma d. e. meg bombázás között ülve a pincében, tudtuk, hogy nagy csata folyik valamelyik irányban közel a városhoz. Egy órával ezelőtt – éppen megszűnt az ágyúzás – s egy rossz leadásból megtudtuk, hogy Vác felől jött a nagy áttörés, délről pedig Csepel irányából, s hogy most 3/4 körrel, alig 20–25 km-es sugárral, szoros gyűrű veszi körül a fővárost. Most már csak azt tudjuk mondani: Jó Istenem, mit hoznak a legközelebbi napok vagy órák. A Városházát, a Rákóczi tereget érte ma bomba.) Nehéz volt ez a hetünk, nemcsak a közeledő, a még nehezebb időkre való gondolás miatt, de sok volt a nyugtalanság, szegény Dudó három napja kínlódik egy roppant fájdalmas foggyökérgyulladásal. Nem tud enni, pedig mind a mai napig nagyon jól nézett ki. Aztán nagyon nyugtalanul és szomorúan nézzük annak a néhány embernek a sorsát, akiket, félünk, még az utolsó napokban érhet valami szerencsétlenség. Szegény Gömöri naponként, sőt kétszer is feljön növekvő nyugtalansággal. Holló Irma, aki most egy svájci védett házban van, írt Dudónak, hogy sürgősen beszélni akar vele, a Lessner Veronka valami munkásnál Újpesten meghúzódvá írja, hogy beteg, küldjek hozzá orvost, aztán a szegény Baráth gyerekek, itt jártak Dudónál egy kis bátorításért, ki kell menniük mint katonáknak, s apjuk-anyjuk a Balaton mellett elvágva, semmit meg nem tudhatnak róluk. A házukban német katonák. Így aggodalmas, szomorú estekkel volt tele a hét, s hozzá tegnap Wilcsitől egy lap (a miénk egy hónapja alatt ért oda, az övé 2 hét alatt ide): „Nehéz időket élünk át – írja a sok bombázásról, s hogy az ő házukat is érte, de azért lakhatik benne. S végül: Bárcsak hallanánk Johannes felől. De erre sajnos semmi kilátás!” A bécsi és az osztrák dolgokra vonatkozó londoni, amerikai, orosz leadást figyelem mindig, de mert olyan közel a veszély a fejünk felett, már a Saar-vidéki s egyéb német állapotokra vonatkozókat alig, s a rólunk és a mi helyzetünkről is kevés a külföldi rádió hír, nagyon sok időt vesz el a közlésekben a görög testvérharc, a de Gaulle moszkvai látogatása, ezek magyarázgatása. Igaz, nem tudhatják ott künn, mi is csak érezni tudjuk, hogy a helyzet

²⁰⁴ Valószínűleg ez volt az utolsó találkozásuk Milkó Sándorral. 1945. január elején a védett zsidók helyzete kritikussá vált, és Raul Wallenberg úgy döntött, hogy a svédek védelme alatt álló házak lakóit a központi gettóba költözteti át, mert ott nagyobb az esélyük a túlélésre. Január 4-én éjjel 2 óraker ilyen értelmű utasítást adott írásban Milkó Sándornak. Másnap megkezdődött a Pozsonyi út páros számú oldalának házaiból az átköltözés. Ez több mint 5000 embert érintett. Leányának, Milkó Évának vallomása szerint: „Apám végrehajtotta Wallenberg utasításait. A kora reggeli órákban öngyilkosságot kísérelt meg velem, nővéremmel, anyámmal. Nem volt elég morfium nála ezért túléltek. Édesapám a morfiummérgezés miatt szívinfarktust kapott. Apám pontosan tudta, hol van Wallenberg és félt, hogy ha elfogják, a vallatás során beszélni fog. De lehet, hogy csak teljesen kimerült volt és anyám szerint félt, hogy nem tudja megvédeni a rábízott embereket. 1945. január 7-én halt meg apám, az asztalánál, az oroszok már négy háztömbnyire voltak.” Felesége és gyermekei 1948 előtt kivándoroltak Dél-Amerikába. Braham 1997. i. m. II.: 931., 968.: 85. jegyzet; Bengt Jangfeldt: *Raoul Wallenberg élete*. Budapest, 2014. 296., 346., 348. – az eredeti levél közlésével; <http://www.raoulwallenberg.net/wallenberg/testimonie/stories/testimony-julio-milko/>

napról-napra feszültebb lesz. Nagyon későre fordult az idő. Már az éjféλι leadásokat is meghallgattam. Isten veletek jó, kis Bunskáánk, kedves, jó Juliska! Mit hoz a holnap vasárnap? jó Istenem.

WF: XII. 10. vasárnap. Rondán földagadt a fogam, így ki sem mozdulhattam hazulról. Már korán reggel igen erős ágyúzásra ébredtünk és ez egészen éjfélíg tartott. A nagy északi áttörés következtében egy orosz sereg leereszkedett egészen Göd (szóval Újpest) felé, keleten Csömör községet foglalták el (innen jött az erős ágyúzó), viszont délnyugaton a németek bevetettek 6 friss hadosztályt, amit Olaszországból hoztak el, és ellentámadással elfoglalták Érdet; az oroszok most Ercsinél állnak. Hivatalosan is kiadták, hogy a kormányzat eltávozott Sopronba (persze ez már régen megtörtént).

XII. 11. hétfő. Nagyon nyugtalan nap volt: reggel hivatalba menet a Röck Szilárd utcán és József körúton néztem meg az előző napi ágyúzás nyomait, a hivatalban is mindenki tudott összebombázott, illetve ágyúzott házokról. A fogam is nagyon fáj, az ágyúzás is folytatódott, különösen délután 5-7 felé, Budafokot és Budaörsöt ágyúzták, akkor kisriadók is voltak. Egész éjfélíg tartott az ágyúzás. A nyilasok örültek, hogy Érdnél tovább is visszanyomták az oroszokat, hogy órákon belül bevonul Pestre a „felmentő” sereg, és akkor gyön a nagy „leszáolás”. Egész nagy az izgatottság a városban. Újabb bevonulási parancs: az 1927 és 1928-ban született leventéknek azonnal jelentkezniük és indulniuk kell. Este fent volt Ilonka, vissza kellett kísérem, mert zavarórepülés jött, s erre kioltják az egész világitást és koromsötét az utca. Az esti külföldi hírek szerint Szadán és Veresegyházán van az orosz. Életbe lépett az egytárendszer; a mai napon a német rögtönítélő bíraskodás hatálya alá helyezték Budapest polgárait. (Ma egy hete még a Margit körüti magyar hadbíróóság akasztatta fel a katonai ellenállás szervezőit: Kiss János altábornagyot, Nagy Jenő és Tartsay Vilmos századosokat - miután előbb félholtra kínozták őket, de egy társuk nevét sem tudták kiverni belőlük.²⁰⁵ Ennek a vérbíróságnak az elnöke valami Dominics²⁰⁶ őrnagy nevű hadbíró volt, ezt a bitangot még ma sem tudták kézre keríteni, valahol Ausztria francia megszállás alatt álló vidékein bujkál. Bajcsy Zsilinszky Endrét is halálra ítélték, de előbb Sopronba hurcolták - képviselő volt - s ott akasztották fel december 24-én.)

WM: 1944. december 11. csütörtök d. e. Drága, jó, kis Bunskáánk, ideírom hamar, hogy elmúlt ez a szorongva várt vasárnap, d. u.-tól kezdve megint sűrű ágyúzás hallatszott, éjfélkor olyan erős lövés jött, hogy az ablakok is megrezegtek, a pincébe készültem lemenni, mikor csendesebb lett, de hajnalig tartott az ágyúzás. Éjfél utáni angol rádiókból hallottuk, hogy egész Csepelt elfoglalták, északon 12 km-re, keleten 8 km-re vannak a várostól. A magyar rádió csárdásokat meg Lehárt játszott, és elmondja, hogy Berlin mit

²⁰⁵ Kiss János (1883-1944) altábornagy, Nagy Jenő (1898-1944) vezérkari ezredes és Tartsay Vilmos (1901-1944) vezérkari százados, a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságának katonai vezetője és tagjai. 1944. december 8-án végezték ki őket.

²⁰⁶ Dominich Vilmos (1904-?) hadbíró őrnagy. A háború után Franciaországba szökött, de mivel a két ország között nem volt hadiállapot, nem adták ki a vérbírót Magyarországnak.

jelent be a budapesti harcokról. Egyszer mondta szombaton: ellenséges tüzéség szórva-nyosan lövést adott le a városra. Akkor is azt gondoltam: ha ti most ez hallanátok, van-e olyan rádiótok? Dudó, szegény, még nagyon szenvedett a fogával egész nap, egész éjjel, reggelre enyhült annyira, hogy bemehetett a hivatalába: megjött-e a háromhavi fizetésük? Az állami köztisztviselőknek kiadták tegnap. A terror nagyon erős, fenyegetésekkel teli rendeletek jönnek újból. Egytől nagyon megijedtem, éjfélkor mondták be, hogy Endre Lászlót – ez volt a zsidóüldözés rettenetes hóhéra <más kézzel: már felakasztották> – kinevezte a miniszter a hadikörzet polgári biztosának. Istenem, mit akar ez majd csinálni? Dudó azt mondta, már nem lesz rá ideje. Adja a jó Isten.

WF: XII. 12. Reggel fogfájósan, de azért kicsit később elmentem a hivatalba. Szakadó havas esőben, az egész városban nem járt villamos. Útközben ért a 118. légiriadó, 8²⁵-től 9³⁵-ig tartott, nyugodtan mentem tovább. Négyen jöttünk össze a hivatalban – 16-ból – , feloszlasos hangulatban. Csupa kisriadó, a kapuból néztük, hogy vagy 300 gép húzott el zúgón a fejünk felett; 1 óra után leléptem a hivatalból, elcsíptem egy villamost, de már a Bethlen téren leszállítottak róla: a 119. riadóra. Tartott 1/2 2-től 2-ig, ekkor megint nem járt a villamos, gyalog jöttem haza. 4-kor aztán mégis elmentem a bérletünkkel az Operába, éreztem, hogy ez lesz az utolsó operalátogatás. A Bolygót adták csaknem teljesen üres nézőtér előtt. Este fokozódott az ágyúszó, az oroszok megszállták Gödöllőt. A hírt Brunnerék hozták, Jóskának, t. i. Gödöllőn él az anyja, s délelőtt kia akart menni hozzá HÉV-vel, de Gödöllő előtt visszafordult a vonat: bent vannak már az oroszok. Felajánlotta, hogy a kőbányai lakásukból, melybe egy ágyúgolyó beleszapott, téli fakészletének felét behozza és eladja nekünk holnap, ha tud fuvarost keríteni. Örömmel fogadtuk az ajánlatot, még van párszáz pengőnk rá. Plakátok jelentek meg, igen energikus utolsó felszólítással az önkéntes kitelepülésre.

XII. 13. szerda. Zavarórepülésekkel és kisriadókkal kezdődött a nap, így csak 10-re mentem be a hivatalba. Nagy lövöldözés volt, majd 1 órától 1/4 2-ig a 120. riasztás alatt a hideg pincében ültem, ezúttal először egyedül a hivatali személyzetből, a többiek nem jöttek be. Ezalatt otthon megjött a Kőbányáról menekített tűzifa. (Szép, szabályos hasábok voltak, a 45/46-os télen ebből éltünk. Az a haszna is volt, hogy építhettem belőle a szenespincében egy nagy piramist a Földes Aladár gyűjteményének 12 albuma fölé; ezt fönt a lakásban nem mertem hagyni, nehogy elégjen esetleg.) De Marcika, Irma, Bözsi összes ékszereit, tetejébe édesanyja nagy gyémántos családi karperecével továbbra is a kézi légótáskában hurcoltuk minden riasztáskor, s innen is ered részben a minden szirénaszóra beálló ideges félelmünk. (A légótáska lopás t. i. jól kifejlett iparág volt, a kétes elemek előszeretettel menekültek idegen óvóhelyre, ahonnan a lefúváskor felkaptak a zavarban egy-egy táskát gazdag zsákmánnyal.) A kenyérfejadagot 15 dekára szállították le. Délután Gömöri volt itt, hogy verset írt rólunk, s kéziratát tegyük a légótáskánkba, el ne vesszen valahogy.²⁰⁷ Aztán Baráth Bandi jött, most már bujkálásban van. Hírt

²⁰⁷ Gömöri Jenő Tamás: *A szörnyű év. I. A siralomházban. (Rabságom írt versei, 1944-ből). II. József utcai versek (A bujkálás versei 1944-ből)*. Budapest, 1948. – II. kötet bevezetőjében írta: „E versesköny-

kaptak szüleiktől, hogy már eljutottak Veszprémig, de nincs tovább. Igen erős ágyútűz tart még éjfélkor is, a hírek szerint Budapest határában áll az orosz, de a Dunántúlon kicsit szorítják vissza a vonalukat. Este megkopogtam az idei 11. Vöröskereszt tudakozólapot Gyulának, erről is éreztük, hogy az utolsó lesz.

XII. 14. csütörtök. Egész nap zavarórepülések és kisriadók, de ezalatt olykor bombák is hullanak az orosz gépekről, de ezek kicsik, 5 kilósak. Úgyhogy az ágyúlövedék becsapások ezeknél veszélyesebbek. Délelőtt a hivatalból ellógtam a Garay téri piacra almát szerezni, mert a Józsefvárosban már nincs egy darab se. (Különben is zárolták a „katonák számára”. Kaptam egy kilót 22 pengőért.) Délben elmentem Jóska új üzletébe, ahova a gettóból kitették, kifizetni a fát. Otthon megdöbbenő kép fogadott: a kisszoba méter magasan behányva ruhákkal. T. i. Baráth Bandi kerített egy kézikocsit, arra rátette 3 otthoni szekrényük tartalmát, s délelőtt odamenekítette Marcika nyakára. Rengeteget neveltünk rajta: a csomó tetején ott trónolt Toncsi 8-10 divatból kiment kalapja, – Géza koma régi kemény szidijei²⁰⁸ hófehér függönyökbe pakolva, s mindenféle lehető egyéb ruhaféleség. (3 napig tartott míg fölleltároztam és begyömösöltem valahogy a mi szekrényeinkbe; 2 írógépet is hozott és egy hatalmas gramafont – „használgák Margit néniék”. Egy hatalmas bődönben 20 kg zsírt is hozott, de ezt nem vállalta be Marcika, – vigye máshová. (Az ostrom után aztán egy szanatóriumot alapított erre a zsírra a két Baráth-gyerek.) Délután elmentem Ilonkához, aki kekszet süített számunkra is, – igen nagy lövöldözés volt gránátbelövésekkel és persze zavarórepüléssel. Az oroszok elfoglalták Szerencset.

XII. 15. Ezen a napon kezdetét vette a város állandó bombázása és lövetése légi riasztások nélkül. A hivatalba 1/2 11-kor el a szemünk előtt egymás után 3 gránát; leszaladtunk azután, s az épületünkben tanyázó egészségügyi osztag katonáival együtt értünk a tetthelyre: a Hernád utca és István út sarkán a fűszerüzlet előtt cukorvásárlásra sort álló asszonyok közé csaptak le, 8 halott és sok sebesült. Visszamenet már a kapuk alá kellett be-beugrani, jöttek a további gránátok. Egy órakor aztán – légiriadó nélkül – csőstül potyogtak a bombák; a többiek az óvóhelyre vonultak. én szépen haza. Nagy hóesésben, a villamosok persze nem jártak. E napon partizánok pokolgéppel felrobbantották a Kossuth Lajos utcai nyilas könyvkereskedést, még az utcai falak is kidőltek, több halott volt.²⁰⁹ A nyilasok rettentő bosszút esküdtek, s mindenfelé igazoltatnak, nyomoznak a tettesek után. A lakók kötelesek a járdáról és a ház előtt fekvő utcai részről eltávolítani a havat. Estefelé, a legnagyobb hóesés és ágyúzás közben váratlan látogató: dr. Pethe László²¹⁰ pénzügyi titkár, éremgyűjtő, a Ferenczy-plecsnik rajongója, régi ismeretség; érdekes minisztériumi pletykákat mesélt.

vem annakidején három példányban leírt verseit bujkálásom ideje alatt Halmi Bódog és Halmi Bódogné, Wilde Ferenc és Wilde Margit őrizték. Mind a három példány »megúsztá« a szörnyű időt.”

²⁰⁸ Keménykalapjai.

²⁰⁹ V., Kossuth Lajos u. 4. – a későbbi Egyetemi Könyvesbolt.

²¹⁰ Pethe László (1907-1982) jogász, a Pénzügyminisztériumban dolgozott. Ld.: Ács Pál: Ferenczy Béni Bartók-érmének ötlete. Pethe László (1907-1982) műgyűjtő emlékei Ferenczy Béniről. *Művészettörténeti Értesítő*, 43. 1994. 263-268.

Azon azonban derültünk, hogy – mint budai lakos – milyen fölényes biztonságban érezte magát szegény bombázott pestiekkel szemben. (T. i. éppen 4 héttel tovább szenvedték az ostromot, és sokkal jobban elpusztultak, mint a pesti oldal.) Estére meghallottuk a reggeli, hivatalunk környékén folyt nagy bombázás legtragikusabb részletét: a Thököly úti domonkosrendi templomban, a szentély felől bevágott egy gránát, elvitte a miséző pap (a rendfőnök) fejét, és megölt 9 hívet. De a város más részein is voltak halálos áldozatok. Egész éjjel szóltak az ágyúk.

XII. 16. szombat. Ágyúszóban és zavarórepülések közt a hivatalba, de 1-kor már haza, mert vikend. Ott találtam Lessner Veronkát, sokáig rendezkedett, válogatott a ruháiban, mert pénzt szerzett papírok vásárlására s ennek megfelelően kell majd öltözködni. Apjukról nem tudnak semmit, Klári és Bozsó bementek a gettóba, de ő semmi árért sem hajlandó. Az összes lapok beszüntek, kivéve 1-1 reggeli és esti nyilas újságot. Az élelmezési helyzet egyre nehezebb: december 1. óta egy csepp tej nem érkezett Pestre, mert nem járnak a vonatok, s így a csecsemők sorban elhalnak. Hús nincs, csak olykor birka vagy lóhús kapható, de mi egyiket sem szívveljük, így a konzervkészletünket fogyasztjuk, az egész hátralék tartalék már elfér a nagyobbik papírkosarunkban. A kenyérellátás is akadozik, a pékek előtt hosszú sorban órákig is kell várni. Este elesett Ipolyság, és Kassa előtt Abaujszántó.

WM: 1944. december 17. Drága, jó, kis Bunszánk! Kedves, jó Juliska – vasárnap lett megint, egy nehéz hétnek a vége, s most várjuk, mit hoz az új hét, és reménykedünk benne, hogy segít a jó Isten továbbra is. Nagyon sok szerencsétlenség történt ágyúlövésekkel, azt mondják a hozzáértők, hogy a front közelsége miatt csak betévedt ágyúgolyók lennének, de bombázták is a pályaudvarok környékét, s mert Dudó hivatala most a Keleti és Nyugati közti térségben van, szinte állandó a környékükön valami robbanás, néha a közvetlen szomszédságukban. Míndig olyan szorongva várom a hazaérkezését, amikor a d. e. folyamán erős és sűrű ágyúzás hallatszik, s eljön a híre, hogy megint az ottani környéken volt robbanás. Az is sokszor eszembe jut most, hogy London számára milyen nagy csapást jelenthet a repülőbombák támadása, mert azok is éppen olyan váratlanul és hirtelen érkeznek, mint itt az ágyúgolyók; a repülőgépnél mégis lehet zúgást hallani, de az ágyúgolyó visít és már le is csap. Szegény Jancsika járt így egyik d. e. az Üllői úton: a füttyülést hallva megfordult, s alig 5 méterre egy kisebb gránát becsapódását látta. Én alig merek már kimenni. Ma d. u. mégis járkáltunk egy kicsit, s így láttam, milyen borzasztó pusztítás marad ilyen becsapódás után. Már gondolni, számolni sem merünk azzal, hogy mikor lesz vége, vagy valami változás. Újság nincs már, csak egyetlen pártlapot adnak ki. Rádióból leginkább az angolt, főleg a Németországnak és Ausztriának szólót tudom még hallgatni, de ezen a héten csakis a lengyel, meg a görög helyzetről szóló híreket és parlamenti beszédeket ismételték. Pedig most már csak a mi szomorú és nehéz helyzetünkre gondolunk. Az élelmezési helyzet nagyon sivár, december 14-e óta egy csöpp tej nem jött a fővárosba, nincs az árusoknál egyetlen alma, vagy zöldségféle, sőt krumpli sem. De mi történhetik a bezárt zsidósággal, gondolom nagyon sokszor és nagyon szomorúan. 10 deka kenyeret kapnak naponként, mi 15-öt. Hús

azonban hetek óta nem jött a városba. Nekünk még van jó konzervünk, zsírunk, lisztünk, csak megmaradna ez is a sok veszély között, az ablakbetörések szokták a kis élelmiszerkészleteket használhatatlanná tenni. Bözsiéktől nem jött hír. Elemér ígérte, ha valami változás lenne, ír egy lapot. Holló Irmától sem, így elküldtük 15-én Gyulának a Vöröskereszt-lapot, hogy mindnyájan megvagyunk és nagyon-nagyon várjuk, hogy legalább az első lapunkra, amit 11 hónap előtt küldtünk el, jönné meg a válasz. Istenem, milyen jó is lenne. Dudó ma azt mondta, erősen reménykedik, hogy karácsonyra kapunk valami hírt. Istenem, hogy fog eljönni ez a hír is, mit fog elmondani, hogy vagytok, hol vagytok? és miért nem tudtatok semmi hírt küldeni. Vagy talán nem jutott el hozzánk, amit küldtetek. Ez az, amivel vigasztaljuk-bátorítjuk magunkat. E hét mozgalmasságához tartozott, hogy Géza idősebbik fia egy órával a bevagonírozásuk előtt (hadapród, nyugat-magyarországi frontra viszik, beállított egy kocsi ruhaneművel, őrizzük meg a szülei számára, az öccse - szintén be kellett volna vonulnia - autó balesettel egy gerinccsigolyáját repesztette el, kórházba vitték, apjuk, anyjuk elmenekülve a Balaton mellett, valahol Veszprém táján - s így az itteni házuk teljesen üres -, hát legyen valamijük, ha mégis megjönnek; széthordta, amit lehetett az ismerősökhöz, ha hazakerülnek, legyen valamijük. És mennyi ilyen eset az ismerősök között. De a legszomorúbb mindig, amiket Gömöri mond el a zsidók szenvedéseiről. Ma is itt járt, elmondta, hogy most fogják elkezdni azt a régen ígért razziaát, hogy lakásról-lakásra menve <más kézzel: éjjel> keresik, nem rejtőzik-e még valahol zsidó. Csak már ezeknek a hajszáknak vége lehetne. Lessner Veronka, aki valami úton menekült bizonyítványt szerzett is itt volt e héten, az édesapjuk most már végleg eltűnt, senki nem tud róla, ahova eddig hírt tudott küldeni azt hiszik Németországba vitték.²¹¹ Minden olyan borzasztó, mert kegyetlenebb, mint bármelyik országban. Istenem, csak már jönné valami enyhülés az ő számukra is, vagy legalább a további üldözéstől való félelem megszűnhetne.

WF: XII. 17. Vasárnap lévén persze hogy kisriadóra kellett kiugrani az ágyból. A 121. nagyriadó azonban csak 11 óra 40-kor jött, tartott 12²⁰-ig, nem Pestet támadták, hanem Ausztria ellen mentek. De utána még órákig zavarórepülés Budapest felett! volt az avizió. Mégis lementünk ebéd után egyet jární, mert Marcika már 4 hete nem mert kimenni az utcára. Megmutattam neki az orosz gránátbelövésektől rommá lőtt környéki házakat, kicsit ólálkodtunk a gettót körülzáró deszkapalánknál és megnéztük a Kossuth Lajos utcai pokolgépes robbanás helyét. De onnan már haza kellett takarodnunk, mert az ágyúdörgések koncertje közelebb jött, erősebb lett. Délelőtt itt járt Gömöri, vállalt, hogy felkeresi Holló Irma utolsó búvóhelyét, és megtudja mi lett vele? bement-e a gettóba?

XII. 18. hétfő. Zavarórepülésekkel telt a délelőtt a hivatalban, de riadóra nem került sor, a Dunántúlra mentek a gépek. Gömörivel találkoztam hazamenet az ut-

²¹¹ Lessner Manót „Osztrák területre hurcolták. Welsből levelezőlapot írt Bécsbe, bátyja volt alkalmazottjához. A welsi erdőben pusztult el, avagy valamelyik táborban? Nem tudjuk.” Lessner Ferenc: Emlékezés Lessner Manó építészre. *Lányok évkönyve*. Budapest, 1973. 99-100.

cán, megtalálta Holló Irmát, és tőle hallotta, hogy tegnap meghalt dr. Gergely Jenő,²¹² a Wesselényi utcai polgári iskolából átalakított gettó-kórházban. (Gyula és Elza távozása után Gergely lett az alapi orvosunk, majd mikor őt kizárták, mentünk át dr. Földes Aladárhoz. Bözsiéknek is jó ismerősük volt, s Barta Matyi legjobb barátja. Nem érte meg szegény a fölszabadulást, szívroham végzett vele.) Délután közeli nagy ágyúdörgés jött, s tartott este s egész éjjelen át. Kassa felé az oroszok elfoglalták Göncöt, viszont az őrült németek offenzívába kezdtek az amerikaiak frontján.

XII. 19. kedd. Reggel kisriadóra indultam a hivatalba, nagyon erős lett az ágyúdörgés, de csak 3/4 12-kor jött a 122. nagyriadó, tartott 12¹⁰-ig. Aztán zavarórepülések és ágyúszó késő éjjelig. Délután itt volt Ilonka, nem lévén tanítás az adóhivatalba osztották be (mintha fizetne még valaki is adót), de szabadságot akar kérni. Hitelesen hallottuk, hogy Raul Wallenberg, a svéd követség titkára, a pápai nuncius a Dunántúlon, a hegyeshalmi országúton szedik ki a németekből a védelmük alatt álló zsidókat és irányítják vissza Pestre.²¹³ (Így került vissza a határról Lessner Veron és Bozsó is.)

XII. 20. szerda. Kivettem ezt szabadnapnak karácsony előtti nagytakarításra, persze már reggel riadóra ébredtünk. Porszívóztam egész délelőtt, mialatt szórakoztatott Mancsi nevű keresztlányunk. Pongrác úti, 3 szobás lakótelepi lakásuk az augusztusi amerikai bombázásban oly tökéletesen elpusztult, hogy még a becslő is teljes kártalanítást ítélt meg, 1400 pengőt kaptak kézhez. Estefelé Ilonka hozott egy fazék káposztát, hazakísértem, visszafelé kitört zavarórepülés. Mikor fölértem a lakásba, irtózatos nagy csattanással vágott be egy bomba, mintha csak a szomszéd házba zuhant volna, s utána – új fordulatként – röpgépről hangzó pa-pa-pa, géppuskapattogás a fejünk felett, na meg eg szép Sztálin-gyertya a Scitovszky tér²¹⁴ felett. (Másnap kiderült, hogy a csattanó bombát a Mária Terézia téri postapalota kapta.)²¹⁵

XII. 21. csütörtök. A hivatalban mindjárt reggel kisriadó, utána zavarórepülések, kinek van így nyugalma dolgozni? Mégis bejöttek páran, a hölgyek szörnyülködve a drágaság miatt, hírek vannak a fejadag 15 dekáról 10-re leszállításáról, pedig már a 15 is kevés. A családos kollégák a Garay téri feketepiacon 40 pengőjével vesznek egy 10 kilós kenyeret. A Városházáról kiszivárgott, hogy az elmenekült vezetőség kivitte a Községi Élelmiszerüzem több száz vagonnyi tartalékait nyugatra, s hogy csak 2 heti készlet van a városban. Délután én is kimentem próbálkozni a vásárlással, de semmit sem kaptam. Kiló cukor már 120, 1 kg liszt 50, zsír 70 pengő, – de ezek az árak óráról-órára emelkednek. Alma-körte zárolva. Délelőtt Gömöri tartotta fel Marcikát

²¹² Gergely Jenő (1889–1944) tüdőspecialista, 1928-tól Mártonhegyi tudószanatórium igazgató-főorvosa volt. A Wesselényi u. 44. szám alatt működő szükségkórházban munka közben szívinfarktust kapott, és nem tudták életét megmenteni. Strausz Imre: Egy zsidó kórház 1944-ben. Emlékezés-vázlat 55 év múltán. *Múlt és Jövő*, 5, 1994, 4. 48–60. – 53.

²¹³ Ld.: Braham 1997 i. m. II.: 919–924., 1162–1194.; Angelo Rotta (1872–1965) a Szentszék képviselője Magyarországon 1930–1945 között. 1997-ben megkapta a Világ Igaza címet.

²¹⁴ VIII., Lőrinc pap tér.

²¹⁵ VIII., Horváth Mihály tér 17/18. József Távbeszélő központ.

a nagymosásban. Estefelé jött Brunner Jóska és Irma, karácsonyi ajándéku 1 kg disznóhúst hoztak s kérték, tegyem el még jól 10 ficcsüket.²¹⁶ Éjjel óriás szenzációt tudtunk meg az angol rádióból: Debrecenben megalakult s megtartotta első ülését egy németellenes ideiglenes nemzetgyűlés.²¹⁷

XII. 22. péntek. A hivatalban kisriadók után 12⁵⁵-től 1 óra 10-ig nagyriadó. Erős ágyúszó egész nap, a hivatalos jelentés szerint az orosz új offenzívába kezdett Ipolyságnál és Székesfehérvár előtt is. Erős hideg lett, de szerencsére száraz az idő. Este – megint az angol rádióból tudtuk meg, a pesti lapok nem hozták a híret – a debreceni nemzetgyűlés Dálnoki Miklós Béla vezérőrnagyot választotta miniszterelnökké (ő, mint az 1. hadsereg parancsnoka, törzsével és néhány ezreddel átment az oroszokhoz). Ez a Miklós Béla a Képzőbéli tanáromnak, Miklós Gergelynek a fia. Az apja is nagyon derék magyar ember volt!²¹⁸

XII. 23. szombat. Utolsó hivatali nap karácsony előtt. Kálnay direktorom, nagy örömmre „leszerelt” (meglépett) a katonaságtól; egész délelőtt mesélt, nagyon érdekeseket is, de ennek leírása egy 500 oldalas regényt tenne ki. Éppen oszolni akartunk víkend lévén, mikor búcsúzóul fölvisított még a 124. sziréna, 12⁵⁰-től 1 óra 20-ig. Utána nem járt villamos, Bagossyval bandukoltunk befelé a városba. Bizalmasan közölte velem, hogy ő ünnep után nem jön be már többé Budáról a hivatalba, mint családapa nem reszkírozhatja az életét, a németek ugyanis újra aláaknázták a hidakat. Tökéletesen igazat adtam neki, s az elválásnál hosszasan szorongattuk egymás kezét, azzal a kérdéssel: vajon találkozunk-e még egyszer az életben? (Tényleg nem is láttam többé! Buda ostroma alatt darabokra tépte egy gránát.) Azalatt Marcikánál járt Gömöri, riadtan mesélte, hogy a svájci védettség állítólag holnaptól kezdve nem lesz érvényes, s több ismerősének csak ilyen védettsége van.²¹⁹ Örültünk, hogy Bözsiék svéd védettségű házban vannak. A piacok teljesen üresek, kiszivárgott a nép közé is annak híre, hogy Budapest csak 2 hétre való élelemmel rendelkezik már, tehát mindent eldugnak a kereskedők is, nem váltják be az élelmiszerjegyeket sehol. A feketepiacon pedig örült drágaság. Este jelentik Verőce, Nagymaros, Szob elfoglalását. A Margit körüti katonai fogházban sorozatos kivégzések, nagyon féltetni lehet a Zerkowitz fiúk életét.

XII. 24. vasárnap. Reggel kisriadóra ébredtünk, 12-től 3/4 1-ig a 125. nagyriadóra a pincében társadalmaztunk; ott hangzottak el az obligát „kellems karácsonyi ünnepeket” kívánságok, – a férfiak közt némi, nem egészen szalonképes todalékkal. Délután lementünk megnézni a hidakat, megvannak még, de nagyon erősen körülásva; a partról visszazavartak a katonai őrszemek. Délután 6-kor, alig hazaértünk, igen

²¹⁶ Azaz 10 000 pengőjüket. Az ezerkoronás bankjegy neve volt a tolvajnyelvben a ficcs.

²¹⁷ 1944. december 21.

²¹⁸ Dálnoki Miklós Béla (1890-1948) vezérezredes. A nyilas hatalomátvétel után átállt a szovjet csapatokhoz. 1944. december 22. -1945. november 15. között miniszterelnök. Édesapja Dálnoki Miklós Gergely (1857-1936) tanár, tanítóképzőintézeti c. igazgató volt.

²¹⁹ Ez összefüggött az okmányhamisításokkal is: Karsai László: Lóni vagy túlélni? *Beszélő*, 4, 1999, 7/8. 104-115. különösen az Okmányhamisítás c. fejezet.

nagy ágyúzás kezdődött, szünet nélkül, sőt, fokozódó erővel tartott éjfél után 2-ig. Közben folytonos zavarórepülés, röpgépről dobott bombák robbanásával. Estefelé mégis idenézett Ilonka, kenyeret kapott, – mialatt visszakísértem, felugrott hozzánk egy percre Zerk[owitz] Ferkó, egy doboz (25 db) vastag Royales szivart hozott számomra karácsonyra ajándékul (januárban szívgogattam el, a legizgalmasabb ostromnapok alatt idegcsillapítókul). Bubszit 15 évre, Pétert halálra ítélte a hadbíróság, Péter délelőtt próbált bejutni a Margit körútra (most hadnagy), de neki se sikerült, csak annyit tudott meg, hogy már nincsenek ott, visszazállították az összes rabokat autóbuszon Sopronba. Így ültünk le a karácsonyi vacsorához, fa már nem volt, csak egy ágacska; ajándékul pedig én kaptam egy könyvet: Kodály nem régen kinyomtatott iskolai dalgyűjteményét,²²⁰ amit előző napon merészkedett Tyumpika elhozni a Kecskeméti utcai Szent István könyvkereskedésből egy bombázási szünetben. Én már nem tudtam semmit se venni viszont ajándékul. Így üldögéltünk és emlékezgettünk a régi karácsonyokra. Éjfélkor a nyilas bemondó, miután közölte, hogy Székesfehérvár és Bicske elesett, vadul kezdte üvölni, pártucatszor egymásután: „Mind den levente-fiatal azonnal, még az éjjel, e percben vonuljon be a legközelebbi lak tanyába.” Ebből látszik, hogy reggelre várják az oroszok ideérkezését.

XII. 25. hétfő. Tegnap délutáni lent jártunkban a Kossuth Lajos utcai Astoria Szálló előtt – mely a német tisztek főhadiszállása – egy frissen ácsolt útjelző táblát láttunk: Esztergom felé! Ebből is megtudtuk, hogy igaz a külföldi rádiók esti híre: a főváros körül bezárult az ostromgyűrű, különösen Bécs felé. A Szentestén 1 óraker feküdtünk le, de 2 óra után, csak egy kis szünet volt, s újra dörögni kezdtek az ágyúk. Így az éjjel nem aludtunk. Egész nap nem mentünk ki Nagykarácsony első ünnepén még az utcára se, olyan erős volt az ágyúzó. A város kihalt, egész nap nem járt már villamos. Nálunk se volt senki. A rádió is mind többször kihagy, délután zavarórepüléseket jelent, majd bemondja: Érd, Nagytétény, Budaörs, Zsámbék, Budakeszi megszállását. Bármelyikükéről egy óra alatt itt lehetnek az orosz csapatok, ha nem találnak ellenállásra. Ezt találgatjuk most egész nap: megadja-e magát az a kb. százezer főnyi német katonaság, nyilasok, honvédek, aki Budapesten szorult, – így még meg lehetne a városnak kímélődni a további elpusztulástól. A reggeli és esti nyilas lap összeolvadt egy újsággá, most ez az egyetlen hírforrás, de hamis jelentéseket hoz, „kitartás”-ra buzdít s német felmentő sereg közeledtét hazudja. Este bombázás jött sziréna nélkül, úgy látszik a német légvédelmi ágyúok is elvonultak talán; ez jó jel lenne. Két légiakna egész a közelünkben csapott le, a detonáció hangja után ítélve, – másnap kiderült, hogy egyik a Páva utcában robbant, a másik a Régiposta utcában tüntetett el két házat a föld színéről.

XII. 26. kedd. Egész éjjel nem aludtunk, olyan rettenetes volt az ágyúzás. Reggel 5 felé már úgy véltük, hogy a Horánszky utcában az ablakaink alatt folyik a csata: állandósult légitámadások, aknák, lövöldözés, kézigránatok robbanása, s a röpgépekből fedélzeti gépfegyvertűz kattogása adták a zajt, így vártuk a reggel érkezését. Akkor kisriadókat kezdtek fújni a szirénák, s a Dunántúlnak nagyriadókat jelzett a

²²⁰ Valószínűleg: Kodály Zoltán: *Iskolai énekgűjtemény II. 11-14 éves tanulóknak*. Budapest, 1944.

rádió, majd mind többször el-hallgatott. Délfelé lementem az utcára hírekért. Egy volt tanítványom apjával találkoztam, az beszélte, hogy 24-én este 8-kor telefonált a fia Lipótmezőről, hogy ők már más uralom alatt állnak. Ezt megerősítették az egyéb hírek, hogy az oroszok már a Széll Kálmán téren állnak, s a Lukács fürdőt is megszállták, a Szentestén pedig a Szép Juhásznéig jutottak. Közben folyton robbanások hallatszottak, de azért elindultam Ilonka lakása felé. A József körúton egy Budára átvonuló német ezreddel találkoztam. Közben 12⁴⁵-től 1 óra 10-ig a 126. nagyriadó. E naptól kezdve végleg megszűnt minden villanyosközlekedés, a kocsik már ki se futottak a remizből; nagyon furcsa és szokatlan a Nagykörút képe egyetlen villamoskocsi nélkül. Délután erősebb az ágyúszó. Este hivatalosan is kiadták, hogy, hogy az oroszok elfoglalták Zugligeret és Lipótmezőt, és hogy teljes lett a város körülrzása. Egyben kihirdették az ostromállapotot.

WM: 1944. december 26. Karácsony másnapján este – izgalmas 48 óra után – mert Karácsony este óta alig valami megszakítással dörögtek az ágyúk. Karácsony éjjelén kétszer keltem föl, hogy le kell menni a pincébe, olyan sűrűn és erősen hallatszottak a bombarobbanások, ágyúdörgés, s valami olyan erős zaj mintha az ablakunk alatt folya egy csata. Most egy óra óta elcsitult a bombazaj.

Drága, jó, kis Bunskákn! Kedves, jó Juliska! Mennyit gondolhattok ránk, ha a rádión Budapestet fogva megtudtátok, hogyan éleződik ki a nagy megpróbáltatás felé az életünk. Nagyon sokat gondoltunk és gondolunk rátok. Egy fenyőgallyunk volt gyertyácskákkal, és emlékeztünk a sok szép, régi karácsonyra. Még jó vacsoránk is volt mákos kaláccsal. Még karácsonyi meglepte is. Könyv Dudónak! Dudó egy kiló mazsola-szőlőt hozott nekem. Ilonka kalácsot hozott. Dudó egy kiló dohányt szerzett magának. De ami a legmeghatóbb, Z[erkowitz] Ferkó karácsony este egy doboz finom szivarral jött, hogy „örömet szerezzek a tanár úrnak.” Pedig hihetetlen nagy gondban vannak szegények a másik két fiú miatt. A birtokon már oroszok vannak, ő is katona, minden órában indulniuk kell, és itt marad a lakásban négy nő és három kicsi gyerek. Ezért olyan megható, hogy akkor még Dudóra gondol. Szerettem volna nagyon, ha Bözsiékről hírt kaphatnánk, de nem írtak, s látogatni már alig lehet olyan bizonytalanná vált a helyzet. Megint újabb fenyegetésekkel <más kézzel: a helyszínen fel lesz koncolva (városparancsnoki plakát szövege)> teli rendeletek a zsidók ellen, most arról, ha valahol elrejtőzve vagy álnéven meghúzódott valaki közülük. Nagyon szomorú eseteket hallunk Gömörítől, aki sokfelé jár és legalább annyit próbál segíteni, hogy üzeneteket közvetít. (Most mondta el a londoni rádió, hogy egészen körül vagyunk zárva, Esztergomba az oroszok bevonultak. Ma d. e. azt mondták el, hogy az oroszok tegnap éjjel bejöttek Budán a Széna térig.) Most felolvasták a városparancsnok rettentő szigorú rendeletét. 5 óra után nem szabad kint járni.

WF: XII. 27. szerda. Abbahagyták a szirénajelzések adását, mert folytonos a légitámadás, de állandósultak az ágyúlövések is a városra. Hajnal 4 órakor négy, rettenetes erős ágyúszó, a legnagyobb kaliberű lövegekből lehetett, utána csöndesebb lett, csak

távolibb dörgés hangzott. Ezért be is gyalogoltam a hivatalba, – 7° hideg volt. A Hernád utcai iskolákat – 3 nagy iskolaépület van benne – újból megszállták a német katonai alakulatok. A hivatalba a 3 budai kolléga közül már egy sem jött át. Igaz, hogy villanyos nem jár már sehol a városban, tehát nem is jöhettek volna be. Hamar hazaindultam a hivatalból, mert nem volt villanyvilágítás, nem lehetett dolgozni. Otthon is csak pislákol a villany; ebéd után Ilonka volt itt, kenyeret hozott, sietnie kellett vissza, mert mai rendelet szerint csak 5 óráig szabad az utcán járni. Este újabb nagy bombázás és ágyúzás kezdődött, majd kialudt a villanyunk s elhallgatott a rádió (másutt a gáz- vagy vízvezeték ment tönkre). Az oroszok – harmadszor – visszavették Esztergomot. Éjjel 11-ig ültünk gyertyánál.

XII. 28. csütörtök. Csütörtökre virradólag már nem aludtunk egy szemet se, vad ágyútűz szólt szünetlenül; hajnalban már azt hittük bent vannak az oroszok valahol a Baross kávéház körül, olyan tankdübörgés, gépfegyvertűz, gránátrobbanások zaja jött be a lakásba (pedig ellenkezőleg, a német tigris tankok menekültek a Horthy hídon át kelet felől Budára). 6¹⁰-kor reggel iszonyú csattanással felrobbantották a németek az összekötő vasúti hidat maguk mögött. Reggel 1/2 7-kor a mi házunk kapott belövést, de a József utcai frontján, úgyhogy a mi lakásunkban csak a konyha fölötti ablakot vágta ki a légnyomás. (A fűszerüzletbe vágott be az ágyúlöveg, ily korai órán, szerencsére, nem volt ott senki, bár a tulajért nem lett volna kár, mert nagy nyilas volt. Januárban aztán egy bomba teljesen szétvetette az üzletet, meg is sebesült az egész család, de nem halálosan.) Mindezek ellenére délelőtt benéztem a hivatalba, onnan pedig Ilonkához mentem a kenyérért. A Tisza Kálmán téren mentem keresztül, keletről az egyik golyó a másik után jött és csapódott a térre, amely mindezek mellett is tele volt emberrel: fejszével, fűrészszel esett neki a környék népe a fáknak, bokroknak. (Ez történt a télen a város összes parkjában, paloták kertjeiben, a Gellért hegyi díszkert fáival is, mindent feltűzeltek, természetesen a sétatéri és utcai parkokét legelőbb, és sok lakás magánkönyvtárait is.) A délután már erős aggodalmak közt telt el: folytonos belövések estek környékünkre, s megtudtuk, hogy az Esterházy-palotában (az olasz követség házában) van a német főparancsnokság; a Horánszky utcai reál²²¹ tetején, s a Mikszáth Kálmán téri Sophianum tetején kis légvédelmi ágyúk ugatnak egész nap, s félő volt, hogy ezek keresése közben a mi meglehetősen magasan kiemelkedő sarokházunk áldozatul esik a kereső repülőkbombáinak. Buda északi és déli szélét vad utcai harcok után elfoglalták az oroszok. Így ez éjszaka már nem feküdtünk le; gyertyafény mellett a karosszékben ülve virrasztottunk, figyelve a közeledő emberi zajokat.

XII. 29. péntek. Ébren töltött éjszaka után, 10 órakor bementem a hivatalba, ez volt az utolsó hosszabb utam az ostrom alatt. Mert ezen a napon már nagyon heves lett az ostrom. A hivatalba összesen hárman jöttünk össze: a direktor, a titkárnőnk, meg én. Pedig fizetési nap volt, – gondoltuk, később csak bejönnek majd a kerületi

²²¹ Az egykori Józsefvárosi Reálgymnázium, a mai Vörösmarty Gimnázium, Horánszky u. 11; Sacré Coeur Sophianum Leánygimnázium, Szent Szív Társaság Sophianum Leánygimnáziuma, Mikszáth Kálmán tér 1.

vezetők a 72 alkalmazott fizetéséért; elhatároztuk hát, hogy felvesszük az előljárásági pénztárnál az egész összeget. De a titkárnónk nem mert elindulni a pénzért egyedül, mert percről-percre jöttek a belövések. Elmentem hát vele a nem messze fekvő Csengery utcai előljáróságra;²²² a pénztáros ott volt és fizetett, de csodálkozott, hogy el mertünk jönni. Visszafelé már folyton a kapuk alá ugráltunk a lövedékek elől. Halottak feküdtek az utcán. Visszatérve a hivatalba láttuk, hogy senki sem jött a pénzért. Erre kiírtuk az ajtóra, hogy a titkárnő a lakásán fog fizetni, – s a direktor utasította: ha nem jönnek a pénzért, ássa el az óvóhelyük pincéjében. Ezzel felosztattuk a hivatalt, s oszoltunk hazafelé. Én magamhoz vettem a katona Boglár Jancsi fizetését is, hogy kikézbésítem a feleségének. Ekkor már dél volt, s egyre hevesebb lett az ágyútűz. Cikkcakkban jöttem a Ferencváros felé, közben mindig be-beugorva a kapuk alá. Kijövet aztán hullák feküdtek az utcákon; a Röck Szilárd utcai bába-képző előtt 3 halottba botlottam, még el se viszik a hullákat. Áadtam Boglárnénak a pénzét, s aztán a lövedékek útját figyelve, némi kerülővel tartottam hazafelé, mert az Üllői utat végig nagyon lőtték. Ember alig járt az utcákon. Folytonos belövések közt értem a Kálvin térre, s onnan befordulva végigfutott a hátamon a hideg: a Reviczky utcán le a jezsuita templomig óriási német tábor, sűrű kocsiparkban a tréning, a Horánszky utcán pedig végig egy magyar vöröskeresztes autóoszlop. Közmeleggyőződés: ezt észlelni fogják az oroszok, s éjjel összebombázzák az egész háztömbünket. Sürgettem tehát az óvóhelyre való levonulást, s tényleg, ebéd után szörnyű lövöldözés, aknadobálás, gépfegyverzés kezdődött környékünk felett, vacsorázni már lehetetlen volt feljönnünk a golyózáporban, be kellett rendezkednünk a pincében. E napon voltunk először éjszakára a pincében, az óvóhely előterében.

XII. 30. szombat. Péntek este óta irtózatosszerű légi csata folyt a fejünk felett, szó se lehetett róla, hogy éjszakára a lakásban maradjunk aludni, viszont az óvóhelyen már nem volt férőhely a számunkra, a már napok óta lent alvó félénkebb lakók elfoglalták. Nem akartuk engedni a házparancsnoknő, hogy ez éjjelre rögtön szorítsa összebb őket érdekünkben, majd holnap, így aztán az óvóhely előterében, egy padon üldögélve hallgattuk Marcikával a csatazajt, de nagyon hideg volt. Éjjel 1-kor csendesebb lett a lövöldözés, akkor felmentem a lakásba, persze ott is dermesztő hideg, mert az összes ablakok nyitva voltak. Délelőtt ugyanis a földszinten lakó rendőrfőtanácsos bizalmas információt hozott: az összekötő híd tegnapi felrobbantása után, ma éjjel a Horthy Miklós hidat röpítik levegőbe a németek, s a detonáció légnymása el fog hatni a mi környékünkre is és kitöri ablakainkat, hagyjuk tehát nyitva. Feljőve a pincéből bezártam az ablakokat, s ruhástól ledőlve a díványra egy perc alatt elaludtam, úgy el voltam csigázva a nap izgalmaitól s fáradalmaitól. Marcika reggel 4-ig üldögélt a pincében, akkor nem bírta már a fázást s feljött, ugyanúgy elaludt rögtön ruhástul, mint én. Szombat reggel 9-kor nagy ágyúdörgésre ébredtünk, kilépve a lakásból észleltük az előszobaajtó külső falai körül a tegnap esti csatában odalőtt tucatnyi gépfegyvergolyó helyét. Lent az utcán azonban örvendetesebb látvány: a József utcai német kocsi tábor éjszaka eltakarodott, de a Ho-

²²² VII., Csengery u. 17/19. sz. ház volt az előljáróság épülete.

ránszkyban ottmaradt a magyar vöröskeresztes oszlop, ami továbbra is aggasztó helyzetet jelentett, célpont maradtunk! Délelőtt felnézett Baráth Bandi, majd két botra támaszkodva Gömöri: kézigránát robbanástól 13 szilánkot kapott a jobb lába, teljes egy hétig feküdt vele magas seblázban, egy szintén bujkáló zsidó orvos barátja kötözte. Később jött Ilonka, saját sütésű kenyeret hozott, visszakísértem hazáig (csak délután 5-ig szabad járni az utcán), ez volt az utolsóelőtti eset, hogy kimentem a házból. Reggel ugyan Marcikával a postára kellett volna menni a januárban esedékes nyugdíjáért, de olyan hevesek voltak a lövedék becsapódások, hogy gondolni sem lehetett rá, hogy elhagyjuk a házat (pedig csak a Röck Szilárd utcai postára kellett volna menni). <Így aztán csak hónapok múlva kapta meg ezt a januári járandóságát, mikor persze már nem sokat ért.> Egész délután nagyon heves volt az ágyúzás, s az óvóhelyre be-betérők, különösen a házunk előtt állomásozó egészségügyi osztag ide-oda csatangoló katonái hozták a híret a Budán folyó vad utcai harcoknak. Este 8-kor – napokon keresztül óráütesnyi pontossággal – kezdtek százával zúgni a ház fölött a repülőgépek, 10–20 méterrel a háztető fölött húztak el, s eleinte kísértetiesen hatott ilyen közvetlen közlelől a rettenetes motorzúgás. De aztán kiderült, hogy ezekről nem lóttek, bombát se igen dobtak, hanem szállítógépek voltak, amelyek az itt szorult német katonaságnak hozták a muníciót. Annál jobban lóttek persze az oroszok, légvédelmi ágyúval, gépfegyverrel, – pokoli koncert volt. Este 1/2 10-kor óvatosan fellopóztunk a lakásba, nem is annyira vacsoráért, mint inkább hogy meghallgassuk az esti angol rádiót (mert e napokban már hosszan foglalkozott minden adásban az ostrom fázisaival. Még két lakó hallgatott ugyanígy titokban naponta angol híreket: a földszinti rendőrtanácsos és az I. emeleten egy alezredes. Aztán leérve az óvóhelyre kicseréltük bizalmasan a híryanagunkat, – mert már nyilasok is voltak a házban.) E nap este azt a szörnyűséget mondta be az angol rádió, hogy délelőtt Buda északi határában a *kitűnő* megadási feltételeket hozó, s fehér zászló alatt közelítő két szovjet tiszt-parlamentert lelőttek a németek, hogy így akadályozzák meg Budapest esetleges feladását, amire a magyar városparancsnok már hajlandóságot mutatott. Az alezredes magyarázta, hogy ezért a nemzetközi jog ellenes bűntényért iszonyatosan fog fizetni Budapest! Eléggé megijedve készültünk hát éccakai nyugalomnak, még mindig csak a pince előtérben, mert az óvóhelyi priccsek átrendezése még nem történt meg. Hideg is volt erősen, úgyhogy éjjel 3-kor, mikor elzúgott az utolsó szállító repülőgép is a fejünk felett, s az ágyúzó is kicsit alábbhagyott, felmerészkedtünk a lakásba, s ruhástul lefeküdtünk, – s megint csak elnyomott az álom fáradtságunkban.

XII. 31. vasárnap. Reggel 8-kor egy álomszerű bódulatunkból vad ágyúzó riasztott fel, majd kisriadó, s 9-kor a 127. nagyriadó (miután már napok óta nem szólt a sziréna). Szaladtunk le reggelivel az óvóhelyre s ott ettük meg. 1/2 10-ig tartott a riadó, utána pedig éppen olyan ágyúzás, kisriadók, csatazaj volt, mint előző nap, mégis felmerészkedtünk a lakásba. Marcika ebédet akart főzni, sőt én még délben elszaladtam Ilonkához, pogácsa volt ugyanis ígérve. Útközben egy kézigránátos részeg nyilas állított meg cigarettáért, aztán 4 darab negyedkilós libamájkonzervet nyomott a kezembe. Undorral elhajítottam, ki tudja, melyik üzletből rabolta (mert

a légiriadók alatt már kezdik feltörni és rabolni a boltokat, az alnép, felbátorodva a németek és a nyilasok adta példán). Hazaérve a legnagyobb légi csata alatt, bomba-záporban, beállított Veronka: az újpesti búvóhelyét kibombázták, s most a Pannónia Szállóban lakik, ugyanis sikerült megvennie egy délvidéki menekült szerb úriasszony papírjait, s most burzsujosan kell öltözködni, annak neve alatt élén. Hosszasan válogatott itt lévő ruháiból, az elegánsabb darabokat, s prémeket, s úgy ment vissza a Pannóniába (ahol aztán január 6-án széttépte egy bomba). Déltől nagyon heves lett a légi csata, de már nem akartuk otthagyni a készülő szilveszteri ebédet, igaz, hogy a paradicsomleves főzésnél két főzőkanál kavargatás közben el-el kellett ugrania Marcikának a lábastól, mikor valamelyik közeli háztetőn csattant a gránát, s aztán leülve a leveshez, rögtön el kellett ugornunk az asztaltól, hogy a védettebb vastag fal mellé bújva kerüljünk el a fejünk feletti repülőgépekről a gangra árasztott gépfegyver-pázmát. Így állva megebédeltünk a konyhikában, sőt 1/2 10 táján, este, még meg is vacsoráztunk – szilveszteri szardíniát – a nagyszobában, gyertyafényénél (mert villany csak este 9-ig volt e napokban, víz meg a házunkban már egyáltalában nincs). Tudtuk, hogy – bizonytalan ideig – ez az utolsó vacsunk a lakásban, s 10 óra felé leköltöztünk az óvóhelyre, mert újból megindult fejünk felett a légi csata, ha lehet még hevesebben. Olyan ijesztő volt a helyzet, olyan félelmes a közvetlenül a fejünk felett zajló vad csatazaj, hogy senki se feküdt le az óvóhelyen; szóltanul ültek motyóikon az emberek, várva, hogy mikor kell továbbmenekülnünk, vagy mikor jön át hozzánk a vészátjárón valamelyik szomszéd lebombázott ház menekülő serege. Így teltek a negyedórák, mikor pontosan – az újévre virradó éjjel – 1 óra 30 perckor irtózatossá csattanású robbanás rázta, ingatta meg az óvóhelyünk falait, s mindenki egyszerre kiáltotta: ez a mi házunkba csapott be! Elhalványodva és szívdobogva találgatta mindenki: melyik lakást pusztította el, ki lett közülünk hajléktalanná újév reggelére? Aztán – az ágyúszó is alábbhagyott kissé – egy pár férfiak összeszedték a civil kurázsit és felóvakodtunk megsemmélni, melyik lakás pusztult hát el? S láttuk, hogy mégsem a mi házunk kapta a 12-es löveget, hanem a KIE (a régi, 26-os házszám) sarka előtt, a volt Fettich-fűszerüzlet lépcsője előtt egy méternyire a járdába vágott be a gránát, leszakította egy posztoló egészségügyi őrszem, egy szegény baka két lábát (szörnyethalt), hatalmas bombatölcsért csinálva. Mentünk tovább lakásról-lakásra a házban, mindenütt recsegett-ropogott az üvegtörmelék a lábunk alatt. A mi lakásunk nagyszobájába lépve, zseb villanylámpám fényénél legelőbb az ezer darabra törött kis Béni-fej törmelékét láttam meg fehérteni a szőnyegen: a bal ablakon bejött gépfegyvergolyó – a szobrocska a nagy, fekete könyvszekrény tetején állt – pont az orrán találta el. Még szerencse, hogy az Esslingeni-redőnyök nem voltak leeresztve, s így azok nem sérültek meg; az ostrom után tehát, – ablaküvegek híján – legalább a redőnyök leeresztésével zárhattuk el egy kicsit a külvilágtól. Mert persze az összes utcai ablakaink, szám szerint 64 tábla, kitortek (napok múlva vagy 5 ruháskosárnyi üvegtörmelékkel hordtunk ki a lakásból az utcára). El se akartam hinni, hogy ennyire teljes munkát végzett a légnyomás, és az éj sötétjében nem jól látva, a kezemmel nyúláltam az ablakokba, kitapogatni a tényállást, mire a jobb kezemből egyszerre csak ömleni kezdett a vér, alaposan bevágta egy üvegszilánk.

Levonultam vele az óvóhelyre, ahol a házukban lakó „Doktor úr” (egy elsőéves medikus) az egész óvóhely élénk asszisztenciája mellett kimosta, bekötözte s lege artis pólyával nyakamba akasztotta a „sérült” kezemet; ez volt az óvóhelyi „elsősegélyláda” premierje (olyan jól sikerült neki, hogy mikor másnap délután az „új kötözést” akarta foganatosítani, s lebontotta a régit, hát egyszerűen nem találtuk meg a sérülés nyomát! Rejtély, hogy mitől vérzett hát úgy?

WM: Drága, jó, kis Bunskánk, kedves, jó, Juliska! most, hogy 1946. július 30-án eljutottunk a jó Isten nagy segítségével odáig, hogy az utolsó lapokat is postára tehetjük, azt gondoltam befejezem a nehéz időkről szóló beszámolómat így, emlékezetből, hiszen olyan elevenen él bennünk mindaz, ami akkor körülöttünk és velünk történt, hogy ez a beszámoló is egészen hűséges lesz.

Karácsony hetében nagyon erősödött, és nagyon közel került az ostrom a kerületünkhöz. Félnapokat töltöttünk a pincében. És pakoltunk, csomagoltunk szünetlenül éjjel-nappal. Nyolc embernek-családnak őriztük ránk bízott értékeit. Ez hihetetlen nagy gond volt, mit, hová rejtünk el? A lakást – legfelső emeletről lévén szó – légítámadások esetén nyitva kellett volna hagyni, sokszor félték a gyújtóbombáktól. A terror erősödött. Ezek a lapok egy házkutatásánál könnyen áruelőnk lehetnek volna. (A rádióhallgatás gyakori emlegetése is onnan van, mivel nagy bátorság kellett hozzá. Azonnali internálásról, sőt agyonlövésről adtak hírt rádióban, újságban az idegen hírek hallgatásáért.) Dudó tehát elhatározta, hogy nagyon elrejtve, de megőrzi, nem égetjük el e lapokat; így is tett. De meg nem is írhattam már tovább. Olyan közel jött a csatazaj, ágyúszó, a szomszéd házon a légelhárító ágyúk, gépfegyverek szüntelen zaja, mintha már a körüton folya az ütközet, pedig ott még csak a barikádokat emelték; a mi házuk végébe, a Körút felé is építeni kezdtek egy nagyon erőset. A csaták még a város szélén folytak, de három oldalról, délről, északról és keletről ez a hadseregcsoport jött be a mi körzetünkbe harcolni január első hetében. Dudónak december végéig be kellett járni a hivatalba. Utolsó útja már nagyon veszélyes volt, úgyszólván csak az egyik kaputól a másikig futva, s a kapualjakba menekülve süvítő golyók elől, ért haza. S aztán láttuk, most már nekünk is le kell költöznünk a pincékbe és az óvóhelyre. Az egész ház, 50-60 személyről volt szó, lenn lakott már. Ilonka is itt volt búcsúzni. A rémület erősödött. A csodával határos volt egyszer a megmenekülése, s hogy a házuk és lakása épségben maradt. Írtunk egy végrendeletet, rátok hagyva mindenünket, s hogy Gyula címén próbáljanak, ha kellene, elérni benneteket. S ebben a nagy hurcolkodásban, miközben a legnagyobb gondunk az volt, hogy mentsük, hogy rejtjük el jó embereink ránk bízott értékeit; nem jutott már időnk rá, hogy leszedhettük volna a lakás ablakait, s így a háztömb ostromának első órájában betörték az összes ablakok. 5 akna robbant a házuk tetején. A nagy szobánk alatti II. emeleti szobába is az ablakokat kiszakítva repült be egy bomba, s a szoba közepén robbant, szétzúzva a szobában mindent. Az én szobámmal szomszédos ablak falában egy nagyon veszélyes töltésű, fel nem robbant, de egy ú. n. eleven bomba élt hetekig, míg a tűzmesteri készültség el nem tudta távolítani. Egy nagyobb akna robbant a házuk földszintjén levő bolthelyiségben, azt, és a

hozzátartozó lakást teljesen szétrombolta, ott 5 ember sebesült meg. Lassan a körútig húzódtott keletről jöve a csatater, a mi házunk környéke s a Mikszáth Kálmán tér volt a csataterület szélső sávja. Mikor itt befejeződött a harc, a Múzeum körút és Duna közti terület jött. Az óvóhelyen töltött hetek baj nélkül múltak mindnyájunk számára. Két nagyon súlyos betegünk volt lenn, de volt orvos is a közelben. A helyünk, amit elfoglalhattunk – a parancsnok egy nő volt, de nagyon szíves, készséges – az volt, amit kívántunk. Dudó az óvóhely előterében egy-egy padon vetett ágyon aludt egy bankhivatalnokkal – szóval külön szobában (!) –, én egy kicsit szűkösön voltam, mivel a kijelölt helyemen később hármunknak kellett osztozni, de akkor már napokon át úgysem aludt senki, ültünk és vártuk a parancsot, ki fogják-e üríttetni a házat. (Ez általános volt. A Belvárosnak 3 utcáját, minden házat kellett egy óra leforgása alatt az összes lakóknak elhagyni.) A házunk pinceboltjában, műhelyeiben katonai segélyhely volt, nagy egészségügyi osztaggal. A ház előtt a nagy vöröskeresztes autók. Köttözőhely még három a szomszéd házakban. Az osztag vezetője, egy fiatal hadnagy, be-bejött az óvóhelyre s elmondta, hogy nagyon erős lesz a küzdelem az utolsó vonalnál. Így is történt. De közben is állandó volt az életveszély. Fel-fellopaktunk a lakásba egy-egy erős robbanás, repülőrajok elvonulása után. Fenn voltunk a szobában a leesett redőny mögött, egy takarószőnyeg alatt hallgatva a rádiót, amikor az ablakunk alatt már a közelharc folyt, rémes kiáltások, robbanások közt. A mi barikádunknál 6 német katona holtteste maradt. Azután már nagyon óvatosak lettünk. Egy gépfegyver golyót s egy bombarepezst, ami végzetessé válhatott volna számunkra meg is őriztem. Közben jöttek a rettenetes pusztulások hírei. Gömöri eljött addig, míg a terror erősödése láttán, tudva azt, hogy egy razzia esetén bennünket is veszélybe dönt, elmaradt az ostrom befejeződéséig. Ő folyton hozott híreket, amiket mindig nagyon vártunk. Igaz, csak annyit: nincs baj a védett házak környékén. Mert külön szenvedés és gyötrődés volt azoknak a híreknek a keringése, amik azokról szóltak, mit terveznek a zsidók ellen: a gettó felgyújtása, deportálás, a bujkált zsidók és védőiknek kivégzése. Gömöri hozta be azt a hírt is a pincébe, hogy a szomszédos házban élő magas állású tisztviselőnek 3 vendége volt, akik a razziánál nem tudták magukat kellően igazolni, bevitték mind az 5 személyt a Pilvax kávéházba,²²³ s rögtön agyonlőtték őket. S mert Gömöri ismerte a személyeket, úgy megrendítette ez, hogy nem mert többet eljönni, látva, hogy a razziák a mi környékünkre értek. Azután már napról-napra vártuk, hogy megszűnik az ostrom, s vele a többi veszélyen kívül az, ami oly sok ismerősnek az életébe került. És ez a polgári lakosságnak a hadimunkára kirendelése volt: ágyút tolni, lőszert hordani, halottakat elásni. Egy napon – ostromszünetnek jelezték – a mi házunk lakóit kirendelték a Rókus mellett levő 300 halott temetésére, s már indulóban voltak, mikor olyan szörnyű bombázás kezdődött, hogy mind elpusztultak volna. Más napon falat raktak négyen, Dudó is köztük volt – s

²²³ V., Városháza u. 14. 1944. március 20. óta Nyilas Ház volt, majd az Andrássy út 60. elfoglalása után itt volt a Hűség Háza, és Nidosi Imre városparancsnok székhelye. Itt végezték ki Komoly Ottó mérnököt, a Magyar Cionista Szövetség vezetőjét. Az épületről Déry Tibor is írt az *Alvilági játékok* c. novellaciklusában.

egy szempillantásnyi idő, amely alatt a kapualjba ugrottak, mentette meg négyüket a biztos haláltól. Így értük el a január 16-át, kedd d. e. 11 órát, amikor elnémult teljesen minden zaj a környéken – előző este elment a segélyhely –, és 2 órakeresztül a házba az orosz járőr. A házmesterné Dudóért jött, hogy menjen ki beszélni velük, biztosan németek. Dudó ment is bátran, de vele a többi férfi. És jött: a megszállás. De hogy mindezt így elmesélhettem, azért nagyon sokat hálálkodtam a jó Istennek, aki Veletek együtt bennünket is megóvott.

WF: Ez volt hát az újesztendőbe való bevezetésünk éjszakája! S egyúttal az első igazi, teljes egészében lenn töltött óvóhelyi éjszakánk. Marcikának már benn szorítottak egy kis helyet: egy karosszék és két közönséges székre kuporodva töltötte ott az éjszakákat, míg én továbbra is az óvóhely külső előterében aludtam, de kényelmesebben: 3 székre helyezve az ágybeli matracaimat, persze teljesen felöltözve, sőt éjszakára még minden lehető ruhadarabot magamra véve s két pokróccal takarózva. Marcika a kis perzsa bundájával takarózott, jól el is nyűtte; az étkezéseinket pedig a szenespincékben – „magánzárkában”, mint a rendőrtanácsos szellemesen szokta megjegyezni – költöttük el, mert Marcika ott is főzött a petróleumkályhán, a szénrakás tetején trónolva. Elmosogatni a mosókonyhában lehetett, az is a pincében lévén. Ott tanyázott egy bolondos cselédnő, nagy kalickában vagy 20–30 kis papagájával, s ezek a madarak megjósolták, hogy a mi házuk nagyobb sérülések nélkül fogja kiállani az ostromot. Ezt mindenki szentül és szívesen elhitte, és ezért a szilveszter éji szerencsés megmenekülésünk után általában nagyon bizakodó hangulat uralkodott a mi óvóhelyünkön. S a madárkáknek végül is igazuk lett!

Az ágyúzások szünetében való „fellopakodást” mindenki gyakorolta többé-kevésbé! Mi talán a legsűrűbben. Az ostrom lezajlása után tudtuk csak meg, hogy mennyire az életével játszott mindenki ilyenkor. Egy példa a sok közül: Marcika egyik kollégája, Gombocz Endre,²²⁴ a növénytan egyetemi tanára, (a már korábban elhalt Gombocz Zoltán nyelvészprofesszor öccse), a Természettudományi Társulat főtitkára, feleségével s kis unokájával volt a házuk óvóhelyén. Egy bombaszünetben azt mondja az asszony, felmegy egy kis tejbegrízt főzni a gyerekeknek, mindjárt visszajön. Eltelt egy kis idő, újra kezdődött a bombázás, s nem jött. Erre az ura nyugtalanul utána megy, közben a házba üt egy lövedék, s fent az emeleti lakásban – épp odatalált a lövés – holtan leli a feleségét. Visszaindul az óvóhelyre, s a földszinten őt magát tépte szét egy gránát. (T. i. az ágyúból nem egy, hanem 5–6 lövést szoktak leadni ugyanazon beállítás alatt, tehát meg szoktak ismétlődni az egy-egy helyet érő belövések, míg aztán változtatják a beállítást. És ilyen eset nem szórványos volt, hanem nagyon gyakori. Kmetykó Jánost is így tépte szét egy löveg. Akkortáiban csak a közvetlenebb ösmerősök eseteit hallottuk, most, az exhumálásokkal kapcsolatban felelevenednek egyre-másra a legtragikusabb történetek, s csak most látjuk igazában a veszélyeket, amiket szerencsésen megúszott az ember.

²²⁴ Gombocz Endre (1882–1945) botanikus, tudománytörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja. 1941-től a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának igazgatója.

Csilla Markója

POSTSCRIPT TO THE FOUR-TOME WILDE EDITION¹

The four-volume source edition that appeared as numbers 83-86 of *Enigma*, the Hungarian periodical of the theory and history of art and is now accessible on the online repository of the Hungarian Academy of Science may lay claim to considerable international attention. The publication comprising diverse letters, writings and other documents of art historian János (Johannes) Wilde offers an insight into the everyday life of the Vienna School of Art History (Wiener Schule) and into the Hungarian-Austrian scholarly interactions. It also sheds light on the so-far little known connections between the post-World War I wave of emigration and the art patronizing Austrian aristocrats on the one hand and the so-far almost overlooked profound professional and personal relationship between Wilde and Max Dvořák to which – on Wilde’s part – we owe nothing less than the edition, publication and interpretation of Dvořák’s estate in terms of the history of ideas. That is, without Wilde posterity would have no knowledge of the historian of ideas Dvořák as a “configuration” of the history of science. Later world-famous as a Michelangelo scholar, János Wilde, who spent the greater part of his life abroad, cherished a particularly intimate relationship with his two unmarried siblings Ferenc and Margit, who remained in Hungary and after the death of their mother lived together. The three siblings corresponded on a weekly basis; some of their invaluable correspondence is preserved in the School of Slavonic and East European Studies², the greater part is kept in the Archive of the Museum of Fine Arts – Hungarian National Gallery. From this correspondence of several running meters, the first three volumes of *Enigma* include the letters relevant to the Vienna School and Dvořák, complemented with letters by Wilde’s friends, art historians, philosophers etc. – among others László Éber, Béla Fogarasi, Edith Hoffmann, Karl Maria Swoboda, Simon Meller, Elek Petrovics, József Balogh, Károly Tolnai – written to

¹ The author is a fellow of the Institute of Art History, the Research Centre of the Humanities, HAS, as the leader of the Research Group of the History of Science. She herewith also expresses her gratitude to Professor Ernő Marosi, Árpád Tímár and István Bardoly for the revision of her text.

² János Wilde’s estate is found in two collections in London: 1) Courtauld Institute of Art (mainly the manuscripts and art historical legacy, e.g. a few Béni Ferenczy drawings), 2) School of Slavonic and East European Studies (SSEES) Library, 11 boxes of the Wilde collection. The now published material is: WID/8: Detailed account, in personal diary format of events in Budapest between June 1942 and October 1945 by Margit Wilde and personal and official correspondence (1942-1957). The catalogue can be seen at: <http://www.ssees.ucl.ac.uk/archives/widitem.htm>

János Wilde. The fourth volume of *Enigma* is a unique document from 1944: the record of the Budapest siege written in the form of epistolary diaries by the Wilde siblings back in Hungary, reporting on the German occupation of Budapest, the situation of the Jews and the days of the siege literally from air raid to air raid. As István Bardoly writes: “János Wilde lived in Vienna until 1938, but after the Anschluss he was dismissed from his employment in the Kunsthistorisches Museum on account of his wife’s Jewish origin³. They went to the Netherlands first and then to England, where they arrived in 1939 upon the invitation of the National Gallery. In 1940-41 they were first interned to Scotland then to Canada as enemy aliens – Wilde was an Austrian citizen from 1927; then they lived in Aberystwyth, Wales, where the stock of several museums had been rescued. Their contact with Wilde’s brother and sister was interrupted from mid-1940 to November 1945, though the siblings at home had to consider several, often adventurous possibilities of «mailing letters». The relatives in Hungary were informed on 25 October 1940 that they should not expect replies from their brother in Canada because the interned were not delivered their mail. (...) What motivated the Wilde siblings was not the intention to register the cold facts for posterity but the stubborn insistence on the preservation under all circumstances of possibly the most important meaning of their lives, family unity, even if it could only be virtual. To tell always, even in those times, in thousands of letters, what life was like, what their lives consisted in.⁴”

János Wilde, or Johannes Wilde as he was later known, the world-famous Michelangelo researcher, deputy director of the Courtauld Institute in London, who was among the first scholars to introduce the X-ray to the examination of art objects, was only 23 years old in the summer of 1914, a fresh graduate of the faculty of humanities. He was extremely happy as he had received a scholarship of 1200 crowns from the Ministry of Religion and Public Education for studies in Rome. The war, however, foiled his journey, and his superior at the Museum of Fine Arts, Elek Petrovics deemed it more prudent to send the promising young man to Vienna, to Professor Max Dvořák. In his memorandum he wrote the following: “Under the present conditions, Mr. Wilde would then supplement and complete his studies at Vienna University, in particular by attending the art history lectures and seminars of Professor Max Dvořák in the coming academic year, before his doctoral examination. He turned to me with the request of acquiring Your Excellency’s kind support to this end. Mr. János Wilde, who was a top student of Budapest University has given evidence of his serious and unquestionable commitment to the art historical profession during his museum employment over the past year, which substantiates

³ Art historian Júlia Gyárfás was of Jewish descent on both parental lines. The father and their children received the permission of the inner minister in 1903 to change their name from Guttmann to Gyárfás (*Budapesti Közlöny*, 21 Oct. 1903. 1). She and János Wilde got married in Vienna on 6 February 1930.

⁴ István Bardoly: „Éppen ezekből állott akkor az életünk.” Wilde Margit és Ferenc 1944-es feljegyzései elé [That’s what our lives consisted in at that time. Prefacing the notes of Margit and Ferenc Wilde written in 1944.] *Enigma*, 2016. 86.

Your Excellency's trust consenting to his travel grant and proves him worthy of further support. It can rightly be expected that the aforementioned will put the opportunity of visiting Vienna University to good use under the guidance of Professor Dvořák, an outstanding educator of the students of art history by virtue of the excellence of his theory and the inspiring and fertilizing effect of his lectures, and he will become a highly valuable expert capable of performing useful services."⁵ He was personally introduced to Dvořák by another prominent colleague at the museum, Simon Meller, who had been the curator of the Department of Prints and Drawings – an acknowledged professional workshop – of the Museum of Fine Arts since 1910. Here is a report of a playful tone to his family by Wilde: "Dearest Ones at Home, I'm coming again from Schönbrunn a bit earlier, it's the finest summer vacations, because I want to go to the Apparat [as the department was called, Cs.M.] to submit to Zimm[ermann] the manuscript and letter Meller sent. I was there in the morning, after enrolment, and the assistant received me kindly. He knew about me, he had been informed by Dvořák, who had to leave for a few days. It was funny how in the next moment of our conversation we both turned upon Strzygowski."⁶ The last clause clearly reveals how things were going on at the Vienna department. The assistant was none other than Karl Maria Swoboda; a mere six years would pass before he – together with Wilde in emigration – would be preparing for print the enormous posthumous estate of Dvořák, who died an untimely death, terminating as it were the most radiant period of the Vienna School. And something else came to grief, too: that which Paul Stirton termed as the potential of a Budapest School of Art History. The *Enigma* source publication divulges something personal about these miraculous and sad years marked by war, revolution and retaliations, and carries an ample selection of János Wilde's official and private correspondence, beside diverse other documents. These primary sources conjure up the everyday life at the Museum of Fine Arts in Budapest and at the famous Vienna School, the world of the cultured Austrian aristocrats whom later Wilde befriended, and life in wartime Vienna in general which was soon to receive a multitude of Hungarian emigrants. Having finished his dissertation about the beginnings of Italian copperplate etching, Wilde did not really plan to return to Vienna – but he was forced to do so because of his role during the Republic of Soviets in Budapest. Throughout his second sojourn in Vienna he was cherishing the hope of returning, although Elek Petrovics, who had encouraged him to study in Vienna earlier, was compelled to write a wholly different letter to him. In it he informed him of the minister's decision taken after

⁵ Mus. of Fine Arts Archive, 1914/1051 and 1915/580. – Cf.: Wilde János családjának írt levelei 1915–1917. *Wilde és a bécsi iskola 1.* [J. Wilde's letters to his family 1915–1917. Wilde and the Vienna School] Eds. Csilla Markója, István Bardoly, Ágnes Körber. *Enigma*, 21, 2015. no. 83. 92.: note 4, and: István Bardoly: Adalékok Wilde János életéhez és tevékenységéhez (1918–1922). *Wilde és a bécsi iskola 2.* [Addenda to the life and work of J. Wilde (1918–1922)] Eds. Csilla Markója, István Bardoly, Ágnes Körber. *Enigma*, 21, 2015. no. 84. 103.

⁶ *Ibid.*, 99–100.

the interrogations “by the committee in charge of examining the behavior of the officials of the Museum of Fine Arts during the Government of Soviets”: “Since the Minister does not deem your stay in the employment of the institute under my direction desirable, he is going to provide for your transfer from the museum soon. Please find attached the rescript pertaining to your case. Yours truly, Elek Petrovics. Budapest, 20 Sept. 1920.”⁷ The transfer was actually protracted for years, thus Wilde’s second stay in the Austrian capital was no emigration but an unpaid leave from the Museum of Fine Arts still as its employee. Eventually he was discharged with pecuniary compensation in 1922; it was generally believed that he got off lightly, which greatly owed to his colleagues who took up the cudgels on his behalf, emphasizing his honesty, apolitical nature, professional correctness. At first, Wilde could only be interrogated at Moravcsik’s neurological clinic. His doctor, Gyula Schuster had treated him earlier, too, so probably he was not merely hiding in the institution but he was really brought down by the calamities during and after the Republic of Councils. Though Max Dvořák welcomed him warmly in Vienna, he would not have left the professional community at home on his own will – and thus began his lifelong and far from voluntary emigration.

On 9 February 1921 he put to paper the following lines in the Grusbach mansion of Count Khuen-Belasi: “I must tell you an extremely sad piece of news. Professor Dvořák, my dearest tutor, died suddenly last night of a stroke. I can’t describe now how terrible this reality is, my dear Family at home will know anyway, but I briefly touch on the circumstances. I will write exhaustively as soon as possible. We arrived here together on Sunday evening. It was his request that I should accompany him on his one-week holiday which he was looking forward to with excitement. Khuen came with us cherishing the happy thought that he could spend a whole week at home undisturbed for the first time in so many years. – It is very hard to continue. We only spent 24 hours together. Monday night we went to bed after one in the morning, after a long day spent in the finest mood. The professor had a good time, was kind and sagacious with everyone – and yesterday morning, when the butler entered to wake him up, he found him unconscious on the floor by the bed. The doctor arrived in a quarter of an hour, tried everything, made every preterhuman effort, but he could not succeed. The blood spill in the brain was too powerful, there was total paralysis immediately, and all that remained to us was hold his chin lest the tongue falling back might prevent breathing. We did not leave him to the end. (...) God be with you, dearest ones at Home. The garden is beautiful under the window, the dark pines packed with freshly fallen snow and the sun is shining peacefully. They are mourning the poor professor so beautifully. Kisses, Bundsi.”⁸

Although this and a few other letters already appeared in print in 2010 translated into German, and in the most adequate place, too, the *Wiener Jahrbuch*,⁹ their

⁷ Bardoly 2015.op.cit. 116-117.

⁸ *Enigma*, 21.2015. no.84. 169-170.

⁹ Kókai, Károly: Briefe von Johannes Wilde aus Wien, Juni 1920 bis Februar 1920. *Wiener Jahrbuch*

contents have drawn no response so much so that in the biographic part of the 200-page introduction to the latest Dvořák text publication¹⁰ neither Count Khuen nor János Wilde are discussed on their merit, whereas it was far from being accidental that these two were at his death bed. Nothing can be learnt about the network of personal relations that tied the world-famous Viennese art historian to the progressive aristocrats of the Monarchy (including Count Lanckoroński active in the Austrian organization of monument protection, the Zentral-Kommission), on the one hand, and to the group of Hungarian art historians who were working at the Museum of Fine Arts at that time, on the other hand. This web of relations was notably more than a simple inspiration for Dvořák: it was the token of the survival of his life's work. Dvořák the historian of ideas was constructed by János Wilde for posterity in the five-volume edition of the Dvořák writings and in the introductions to the volumes. The great role played by the posthumous oeuvre in the Dvořák reception is confirmed by the words of his colleague at the Museum of Fine Arts, Edith Hoffmann, who had also attended Dvořák's courses in Vienna but only came under his influence years later when she had read this corpus: "It was only years after my university studies that I came under the influence of Max Dvořák, the professor of art history at Vienna University. At the beginning it was the person only who exerted a great influence, and it took years before I was captured by the novelty of his writings in the history of ideas, which then changed my entire thinking."¹¹

This is how Wilde continued his description of the circumstances of Dvořák's death: "When we arranged all necessary things, I and the count took the first train from Grusbach at daybreak yesterday for the funeral service, so that from the railway station we just made it to the Jesuit church – Dvořák's most beloved Viennese church – to attend the death mass at 11 o'clock. That means I had to get up at 3 in the night and ride a coach for two hours in the dark; the afternoon was spent at the widow's until dinner, in the evening I was with Swob[oda] until 1 – I was very tired and had no time for writing. Anyway, I could not even put it down for myself what had happened to me in the past 10 days, Dearest Ones at Home, so when I go home in a month's time, I will tell you everything. It was a miraculous

für Kunstgeschichte, 59. 2010. 219–234. The edition of letters prepared by Kókai unfortunately appeared with some minor errors, e. g. in place of Ernesta the Italian nickname of Ernst von Garger: Ernesto is correct. Nearly all the persons mentioned in several hundreds of letters published in some issues of the periodical *Enigma* with the title *Wilde János és a bécsi iskola* [János Wilde and the Vienna School] have been identified, cf.: J. Wilde's letters to his family 1915–1917, *Enigma*, 21. 2015. no. 83. 92–135; J. Wilde's letters to his family 1920–1921. *Enigma*, 21. 2015. no. 84. 125–174; J. Wilde's letters to his family 1922–1923. *Enigma*, 21. 2015. no. 85. 11–75. Editors of the letters: Csilla Markója, István Bardoly. [hereafter: *Enigma*, no. 83, 84, 85.]

¹⁰ Max Dvořák: *Schriften zur Denkmalpflege*. Gesammelt und kommentiert von Sandro Scarrocchia. Wien – Köln – Weimar, 2012. 848 p.

¹¹ *Új könyvek könyve*. [Book of new books] Ed. and introd. Béla Kóhalmi. Budapest, 1937. 156.

time - God willed that such things should happen to me. I am in Vienna now for a day or two to arrange the most urgent things, but at the weekend, or on Monday the latest I will return to Emmahof. Guby, too, is only coming back from Germany tonight, and I have very important business to do with him. Today I was invited to lunch at Count Lanckoroński's, the former lord chamberlain, Dv[orák]'s old paternal friend to whom I had to report about a lot of things. Schlosser's obituary was held at the university in the morning. My time is scheduled accurately now because there is much to do. The widow put into Swoboda's and my care (exclusively) the editing and publication of the enormous estate, Khuen became the children's guardian. Then there is the question of succession - it is very painful to deal with personal problems now, but we must be concerned with them so as to avoid later remorse that we had left something undone. The question is impossibly difficult, almost impossible to solve more or less satisfactorily."¹²

Wilde and his colleagues failed to see to the question of succession at the Vienna department as they had hoped - the post was eventually won by Julius von Schlosser, about whom the Dvořák disciples had a devastating opinion. The Hungarian press carried the following report on the events: "To succeed professor Dvořák, who died tragically at such an early age, the philosophical faculty of the University of Vienna invited Professor Wilhelm Pinder, a renowned art historian of Leipzig University. Pinder's negative response arrived in Vienna just now. It is probably the weak Austrian currency that causes his, or other German scholars', hesitation to come to Vienna where just a little while ago it was the greatest glory and joy to be offered a teaching post."¹³ Wilde and his colleagues nominated Wilhelm Köhler: "I think I wrote earlier that Köhler accepted the invitation, or more precisely, said yes in theory and would come here soon to negotiate. That would at least bring a former pupil of Dvořák (Dvořák's first assistant) to us, if we must put up with Schlosser, anyway. There is no important news otherwise. The Dvořák Verein's Generalsammlung is held on 9 March where we are going to read out an unpublished manuscript."¹⁴ But hopes were soon to vanish in thin air: "The count and countess and Köhler have been here since Tuesday, there is some event every day, usually more than one meeting, dinner, etc. On Tuesday at Swob[oda]'s, on Wednesday at the Sacher and then at countess Schönborn's (with music).[...] What is left for tonight is the send-off gathering for Köhler at the Frau Professor's [Dvořák's widow - Cs.M.] where we shall be all together again. [...] Köhler's presence was a joy in every regard. He is clever, honest, likeable who looks upon the work as a sacred duty, so it won't be his fault if he does not remain here. For now the situation is far more entangled than it was last year, the number of factors on which a lucky solution depends has been multiplied,"¹⁵ Wilde wrote to Budapest on 17

¹² *Enigma*, no. 84. 170-171.

¹³ The question of Dvořák's successor at Vienna University. *A Múbarát*, 1, 1921, 18. 323.

¹⁴ *Enigma*, no. 85. 19.

¹⁵ *Ibid.* 22: note 57.

March 1922, and a bit later he resignedly informed his family: "The case of the Lehrkanzel is under a cloud, probably Schlózi will alone be professor (Köhler will be out) - but even this solution is to be happy about because the chaos going on for one and a half years has been intolerable. In the autumn I will move to my old room designated for me by Dvořák where I will be alone and can work undisturbed."¹⁶ As the now presented Wilde letters reveal, the publication of the Dvořák corpus possibly owed more to Count Khuen and other aristocratic patrons (e.g. the mentioned Count Lanckoroński, whose obituary written by Wilde is also included in *Enigma* no.85) than to Dvořák's assistant Karl Maria Swoboda, who took a smaller share of the philological work and whose contribution to the jointly signed preface - at least the so-far elaborated sources suggest - is negligible. "Ernesto, Mikula and the count [Ernst von Garger art historian and his wife, and Count Khuen-Belasi] all take good care of me, I can't have any problems with them around me. In Swoboda I have found a true friend" - Wilde wrote on 15 February 1921¹⁷, and on 12 March he described the beginning of the work in the following: "I am preparing for press Dvořák's last great work, the Bruegel, and on Monday I and Swob[oda] begin the first perusal and cataloguing of the estate. By our first estimate the literary estate consists of 200,000 (!) pages. Add to that the enormous correspondence and a library of some 6000 volumes. Enough work."¹⁸ The forthcoming letters, however, inform that while Wilde works several hours a day on the estate at the Vienna department, "Swob" is either writing his habilitation dissertation or is away travelling. The first draft of the preface, whose style also clearly bespeaks Wilde and was completed by him alone in Padua on 1 October 1923, was sent by him to Swoboda for approval: "I have just mailed the Vorwort express to Swob[oda]."¹⁹ Count Khuen concerned himself so deeply about the fate of Dvořák's estate that he even wrote an intercessory letter to the Hungarian Minister of Religion and Public Education trying to obtain another unpaid leave for Wilde. His petition includes revealing details about the division of work: "Doctor János Wilde, assistant researcher of the Museum of Fine Arts in Budapest, was not only the student but also a close friend of Professor Dvořák, who died last year. He was immediately prepared to process the estate with dr. Swoboda, Dvořák's assistant out of filial loyalty and gratitude to the beloved tutor and master, and out of compassion for his children. I was pleased to see this friendly and touching unselfishness (for he was not willing to accept any fee) not only because Wilde, just like Swoboda, does this work free of charge, out of love for their late professor, but also because none of his students were closer to the poor professor - both personally and in terms of the profession - than dr. Wilde in the last times of his life. Together with my sister he was at the side of the notable scholar until he

¹⁶ Ibid. 37: note 97.

¹⁷ *Enigma*, no. 84. 172.

¹⁸ Mus. of Fine Arts, Archive, 20151/1979/32/12.

¹⁹ *Enigma*, no. 85.67.

breathed his last in my Emmahof mansion. Still in Dvořák's lifetime dr. Wilde and I corrected the recently published outstanding book on Pieter Breughel the Elder. Dr. Wilde was Dvořák's confidant on all matters and outside the professor's assistant Swoboda I know of nobody who would be as well suited for the elaboration of the estate as Wilde. What is more, it is my opinion that on certain issues Wilde would be irreplaceable for us. [...] Both of them [are absorbed in their work] on the verge of endangering their health, which has made me usher dr. Wilde toward the path of recovery twice but even [during convalescence] he immersed in his work. Wilde has familiarized himself so much with the material (learning to decipher the handwriting also took a lot of time), particularly with a certain part of the work that he undertook, that if we were to put this work to someone else's care, the whole year's achievements would surely be lost."²⁰

The letter (whose full text is available in *Enigma* no. 84) reveals that it was Wilde who effectively deciphered Dvořák's manuscripts and prepared them for printing, that Count Khuen, his time permitting, was also involved in working out the conception of different publications, and that in the last years of Dvořák's life Wilde and he were among the closest collaborators, and perhaps the only intellectual partners of the professor. The establishment of the Dvořák-Verein was also a sign of the relative isolation of Dvořák, of the need to defend the Riegl-initiated traditions of the Vienna School already at that time when the impressive great theory – the historization of the concept of art – which is registered today as the product of the *geisgeschichtliche* period of the Vienna School but which only took shape in Dvořák's last few years and posthumously, in the conception of the oeuvre edition by his disciples, still only existed in an embryonic form.

The author of the mentioned Dvořák preface, Sandro Scarrocchia only names Khuen once, as a disciple who – when Dvořák suffered attacks of a nationalistic hue for his Czech origin – supported him, also financially. This support was mainly realized as regular invitations to Grusbach, but no more detail is revealed about this peculiar count, who also had Hungarian relatives through the Khuen-Héderváry family. As regards attacks of a nationalistic hue, contemporaneous information can be had e.g. from the *Pesti Napló*, 20 November 1920: "The Czechs have been kicked out of Vienna University. Our correspondent in Vienna reported on the phone what a great stir was made this morning when before the start of the lectures at the eastern trade academy the students sang »Deutschland, Deutschland über Alles« in response to the Prague demonstrations. When a Czech student did not stand up during the song, he was hurled out and beaten. All Czechs were expelled from the universities and academies of Vienna and in the coming days a great demonstration against Czechs are to be held to which the Hungarians in Vienna are going to join collectively."²¹

Count Khuen-Belasi was the central figure in the highly erudite and enlightened circle of aristocrats with surprisingly radical political views, who supported Dvořák

²⁰ *Enigma*, no. 84. 124.

²¹ *Pesti Napló*, 20 November 1920. 4.

and through him Wilde. This support was not only elicited by political or personal attractions, but also by certain institutions of Austrian art history, too. For instance, the mentioned Dvořák-Verein set up in 1920 to finance the Vienna School of Art History was a foundation of Count Khuen which he later directed as well. The instrument of incorporation, a printed copy of which survives in Wilde's estate and the text of which is carried by *Enigma* no. 84,²² also confutes the conjecturing that the "Wiener Schule" as a concept was only a posterior construction. Wilde was eagerly looking forward to the constituent meeting of the association, for one thing, because of his new important relationship with Count Khuen: "I will probably see him at the weekend when the first sitting of the Dvořák Verein is to be held (with Dvořák's lecture on Dürer's Apocalypse) – Khuen must simply be there."²³ This is how he described their first meeting: "I have been here for the third week now as a guest and art history tutor of Dr. Karl Graf Khuen-Belasi (nephew of the former Hungarian prime minister, unmarried, about 40 years of age) and I must say I have an excellent time. I stay at a marvellous country house with a park (in the woods), among friendly and refined gentlemen and women who readily observe one's need for independence. All my obligation is to read with the count and talk about art history in the evenings when he is at home, that is the dilettante hobby of the count who is otherwise surprisingly cultured and clever, a pupil and the greatest admirer of Dvořák. (Dvořák was invited here for two weeks in February with his whole family.) He professes to be a monarchist Bolshevik, which means that despite his enormous fortune he is against capitalism. And in culture, he is ultramodern. For example, I have found two copies of the *Theorie des Romans* in his library – 8,000 books! I expose my ideas with perfect liberty to him in all regards and he is always deeply interested in what I say. In art he is an enthusiastic admirer of Kokoschka, which means much more than being an admirer of Ady in Hungary. I already wrote to you how I made his acquaintance. Around New Year Dvořák had asked him to intervene at home on my behalf. Having learnt through the English mission in Vienna that I was bedridden at no.26 Hor[ánszky] street, he made every effort for months with a persistency that is astounding. His secretary showed me the replies to his letters by e.g. Kövess, Dani, Adolf Ullmann, etc. And he did so by sending them in the extremely complicated way of messengers; once he was also fined for smuggling a letter. Whenever he got some news, he immediately informed Dvořák. It cannot be put into words how kindly he received me. Blessed be the two revolutions, he said, because they caused my return to him."²⁴

The allusion to György Lukács's work without mentioning the name indicates that the passionate support of Dvořák and his friends won by Wilde was thanks not only to his captivating intellect and personal appeal but also to the intricate web of intellectual relations which mediated the ideas of the Sunday Circle, a

²² *Enigma*, no. 84. 24-26.

²³ *Ibid.* 24: note 1.

²⁴ *Ibid.* 130-131.

philosophically active Budapest society of thinkers, artists and scholars, to Dvořák, who – born a Czech – experienced refined and less sophisticated forms of neglect, and to the Vienna School and vice versa, both before the Republic of Soviets and after it when the Viennese intellectuals and a part of the aristocracy received the Hungarian exiles in Vienna with relief societies and aristocratic patronage. In this flow and exchange of ideas Wilde was a sort of “hub” to borrow a term from the network researcher physicist Albert-László Barabási²⁵, linking the Vienna School to a group of Hungarian art historians who were in some way or other connected to the circle of Lukács. These relations were on an everyday basis on the one hand, and on the other, they were stronger and more ramifying than thought earlier. Wilde’s correspondence is a real sensation of the history of science in an international perspective, for it helps to enlarge, sometimes supersede our knowledge of the history of the Vienna School. Besides, for Khuen-Belasi, who thought in pan-monarchic terms and was about to marry a former wife of a Count Draskovich, and for Count Lanckoroński, who issued from a Polish historical family and was in charge of the monuments in Galicia before 1919, the Hungarian Wilde became a worthy representative – also in a political sense – of the Czech-Austrian Dvořák legacy and the token of its survival in an apparently hostile context; complemented with Count Wilczek, “the secret Wilde relief-fund” as Wilde called it was immediately activated after the professor’s death in the interest of Dvořák’s oeuvre and its interpretation, providing Wilde with accommodations, professional work in the systematization of the Harrach picture collection, and well-paying private students in Vienna, Karl Wilczek junior and Karla Lanckorońska.

²⁵ Albert-László Barabási: *Behálózva – a hálózatok új tudománya* [Linked: The New Science of Networks]. Budapest, 2013.